

**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
Index Copernicus: ICV 2018:66.10
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1**

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 1. 2019

**Черкаси - 2019
Cherkasy - 2019**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015 р.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також уміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України від 13.07.2015 № 747).

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 1 від 05.09.2019 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі Index Scopus (ICV 2018: 66.10). Збірник реферується Українським реферативним журналом «Джерело».

Голова редакційної колегії:

д. і. н., проф. *С. В. Корновенко.*

Заступник голови редакційної колегії:

д. і. н., проф. *В. В. Масненко.*

Наукова рада редакційної колегії:

д. і. н., проф. *О. О. Драч*, д. і. н., проф. *О. Г. Перехрест*, д. і. н., проф. *А. Ю. Чабан.*

Відповідальні секретарі:

к. і. н., доц. *К. В. Івангородський*, к. і. н., доц. *В. О. Кірсєва*, к. і. н., доц. *Л. Г. Лисиця.*

Редакційна колегія:

к. і. н. *О. М. Абразумова*; д. і. н., доц. *В. Ф. Боечко*; к. і. н., доц. *Г. М. Голиш*; д. і. н., проф. *В. В. Гоцуляк*; к. і. н. *О. М. Донік*; д. і. н., проф. *Н. І. Земзюліна*; к. і. н., доц. *А. П. Іржавська*; д. і. н., проф. *Дмитро Карев* (Білорусь); д. і. н., проф. *С. В. Кульчицький*; к. і. н., проф. *В. М. Мельниченко*; д. і. н., проф. *В. Меньковський* (Білорусь); д. і. н., проф. *А. Г. Морозов*; д. і. н., проф. *С. С. Падалка*; д. і. н., проф. *Ю. П. Присяжнюк*; к. політ. н., доц. *М. І. Ратніков*; д. і. н., проф. *З. В. Священко*; д-р габілітований, проф. *Павел Сержента* (Польща); д. і. н., проф. *Л. І. Синявська*; д. і. н., проф. *Є. Г. Сінкевич*; д-р габілітований, проф. *Анджей Стемпнік* (Польща); к. і. н., доц. *Р. П. Сухацький*; д. і. н., проф. *І. А. Фареній*; д. і. н., доц. *М. Шмигель* (Словаччина)

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (0472) 35-52-37

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Автори, 2019

© Черкаський національний університет, 2019

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Certificate of state re-registration KV № 21390-11190Д dated 25.06.2015.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the decision of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection of scientific works is included in the list of scientific professional editions of Ukraine on historical sciences (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 747 of 13.07.2015).

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences” is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 1 of September 5, 2019).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2018: 66.10). The collection is summarized in the Ukrainian abstract journal “Dzherelo”.

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko*.

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko*.

Editorial Board of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *O. O. Drach*, Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban*;

Secretaries responsible:

Cand. of hist. sc., Assoc. *K. V. Ivangorodsky*, Cand. of hist. sc., Assoc. *V. O. Kireeva*, Cand. of hist. sc., Assoc. *L. G. Lysytsya*.

Editorial board:

Cand. of hist. sc. *O. M. Abrazumova*; Dr. of hist. sc., Assoc. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. *G. M. Golysh*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Gotsulyak*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. *A. P. Irzhavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Dmytro Karev* (Belarus); Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. Menkovsky* (Belarus); Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*, Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysyajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Svyashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenga* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Farenij*, Dr. of hist. sc., Assoc. *M. Schmigel* (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,
tel. (0472) 35-52-37
Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Authors, 2019

© Cherkasy National University, 2019

ЗМІСТ

CONTENTS

Історіографія

Historiography

- Котляров П. М.** Між гуманізмом, реформацією, лютеранством: Філіп Меланхтон у німецькій історіографії XVI – першої половини XIX ст.
- Kotliarov P.** Between Humanism, the Reformation and Lutheranism: Philipp Melanchthon in the German Historiography of the Sixteenth – the second half of the Nineteenth centuries 7
- Кухто А. Д.** Андроник Степович (1856–1935 рр.): життя та основні напрями творчої діяльності
- Kukhto A.** Andronyk Stepovych: Life and the main directions of creative activity. 14
- Лазурко Л. М.** Культ героя Давньої Польщі в рецепції співпрацівників часопису «Kwartalnik Historyczny» (1887–1939)
- Lazurko L.** The Cult of the Hero in Ancient Poland in the perception of the staff of the magazine “Kwartalnik Historyczny” (1887–1939) 23
- Чабан А. Ю.** Українська козацька держава у дослідженнях істориків української діаспори
- Chaban A.** The Ukrainian Cossaks State in the works of Ukrainian’s Diaspora Historians 32

Історія України

History of Ukraine

- Платмір Я. Л.** Українська інтелігенція «довгого» XIX ст.: суспільні ролі та основні тенденції їхньої трансформації
- Platmir Ya.** Ukrainian Intelligentsia of the «Long» Nineteenth century: social roles and main tendencies of their transformation 38

- Марєєв О. Ю.** Роль Російської Православної церкви в підготовці та проведенні селянської реформи на українських землях (кінець 50-х – середина 60-х рр. XIX ст.)
- Mareiev O.** The Role of the Russian Orthodox Church in preparation and implementation of the pea reform on the Ukrainian lands (late 50's – mid 60's of XIX c.). . . . 45
- Олянич В. В.** Становище робітників цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX століття (історичний аспект)
- Olyanych V.** The State of the Sugar Industry workers in the Left-bank Ukraine at the ending of the 19 – at the beginning of the 20th c. (historical aspect) 55
- Рогожа М. М.** Полковник Армії УНР Гнат Порохівський: портрет у контексті просопографії
- Rohozha M.** The Colonel of the Ukrainian People's Republic Hnat Porohivskiy: the Portray in the Context of Prosopography 66
- Мельниченко В. М.** Газетна періодика Черкащини доби Української революції 1917–1921 рр.
- Melnychenko V.** The newspaper periodic of Cherkaschina in the period of the Ukrainian Revolution 1917–1921 73

Культурна / соціальна антропологія
Cultural / Social anthropology

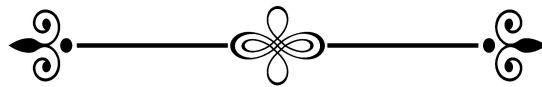
- Темченко А. І.** «Тілесна душа» в лікувально-магічних практиках слов'ян
- Temchenko A.** “Bodily soul” in healing and magical practices of the Slavs 83
- Бутко А. О.** Розвиток ухадницьких промислів на території Задніпрських місць Гетьманщини у XVII – першій половині XVIII ст.
- Butko A.** Development of industrial crafts on the ‘Zadnipsrsky places’ territory of Hetmanate in 17th – first half of 18th 91
- Мельник М. Т.** Традиційний український одяг у контексті національно-визвольної боротьби та радянської окупації 1920-х рр.
- Melnyk M. T.** Traditional Ukrainian Costume in the context of National Liberation and Soviet Occupation in 1920s 109

Рецензії та огляди
Reviews

- Янишин Б. М.** Івангородський К. В. Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси): монографія. – Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2018. – 422 с.
- Yanyshyn B.** Review of Book: Ivangorodsky K. The Ethnic History of the Eastern Slavs in Contemporary Historiography (Ukrainian, Belarussian and Russian Discourses). Cherkasy, 2018. 116
- Михайлюк Ю. М.** Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.: колективна монографія / за ред. Віталія Тельвака, Лідії Лазурко та Павла Серженги. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – 318 с.
- Mykhailiuk Yu.** Review of Book: Common heritage. The Commonwealth of Both Peoples in Polish and Ukrainian Historical Thoughts of the 19th and 20th centuries / Ed. by V. Telwak, L. Lazurko and P. Serzhenga. Kherson: Helvetika Publishing House, 2019. 119

Наукова хроніка
Scientific Chronicle

- Хоменко Д. В.** XXVI інтердисциплінарний історичний семінар «Історія@Теорія»
Khomenko D. XXVI Interdisciplinary Historical Seminar “History@Theory”. 125
- Масненко В. В., Ластовський В. В.** Знаному українському декабристознавцю
Григорію Казьмирчуку – 75 років!
Masnenko V., Lastovsky V. The famous Ukrainian Connoisseur of the Decembrists
movement Grygoriy Kaz’myrchuk is 75 years old! 127

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94(430)“15”

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-7-13

КОТЛЯРОВ Петро Миколайович,
доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії мистецтв
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
Orcid ID: 0000-0002-8917-8926
e-mail: pkotl.univ@gmail.com

МІЖ ГУМАНІЗМОМ, РЕФОРМАЦІЄЮ, ЛЮТЕРАНСТВОМ: ФІЛІП МЕЛАНХТОН У НІМЕЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

В статті розглядається розвиток німецької історіографії XVI – першої половини XIX ст. присвяченої гуманізму і реформатору Ф. Меланхтону. Особлива увага звертається на існуючу в науковій літературі дискусію, щодо того, ким же був Ф. Меланхтон – гуманістом чи реформатором. Характеризуються особливості окремих історіографічних шкіл та напрямків. Звертається увага на тенденційне висвітлення ролі Меланхтона в залежності від конфесійних та політичних уподобань авторів, та те, яким чином суб'єктивні погляди дослідників впливали на оцінку діяльності Ф. Меланхтона як теолога, реформатора, вченого, педагога і суспільно-політичного діяча. Аналізується зв'язок між позицією дослідника та сучасними йому суспільно-політичними процесами в Німеччині.

Ключові слова: Філіп Меланхтон, історіографія, Реформація, гуманізм, теологія.

Постановка проблеми. Дослідження культурно-релігійних поглядів та практик Філіпа Меланхтона триває вже п'яте століття. Перші роботи, що побачили світ в кінці XVI ст., були пов'язані з полемікою, щодо теологічних поглядів Меланхтона. Сама полеміка розпочалися ще 1548 р., після підписання Аугсбурзького інтериму, коли протестанти вимушено пішли на значні компроміси. Незначні розходження Меланхтона з лютеранським трактуванням євхаристії, власна позиція у проблемі адіафори, часткова близькість поглядів у питанні свободи волі людини із богослов'ям Кальвіна, дали привід гнесіолутеранським прихильникам підозрювати Меланхтона у криптокальвінізмі. Особливої гостроти внутрішньоцерковні конфлікти набули після смерті Мартіна Лютера. Намагання зберегти єдність церкви і турбота про її майбутню долю спонукали Меланхтона до пошуку компромісів. Але Вормський диспут 1557 р. показав усю неможливість досягти єдності. Розкол між гнесіолутеранами і «філіпістами» (так називали прихильників Ф. Меланхтона) став доконаним фактом. Варто також звернути увагу і ще на одну проблему, яка нерідко зустрічається в історіографії – пошук Меланхтоном шляхів повернення до католицизму

[1; 2; 3]. Тому важливою науковою проблемою є визначення основних тенденцій історіографічної думки XVI-XIX ст. і виділення вузлових проблем, що піднімалися дослідниками у вивченні біографії Меланхтона, його світогляду, практик та місця у протестантському русі.

Аналіз досліджень і публікацій. Дискусії навколо зазначених проблем були започатковані ще у XVI ст. Однак ґрунтовні роботи з аналізом історіографії присвяченої Філіпу Меланхтону починають виходити лише в XX ст., коли постала необхідність осмислити не лише діяльність мислителя, але й історіографічну традицію, методи та методологічні підходи до її висвітлення. З останніх праць, що були видані до 500-ліття Реформації, можна назвати роботу Х. Шайбле, в якій розглядається традиція видання джерел, пов'язаних із Реформацією та діяльністю Меланхтона, а також дається короткий аналіз праць, що були видані у XIX-XX ст. Як зазначає Х. Шайбле у вступі, він не мав на меті охопити усі наявні публікації щодо Ф. Меланхтона, але лише прагнув зосередитися на таких, які торкалися проблеми Віттенберзького радикального руху 1521-1522 р., Аугсбурзького Віросповідання 1530 р., проблеми адиафори та відносин церкви і держави.

Метою статті є визначення пріоритетних проблем та аналіз історіографічної думки XVI – кінця XIX ст. в якій відображені культурно-релігійні та суспільно-політичні практики Ф. Меланхтона, які характеризують його як гуманіста та реформатора.

Виклад основного матеріалу. Питання щодо теологічних поглядів Філіпа Меланхтона та їх відповідності лютеранській догматиці постала ще у середині XVI ст. Спробою виправдати Меланхтона й показати його лютеранські погляди була перша ґрунтовна біографія, написана соратником реформатора Йоахімом Камерарієм (1500-1574), який познайомився із Меланхтоном ще у 1521 р., у Віттенберзі, і мав можливість спілкуватися із ним до 1560 р. Біографію Камерарій видав у 1566 р., через 6 років після смерті Меланхтона. Вперше ця праця німецькою мовою вийшла у 2010 р. [4]. Окрім цієї «великої» біографії існує кілька публікацій, що вийшли друком незабаром після смерті Меланхтона. У них розглядалися окремі аспекти діяльності реформатора й особлива увага надається релігійним переконанням та, власне, теології Меланхтона. Одна з таких робіт належить учню Меланхтона, теологу і професору Віттенберзького університету Паулю Крелю (1531-1579), який написав біографію відразу після смерті вчителя. Ця робота вийшла із присвятою Альбрехту Прусьському [5, 167]. Трактат, окрім біографічних даних, включав також коментарі Меланхтона на деякі Псалми Давида, які Крель почув безпосередньо від свого вчителя. В окремому листі П. Крель, пояснюючи причину написання трактату, висловив переконання, що науково-теологічна спадщина Меланхтона повинна знаходитися під захистом світської влади і що вона, як і автор, мають величезне значення для лютеранської церкви [5, 167].

Загалом же початок систематичних досліджень – «корені» меланхтонівської історіографії сягають кінця XVIII ст. Тоді з нагоди святкування 300-ліття від дня народження реформатора з'являються перші наукові розвідки. У них спостерігається спроба визначити місце Меланхтона в німецькій Реформації та Північному гуманізмі. Одним з перших німецьких дослідників Меланхтона можна вважати Й. Тішера (1767-1842), який намагався здійснити комплексний життєпис Ф. Меланхтона [6]. Однак своє дослідження Й. Тішер довів лише до 1530 р., до висвітлення участі Меланхтона на Аугсбурзькому рейхстазі (1530 р.). Основну увагу дослідник зосередив на ключових життєвих віхах Ф. Меланхтона, реформаційній та педагогічно-викладацькій діяльності, підкреслюючи його незаперечний вплив на науку взагалі і мовні дисципліни зокрема [6, 181]. В цій праці Меланхтон постає діячем, який гармонійно доповнює М. Лютера як «великий соратник» [6, 1]. Окремо Й. Тішер торкнувся релігійно-політичної діяльності Філіпа Меланхтона на Аугсбурзькому рейхстазі, та підкреслив його вміння знаходити розумний компроміс, який сприймався навіть непоступливим Мартіном Лютером [6, 78].

З початком XIX ст. інтерес до історії Реформації у Німеччині зростає, що пов'язується із 300-літнім ювілеєм цієї події. У фокус уваги дослідників потрапляють діячі реформаційної доби, тому до постаті Меланхтона як реформатора звертаються все частіше. Безумовно, інтерпретація діяльності Меланхтона і його образу залежала від методології дослідника, його належності до певної історичної школи, а також конфесійних симпатій. Загалом у першій третині XIX ст. в історичній науці Німеччини панівне становище займала романтична історіографія, яка в минулому німецького народу шукала «субстанцію німецького духу і гуманістичного виховання для німецької буржуазії» [7, 18]. Їхні ідеї об'єднали істориків, юристів, філологів, філософів, теологів [7, 18]. Романтична історіографія стала наслідком політичних процесів, пов'язаних із наполеонівськими війнами, які викликали загострення національно-патріотичних почуттів, а це, в свою чергу, посилювало цікавість до історії і, як наслідок, переосмислення окремих сюжетів. Популяризація загальнонімецької історії мала прискорити формування спільної національної ідентичності у роздроблених політично німців [8, 96]. Але, незалежно від політичних і релігійних спрямувань, дослідники розуміли, що перегляд історичного минулого «під кутом зору нових національних і політичних потреб неможливий без звернення до першоджерел» [9, 64-65]. Наслідком цієї тенденції стало створення у Франкфурті-на-Майні в 1819 р. «Товариства для вивчення ранньої німецької історії»¹, яке опікувалося збиранням і публікацією джерел. Однією із перших великих робіт стала збірка «Історичні пам'ятники Німеччини» («*Monumenta Germaniae historica*») [8, 95-96]. З огляду на наявні в німецькій науці тенденції, відбувається звернення до вивчення діяльності Філіпа Меланхтона і, по суті, формування в німецькій історіографії образу гуманіста і реформатора.

Дослідження меланхтонівських релігійно-політичних практик (участі в Аугсбурзькому рейхстазі 1530 р.) розпочав Й. Вольбедінг [10]. Його праця готувалася до ювілею рейхстагу, який, на думку автора, попри бажання Карла V, мимоволі став могутнім засобом проголошення нового вчення не лише в кордонах Священної Римської імперії, але і далеко за її межами [10, 17-18]. Завдяки цьому факту 25 червня 1530 р.² стало днем створення нової реформованої церкви [10, 1]. В руслі романтичної історіографії Й. Вольбедінг, характеризуючи Меланхтона, вказує на нього, як на видатного політико-релігійного діяча, гідного стояти між Карлом V та Мартіном Лютером [10, 3], а також як на знаного німецького вченого, послухати лекції якого приїздили із усієї Європи [10, 57]³. У другій частині дослідження, присвяченій біографії Меланхтона, автор підкреслює особливу любов реформатора до свого міста («*Melanchthon hatte seine Vaterstadt sehr lieb. ...*») [10, 54]. Цитуючи Меланхтона, він звертає увагу на тісний емоційний зв'язок з батьківщиною, думка або згадка про яку приносила гуманісту насолоду [10, 54]. Й. Вольбедінг прийшов до такого висновку всупереч усталеній думці про притаманний гуманізму космополітизм. Одним із перших Й. Вольбедінг спробував простежити взаємозв'язок між домашнім вихованням Філіпа і майбутніми етичними нормами Меланхтона, вважаючи, що притаманні гуманісту риси – м'якість, доброта, терплячість – є наслідком релігійного світогляду [10, 59].

У 1839 р. з'явилася оригінальна робота Л. Хейда, у якій вчений, досліджуючи етапи формування Меланхтона, протиставив його Мартину Лютеру. «Протиставлення» полягало у порівнянні виховання й навчання М. Лютера та Меланхтона, а також аналізі їх досягнень [11]. Лютер, робить висновок Л. Хейд, попри те, що сподівався займатися юриспруденцією, пов'язав життя із Біблією, а гуманіст-філолог Меланхтон – з теологією [11, 101-102].

¹ З 1938 р. товариство перемістилося до Берліну і отримало назву «Імперський інститут із вивчення ранньої німецької історії».

² День проголошення Аугсбурзького віросповідання.

³ Вчений зауважує, що на лекції Меланхтона іноді збирали до 2 тис. студентів. Така кількість досягалася за рахунок приїжджих, які прагнули послухати знаменитого лектора [10, 57].

На відміну від попереднього дослідника, інший німецький вчений Г. Шуман зосереджується на теології Меланхтона [12], і характеризує гуманіста не як діяча, що вимушено потрапив у епіцентр Реформації, а як «класично освічену людину свого часу» [12, 5] і теолога, що так само ґрунтовно знався на патристиці, філософії Арістотеля, на схоластичній теології, як і сам Лютер [12, 5], і який розробив наукові підвалини нової теології, принципи якої не втратили значення і в XIX ст. [12, 6].

Отже, в першій третині XIX ст. було частково окреслене основне коло питань, що найраніше зацікавили істориків: визначення місця Меланхтона в німецькій Реформації; його роль у створенні і обґрунтуванні нових теологічних доктрин; гуманістична діяльність.

На початку 30-х рр. XIX ст. під впливом романтизму склався політичний напрям німецької історіографії. Основоположником нового спрямування був редактор історичного журналу «Historisch-politische Zeitschrift» Л. Ранке (1795-1886). У політичній площині історики цієї школи були прихильниками конституційної монархії і «держави сили» [13, 90].

Особливе місце у науковій діяльності Л. Ранке займали проблеми Реформації. В 1834-1837 рр. Л. Ранке видав фундаментальну шеститомну працю з історії Реформації [14]. В перших п'яти томах аналізується хід Реформації від початку до Аугсбурзького релігійного миру (1555 р.). Увага Л. Ранке до Реформації пояснюється тим, що ця подія для нього – «акт німецького духу», «акт, яким німецька нація найкращим чином засвідчила свою внутрішню єдність» [9, 78]. За своїми поглядами Л. Ранке був прихильником не роздробленої князівської Німеччини, а об'єднаної. Тому в Реформації він вбачав «момент, коли німецький народ вперше усвідомив свою внутрішню єдність» [15, 334]. Найкращі риси, вважав Л. Ранке, проявляються у великих особистостях, які втілюють всі ідеї і тенденції епохи [9, 78]. У такому випадку одним із головних завдань історика, на думку вченого, є змалювання і характеристика індивідуальності особистості [15, 332]. І хоч цими великими особистостями є для німецького історика, в першу чергу, державні діячі [9, 78], проте значну увагу дослідник приділяє Ф. Меланхтону. Л. Ранке простежує його становлення та гуманістично-реформаційну діяльність, підкреслюючи, що він належав до «школи Рейхліна» [14, Bd. 1, 311], і його освіту скеровував Йоганн Рейхлін [14, Bd. 1, 311]. Вчений цілком справедливо оцінює Філіпа Меланхтона у реформаційному русі як «зірку першої величини». Зупиняючись на політичній діяльності Меланхтона під час роботи Аугсбурзького рейхстагу 1530 р., Ранке вказує на притаманний гуманісту «дух ґрунтовності і порядку» («Geiste der Gr̄ndlichkeit und Ordnung») [14, Bd. 3, 242] і в очевидному намірі апроксимації лютеранського вчення до католицьких понять [14, Bd. 3, 242]. Сюжети Реформації розглядаються також в інших працях Л. Ранке. Так, у монографії «Римські папи та їх церква і держава у XVI – XVII століттях» [16], він, будучи протестантом, притримується достатньо ліберального погляду на папство, що викликало критику з боку протестантів. Розглядаючи історію як боротьбу рівноправних, або рівноцінних сил, Ранке не віддавав переваги жодній з них [17, 335].

У цілому, можна зазначити, що саме з Л. Ранке розпочинається ґрунтовна наукова розробка історії реформаційної епохи у Німеччині, із публікацією великого масиву джерел та з урахуванням досягнень філології, що, в цілому, привело до вироблення сучасних методів наукової критики джерел.

Сучасником Л. Ранке і його ідеологічним суперником був Ф. Шлоссер (1776-1861). У 20-х рр. XIX ст. Ф. Шлоссер сформував ліберальний напрям, так звану Гейдельберзьку школу, що склала конкуренцію гегелівсько-ранкіанському розумінню історії. Його бачення історичного процесу було достатньо суб'єктивним. Події та факти, які так чи інакше співвідносились з його сучасністю, викликали оціночні судження. Вченого-Меланхтона Шлоссер змальовує в привабливому світлі, справедливо характеризуючи його як «гідного помічника» Лютера. У Меланхтоні, на його думку, було все, чого не вистачало Лютеру:

він був «м'який, лагідний і миролюбний», добродійства якого хоч «ніколи б не породили Реформації» [18, 376], проте привабили на бік «нового вчення» тих, котрі боялись радикалізму Лютера [18, 376]. Ф. Шлоссер окремо підкреслює класичну освіченість Меланхтона, блискуче знання античної філософії та звертає увагу на боротьбу Меланхтона проти схоластичного богослов'я і Арістотеля [18, 376]. Однак, справедливо зауважує Ф. Шлоссер, Меланхтон, як виходець із науково-гуманістичного середовища, не міг бути вмотивованим борцем із Арістотелем, оскільки, навіть виступивши проти арістотелівської схоластики, «бачив у розвитку філософії від Арістотеля до свого часу старання людського розуму огорнути в наукову форму те, чому вчить Біблія» [18, 376-377].

Послідовником і учнем Ф. Шлоссера був відомий німецький історик В. Ціммерман (1807-1878)⁴. Найбільш відома його праця «Історія селянської війни» [19; 20]. В дусі Ф. Шлоссера і представників ліберального напрямку Гейдельберзької школи В. Ціммерман наділяв особистостей яскравими характеристиками, не зупиняючись однак перед гострою критикою. Говорячи про позицію Мартіна Лютера в селянській війні, Ціммерман зазначив, що Лютер не забарився зійти із *juste milieu* (серединної позиції) між повсталими та князями і кинувся «в правий бік», в результаті чого його «промови і думки стали деспотичнішими промов і думок справжніх деспотів» [20, 286].

Висновки. Отже, починаючи із кінця XVI ст. було частково окреслено основний масив питань, на який історики намагалися дати відповідь: визначення місця Меланхтона в німецькій Реформації; його роль у створенні і обґрунтуванні нових теологічних доктрин; гуманістична діяльність; перші кроки у напрямку екуменізму. Головною заслугою німецької історичної науки першої половини XIX ст. була публікація і введення до наукового обігу величезного обсягу джерел. Завдяки цьому були поставлені нові проблеми, а у численних дискусіях вдосконалювався дослідницький інструментарій. Представники різних історіографічних шкіл і напрямів здійснили важливий внесок у розробку дуже важливої і водночас складної проблеми німецької Реформації, але реформаторську й гуманістичну діяльність Філіпа Меланхтона вони розкрили далеко не вичерпно. Зокрема, лише побіжно висвітлена політична діяльність реформатора, його роль на рейхстагах; фрагментарно досліджена екуменічна діяльність реформатора; нечітко окреслено коло його гуманістичних та релігійних інтересів. Поза межами досліджень залишилися етапи формування світогляду, вплив на цей процес найближчого оточення; місце Меланхтона у німецькій Реформації та імперській релігійній політиці; питання про співвідношення гуманістичного та релігійно-теологічного елементу у діяльності. Частина цих проблем стане об'єктом пильної уваги істориків наступних років.

Список використаної літератури

1. Mahlmann T. Melanchthon als Vorläufer des Wittenberger Kryptocalvinismus / T. Mahlmann // Melanchthon und der Calvinismus / G. Frank, Herman J. Selderhuis. – Stuttgart: Frommann-holzboog e. K. Verl. – S. 173-230.
2. Biesenthal J. Biblisches, Kirchenhistorisches und Archäologisches Handwörterbuch für Prediger, Schulleher, Seminaristen und gebildete Bibelleser / J. Biesenthal. – Berlin: C.F. Amelang, 1841. – 376 s.
3. Kühlmann W. Vom Humanismus zur Spätaufklärung: Ästhetische und kulturgeschichtliche Dimensionen der frühneuzeitlichen Lyrik und Verspublizistik in Deutschland / W. Kühlmann. – Tübingen: M. Niemeyer, 2006. – 731 s.
4. Camerarius J. Das Leben Philipp Melanchthons / J. Camerarius. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010. Übers. von Volker Werner. Mit einer Einf. von Heinz Scheible. – Leipzig : Evangelische Verlagsanstalt, 2010. – 303 s.

⁴ За словами самого В. Ціммермана він жодного разу не бачив Ф. Шлоссера, однак називав його своїм вчителем і шанував за те, що той «не боявся говорити істину» [20, 13].

5. Шевченко Н. Книжные подарки как средство социальной коммуникации при дворе герцога Прусского / Н. Шевченко // Культурные связи в Европе эпохи Возрождения. – Москва, 2010. – С. 157-173.
6. Tischer J. Philipp Melancthons Leben / J. Tischer. – Leipzig, 1795. – 204 s.
7. Стельмах С. Исторична думка в Україні XIX – початку XX століття / С. Стельмах. – К.: Академія, 1997. – 175 с.
8. Мэртль К. Monumenta Germaniae Historica: взгляд изнутри / К. Мэртль // Средние века. – 1995. – Вып. 58. – С. 95-111.
9. Вайнштейн О. Романтическая историография в Германии (1800-1848) / О. Вайнштейн // Историк-марксист. – 1940. – № 4-5 (080-081). – С. 64-77.
10. Volbeding J. Die Uebergabe des Augsbургischen Glaubensbekenntnisses am 25 Juni 1530 und das Leben Philipp Melancthons. – Leipzig: Wilhelm Lauffer, 1829. – 88 s.
11. Heyd L. Melancthon und Tübingen. 1512-18. Ein Beitrag zu der Gelehrten- und Reformations-Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts / L. Heyd. – Tübingen: Fues, 1839. – 108 s.
12. Schumann G. Melancthon redivivus, oder der ideale Geist des Christenthums / G. Schumann. – Leipzig: F. Leich, 1837. – 451 s.
13. Гутнова Е. Историография истории средних веков (середина XIX в. – 1917 г.) / Е. Гутнова. – Москва: Высшая школа, 1974. – 398 с.
14. Ranke L. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation: in 4 Bd. / L. Ranke. – Berlin: Duncker und Humbolt, 1852.
15. Косминский Е. Историография средних веков / Е. Косминский. – Москва: Издательство Московского университета, 1963. – 429 с.
16. Ранке Л. Римские папы и их церковь и государство в XVI-XVII столетиях. – СПб., 1842. – 480 с.
17. Шафф Ф. История христианской церкви: в 8 т. Т. 7. Современное христианство. Реформация в Германии / Ф. Шафф. – СПб.: Библия для всех, 2009. – 459 с.
18. Шлоссер Ф. Всемирная история: в 18 т. Т. 4 / Ф. Шлоссер. – СПб., 1861-1863. – 572 с.
19. Циммерман В. История крестьянской войны в Германии (по летописям и рассказам очевидцев): в 2 т. Т. 1 / В. Циммерман. – Москва : Соцэкгиз, 1937. – 387 с.
20. Циммерман В. История крестьянской войны в Германии (по летописям и рассказам очевидцев): в 2 т. Т. 2 / В. Циммерман. – Москва: Соцэкгиз, 1937. – 431 с.

References

1. Mahlmann, T. (2005). Melancthon als Vorläufer des Wittenberger Kryptocalvinismus. *Melancthon und der Calvinismus*. – Stuttgart: Frommann-holzboog e. K. Verl. (in De.)
2. Biesenthal J. (1841). *Biblisches, Kirchenhistorisches und Archäologisches Handwörterbuch für Prediger, Schulleher, Seminaristen und gebildete Bibelleser*. – Berlin: C.F. Amelang. (in De.)
3. Kühlmann W. (2006). Vom Humanismus zur Spätaufklärung: Ästhetische und kulturgeschichtliche Dimensionen der frühneuzeitlichen Lyrik und Verspublizistik in Deutschland. Tübingen: M. Niemeyer. (in De.)
4. Camerarius J. (2010). *Das Leben Philipp Melancthons*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt. (in De.)
5. Shevchenko N. (2010). Book gifts as a vehicle of communication at the court of Duke of Prussia. *Cultural relations in Europe at the Age of Renaissance*. 157-173. Moscow. (in Russ.)
6. Tischer J. (1795). *Philipp Melancthons Leben*. Leipzig. (in De.)
7. Stelmakh S. (1997). Ukrainian historiography in the 19th – at the beginning of the 20th c. Kyiv. (in Ukr.)
8. Mertl K. (1995). Monumenta Germaniae Historica: a look from within. *The Middle Ages*. 95-111. (in Russ.)
9. Vainshtein O. (1940). Romantic historiography in Germany (1800-1848). *Marxist Historian*. № 4-5 (080-081). 64-77. Moscow. (in Russ.)
10. Volbeding J. (1829). *Die Uebergabe des Augsbургischen Glaubensbekenntnisses am 25 Juni 1530 und das Leben Philipp Melancthons*. Leipzig: Wilhelm Lauffer. (in De.)
11. Heyd L. (1839). *Melancthon und Tübingen. 1512-18. Ein Beitrag zu der Gelehrten- und Reformations-Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts*. Tübingen: Fues. (in De.)
12. Schumann G. (1837). *Melancthon redivivus, oder der ideale Geist des Christenthums*. Leipzig: F. Leich. (in De.)

13. Gutnova E. (1974). *Historiography of the Middle Ages (the middle of the 19th – 1917)*. Moscow: High school. (in Russ.)
14. Ranke L. (1852). *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation: in 4 Bd.* Berlin: Duncker und Humbolt. (in De.)
15. Kosminskyi E. (1963). *Historiography of the Middle Ages*. Moscow: University Press. (in Russ.)
16. Ranke L. (1842). *Roman Popes, their Church and the State in the 16th – 17th centuries*. St-Petersburg. (in Russ.)
17. Schaff F. (2009). *History of the Christian Church in 8 volumes. Vol. 7. Contemporary Christianity. The Reformation in Germany*. St-Petersburg: the Bible for everyone. (in Russ.)
18. Schlosser F. (1861). *World history: in 18 volumes. Vol. 4*. St-Petersburg. (in Russ.)
19. Zimmerman V. (1937). *History of the Peasant War in Germany (based on chronicles and eyewitness accounts): in 2 volumes. Vol.1*. Moscow: Social economic Press. (in Russ.)
20. Zimmerman V. (1937). *History of the Peasant War in Germany (based on chronicles and eyewitness accounts): in 2 volumes. Vol.2*. Moscow: Social economic Press. (in Russ.)

KOTLIAROV Petro, Dr. hab., Associate Professor, Head of the Chair of Art History Taras Shevchenko National University of Kyiv

BETWEEN HUMANISM, THE REFORMATION AND LUTHERANISM: PHILIPP MELANCHTHON IN THE GERMAN HISTORIOGRAPHY OF THE SIXTEENTH – THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURIES

Abstract. Introduction. *The paper looks at evolution of Philipp Melanchthon's image in the German historiography of the Sixteenth century – the first half of the Nineteenth centuries. It highlights main historiographical schools, currents, and outlines tendencies in evaluation of Melanchthon's activities, which depended heavily on authors' confessional or political biases.*

Purpose. *This paper aims at defining priority-driven issues in the research on Melanchthon's humanistic and reformation activities in the Sixteenth – at the end of the Nineteenth centuries.*

Results. *The question of Melanchthon's theological beliefs and their conformity to the Lutheran dogmatic raised as early as the second half of the Sixteenth century. First Melanchthon's biographers J. Camerarius and P. Krell, his close friends and followers, tried to justify Melanchthon and display the orthodoxy of his beliefs. Systematic research of Melanchthon's activities started at the end of the Eighteenth century. J. Tischer, J. Volbeding, L. Heid, G. Schuman outlined main research issues: Melanchthon's role in the Reformation and Humanism, in Lutheran diplomacy and theology. J. Tischer highlighted Melanchthon's ability to find compromises in the heated discussions. J. Volbeding as a Romantic scholar outlined Melanchthon's love to the Fatherland rejecting predominant vision of the Humanism as a cosmopolite current. L. Heid compared ethics and upbringing of Martin Luther and Melanchthon. G. Schuman characterized Melanchthon as a "classically educated man" and a theologian who shaped Lutheranism.*

At the beginning of the 30s of the 19th century appeared a new current in the German historiography – a political one, heavily influenced by Romanticism. Leopold von Ranke is supposed to be its founder. In several works, he focused on Melanchthon's activities as a humanist and a reformer. For the first time Melanchthon was considered to be a Reformation "superstar". Ranke also remarked Melanchthon's efforts to draw the Lutheran teaching closer to the Catholic terms. F. Schlosser and W. Zimmerman also paid attention to political and humanistic aspects of Melanchthon's activities.

Conclusion. *Scholars from different fields and schools of historiography contributed significantly to our knowledge of the German Reformation. Nevertheless, their impact to research on Philipp Melanchthon's reformation and humanistic activities has remained modest. Melanchthon's ecumenical efforts and his role in proving and championing the new theological dogmas in split German Sixteenth century society have received only fragmented attention. We are sure that the next generation of scholars will fruitfully elaborate on these issues.*

Key words: *Philipp Melanchthon, historiography, the Reformation, the Humanism, theology.*

Одержано редакцією 4.06.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019

УДК 930(477)(092) Степович
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-14-22

КУХТО Артем Дмитрович,
аспірант історико-філософського
факультету Київського університету
імені Бориса Грінченка
Orcid ID: 0000-0002-9977-5230
e-mail: Godwike@ukr.net

АНДРОНИК СТЕПОВИЧ (1856–1935 РР.): ЖИТТЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлюються основні періоди життя і творчості А. Степовича, розкриті обставини, що сприяли становленню його як особистості та науковця, згадано головні праці, які написав вчений, вказано на внесок вченого в українську науку та зазначені напрями його благодійної та громадської діяльності. Також окреслені зв'язки А. Степовича з зарубіжними науковцями та письменниками.

Ключові слова: славістика, А. Степович, історія літератури, народовці, колегія П. Галагана, Київський університет.

Постановка проблеми. Головні періоди життя А. Степовича, досі не були предметом спеціального комплексного дослідження. Зазвичай більшість відомостей про його життя мають обмежений характер та постають у вигляді коротких відомостей у різних енциклопедіях, окремих статтях та монографіях. Значний масив джерел, що стосується біографії вченого досі детально не досліджений, а його автобіографічні дані не опубліковані. Отже, життєвий шлях українського вченого-славіста А. Степовича потребує актуалізації, системного аналізу та залучення для комплексного вивчення особистості вченого і його наукових поглядів.

Упродовж майже 100 років біографія А. Степовича обмежувалася лише згадками в різних енциклопедичних словниках і як правило була не більша декількох абзаців. Це дослідження має допомогти закрити прогалину у дослідженні особистості вченого, його життєвого шляху та висвітлити внесок у розвиток української науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомості про його життя і діяльність А. Степовича містяться насамперед в енциклопедичних довідниках різних років. Зокрема, це «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона» [1], «Енциклопедія українознавства» [2], «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в.» [3], «Славяноведение в дореволюционной России» [4]. Автором статті в Українській радянській енциклопедії [5], була відомий історик О. Апанович, яка першою ввела в науковий обіг архів А. Степовича, що зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського (ф. 179), який налічує близько 923 справ пов'язаних з діяльністю вченого [6, 137]. На праці А. Степовича посилаються у своїх дослідженнях фахівці з слов'янознавства, історії, педагогіки, краєзнавства (Н. Григораш, М. Смольницька, М. Колесник). Наукову і педагогічну діяльність А. Степовича в колегії Галагана досліджував А. Литвин [7]. Зв'язки А. Степовича з іноземними науковцями вивчала Г. Саган [8]. Численні публікації вченого відображені у різноманітних бібліографічних довідниках: Колесник М.П. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» [9, 65-66], «Сербські фольклор і література в українських перекладах та дослідженнях» [10], тощо.

Мета дослідження полягає у реконструкції та висвітленні основних етапів життя А. Степовича та основних напрямів його наукової, педагогічної, громадської та організаційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Із автобіографічних даних відомо, що Андроник Іоаникійович Степович – народився на Полтавщині в с. Лебединці Прилуцького повіту (нині

Срібнянський район Чернігівської області) у 1856 р. [11, 1]. Походив із малозаможної сільської родини. Фамільне прізвище Степович належало, ймовірно, предку А. Степовича, вихідцю з Чорногорії, який емігрував до Російської імперії в XVIII ст., коли там селилося багато південних слов'ян, котрі втікали від постійних військових нападів Османської імперії [11, 10].

До 4 класу включно проходив навчальний курс у Чернігівській гімназії. Виховувався у Сокиринцях в будинку заможного прилуцького поміщика Григорія Павловича Галагана разом з єдиним його сином Павлом Григоровичем, який за допомогою домашнього вчителя Федора Івановича Гур'єва, готувався до вступу в 6-й клас Київської гімназії. Тоді ж дванадцятирічний А. Степович готувався учителем Чернігівської гімназії Бобром до вступу у 2-й клас Київської гімназії, куди і вступив після успішно пройдених випробувань. У 1871 р., через 2 роки після смерті Павла Галагана, була заснована колегія його імені, куди за сприяння Григорія Галагана А.Степович був переведений з 5 класу гімназії до 1 класу колегії, яку закінчив із золотою медаллю у 1875 р [12, 246].

Інтерес до слов'янського фольклору проявився у майбутнього вченого ще під час навчання в Чернігові. Юнак також плекав цікавість до слов'янської історії, історії літератури та словесності, яку викладали в колегії Василь Дмитрович Ставецький – редактор педагогічного журналу «Женское образование», співавтор книги «Родная Старина», знавець історії російської словесності та Павло Ігнатійович Житецький – відомий філолог, автор книг: «Очерк звуковой истории малорусского наречия», «Очерк литературной истории малорусского наречия» та ін. [11]. Вчителі одразу примітили у свого вихованця глибокий інтерес до проблем слов'янства. Так, Василь Дмитрович Сиповський – знаний історик та педагог, співавтор книги «Родная старина», не тільки виявив підтримку інтересів А. Степовича, а навіть всіляко допомагав у його прагненні. Він постійно цікавився самостійними заняттями учня, шукав для нього необхідну літературу, часто обговорював хід його учнівської наукової роботи. Так, він подарував А. Степовичу сербсько-російський словник П. Павловського, лекції Григоровича, а також навчальне видання «Краледворський рукопис» Корника [14, 330]. Такий неформальний підхід учителя до наукових уподобань учня, підтримка його інтересів, безумовно, стали вирішальними для дослідницьких уподобань майбутнього вченого-слависта. «Йому, – писав А. Степович, – я зобов'язаний надзвичайно за свій моральний розвиток, за ту привітну підтримку, яку я незмінно зустрічав у нього у тяжкі хвилини хитань і сумнівів. Він керував мною в усіх устремліннях, надіях молодого життя, у зародженні і розвитку тих чи інших наукових симпатій, у виробленні ідеалів і загального світогляду [14, 330]».

Тут в колегії А. Степович переклав з чеської на російську мову історичну драму Красослава Хмеленського «Ласка Чехова» [15, 7], написав наукові роботи «Предисловие к речнику сербо-немо-латинскому Вука Караджича», «Словарь к сочинениям Яникия Космия» та ін. [16, 4]. У 8 класі підготував наукову роботу «Слово о полку Игореве и песни Краледворской рукописи и Зеленогорской», про яку П.Житецький написав: «Праця цінна щирістю молодого захоплення науковими інтересами. Можна сподіватися, що з часом зробиться людиною науки, якщо не зверне вбік» [17, 36].

З 1875 р. готувався до вступу у Київський університет та досліджував діяльність Михайла Бакуніна, творів Петра Лаврова та народовольця Олександра Михайлова. Погляди останнього хоч і на рік, сильно вплинули на А.Степовича, та надихнули до заняття історичною наукою [11, 3]. У 1877 р. він надрукував свою наукову розвідку під назвою «Поэтические предания сербов о падении их царства. Три казацкие думы о турецкой неволе» [18].

У 1879 р. вступив до Київського університету на історико-філологічний факультет. Перший семестр навчання А.Степовичу не було що робити: славистику ще не викладали, обов'язкове вивчення латинської та грецької мов для першого року навчання він не потребував, адже ще до вступу досконально їх знав та міг вільно перекладати з одної на

іншу, тому доводилося лише слухати лекції відомого українського історика Володимира Антоновича. В університеті А.Степович також вів активну громадську та просвітительську діяльність, зокрема займався в нелегальному гуртку де ознайомився з соціалістичною теорією і навчаннями. На основі здобутих знань закликав університетську молодь до звільнення молодих дівчат від батьківської влади і опіки шляхом укладення фіктивних шлюбів і т.п. Спочатку до нього багато хто дослухався, завдяки самовпевненості і дару красномовства, але коли він став закликати до ходіння в народ для пропаганди і навіть залишення університету, що б у ролі народних вчителів, фельдшерів та ін. влаштовувати вбивства урядників, чиновників та приставів, то більшість не сприйняла його ідей, а з 1-го випуску колегії П. Галагана за ним пішов тільки Павло Іванов, медик і один з кращих його товаришів, який родом був з Сибіру [11, 4].

На другий семестр до університету влаштувався Олександр Котляревський, під науковим керівництвом якого А.Степович навчався слов'янознавству та написав запропоновану професором кандидатську дисертацію «Вацлав Болемир Небеский и значение его литературных трудов» [19, 1]. Восени 1879 р. О.Котляревський зі згоди факультету запропонував А.Степовичу місце на кафедрі для підготовки до професорського звання, проте цим намірам не судилося збутися через одруження А.Степовича та смерть О.Котляревського.

Після закінчення Київського університету викладав російську мову і словесність (українська була заборонена для викладання) в різних навчальних середніх закладах: Фундуклеївській жіночій гімназії, приватній гімназії Ващенко-Захарченко, Київському реальному та юнкерському училищах та 13-ти річній гімназії, замінюючи П.Житецького, який виїхав до Петербурга на 2 роки. Окрім приватних уроків, він також заміняв студентам вчителя військової гімназії Юрія Цветковського, члена старої української «Громади», навчав під його керівництвом невелику кількість студентів в приватному училищі.

Працюючи вчителем А.Степович не залишав наукову діяльність і постійно друкував свої розвідки, що стосувалися історії слов'янської літератури та словесності. Так, у 1882 р. вийшли друком «Славянские наречия», переклад і примітки яких були зроблені ще у 1879-80 рр., «Этюды в новой чешской литературе», «Франьо Кухач и его сборник югославянских песен», а в 1886 р., коштом Київського слов'янського товариства вийшла книжка «Очерк истории чешской литературы», за яку отримав премію ім. Толстого разом із знімком Краледворского рукопису [11, 6]. На отримані кошти А.Степович здійснював неодноразові поїздки до слов'янських земель, результатами яких стала праця, яку він написав у Белграді «Очерки истории сербохорватской литературы», і видав у Києві 1899 р. У 1888-1893 рр. А.Степович склав 2 книги науково-літературного збірника «Славянская беседа» і «Рассвет», для яких сам здійснював переклади і писав статті. Готував бібліографічні огляди для Воронежських «Филологических записок», читав практично все, що видавалося слов'янськими та європейськими мовами. Ці огляди містили анотації і фактично мікрорецензії на монографії та збірники, що стосувалися історії, культури, літератури слов'ян. Це були публікації, присвячені слов'янській літературі, фольклору, біографічні нариси та оглядові статті для енциклопедичних видань. У архіві А.Степовича зберігаються статі за ці роки, які стосувалися питань російсько-польських історичних взаємин [20] та діяльності Г.П. Галагана [21]. Багато перекладає з слов'янських мов (чеської, сербо-хорватської, болгарської).

У 1888 р. А.Степович керував з'їздом чеських вчителів, керівником якого спочатку був П.Т. Лубенець, після нього керівництво було доручено Г.М. Крижановському і після його смерті – А. Степовичу. З того часу А. Степович почав керувати чеськими училищами в трьох районах Волинської губернії.

У 1892 р. А. Степович, після прочитання в університеті пробної лекції «Найголовніші напрямки в новій чеській словесності», отримав звання професор-доцента на кафедрі

слов'янської філології Київського університету. Читати лекції та вести практичні заняття для студентів славистів 3-4-го курсу почав через 2 роки вступною лекцією «Борьба главнейших течений в новой сербской литературе». Обидві були надруковані в «Университетских известиях» [11, 7].

У 1893 р. А. Степович був запрошений Г. Галаганом на посаду директора колегії П. Галагана, що дало можливість звільнитися від турбот про матеріальні потреби для забезпечення великої сім'ї і викладати в Київському університеті слов'янознавство та на Вищих вечірніх жіночих курсах, заснованих Аделаїдою Володимирівною Жекуліною. Ось як він сам згадував про це: «Я мушу визнати, – говорив А. Степович, – що цю честь прийняв я не без тривалих гірких роздумів, неминучих через трудність завдання і несприятливого для мене збігу обставин і умов. Рішення це, повторюю, я прийняв не без тривалої боротьби, і боротьби важкої з самим собою, не без сильних вагань бо тягар, який я прийняв на себе – далеко не такий зручний. Обов'язок любові і відданості до дорогого закладу, що виховав мене, – говорив він, – змусили мене нарешті не тільки прийняти принадні для будь-якого сина нашої «alma mater» пропозиції... але і присвятити всього себе, всі сили і здібності найвищому розквіту цього закладу» [22, 20-22].

З ініціативи А. Степовича в Колегії починає видаватися «Ежегодник Коллегии Павла Галагана», редактором і автором якого він був упродовж десяти років. Цьому виданню А. Степович приділяв окрему увагу. Він писав: «всякий середній навчальний заклад, який себе поважає, зобов'язаний не тільки ознайомлювати суспільство через публікації з усіма обставинами свого внутрішнього життя, а по можливості розповідати і про нудне і про літературно-педагогічну діяльність, аби показати, що особливий склад його не нищє убєздєляльностє застою, а навпаки сповнений прагнення вдосконалюватися як у справі чистої науки, так і в розробці навчально-виховних питань» [22, 1]. Під керівництвом А. Степовича пройшло святкування 25-річчя Колегії, детально описане у відредагованому ним збірнику [23].

Тоді ж сільські товариства селища Макіївка Ніжинського повіту Чернігівської губернії і Лебединці Прилуцького повіту Полтавської губернії вибрали А. Степовича в почесні попечителі своїх училищ, а Київське педагогічне товариство до своїх членів. У члени історичного товариства Нестора Літописця А. Степович був обраний ще в 1886 р., а в 1925 р. став його почесним членом. Був обраний головою педагогічного радника жіночої приватної гімназії ім. Конотопської, а також став членом редакції журналу «Київська старина», для якого протягом 25 років його існування написав багато різних статей. У 1893 р. він надрукував працю «Нариси з історії слов'янських літератур» у якій містилися розвідки про сербських та чеських письменників [8, 74]. Друкувався в «Слов'янській енциклопедії», «Журнале Министерства народного просвещения», а також у «Филологических записках», «Слов'янських вістях» до самого закриття журналу в 1917 р. Регулярно публікував статті, присвячені проблемам перекладу («Заметки о переводах Алоиза Ирасека») [24], у архіві Степовича зберігаються начерки статей, які стосуються 1920–1930-х років («По поводу украинских переводов инославянской беллетристики», «Як не треба перекладати з слов'янської мови на українську») [25].

За допомогою Київського слов'янського товариства А. Степович займався добродійною діяльністю пересилаючи зібрані кошти тим слов'янським народам, які найбільше потребували допомоги. За це він часто отримував листи-подяки від своїх колег за кордоном, у яких йшлося про велику роль слов'янського товариства з Києва і А. Степовича особисто у справі допомоги південним слов'янам Боснії і Герцеговини [8, 75].

А. Степович завжди популяризував діяльність південно-слов'янських вчених та літераторів, зокрема за його ініціативи 22 жовтня 1899 р. в Київському університеті відзначали п'ятидесятиріччя діяльності сербського поета Йована Йовановича (Змай). А. Степович багато їздив у наукові відрядження до Сербії, Хорватії, працював у бібліотеках

та архівах Франції, Німеччини та Австрії, де містилися матеріали зі славістики, робив запити до інших іноземних бібліотек, які надсилали йому літературу [8, 75].

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Ф. 175) зберігаються кілька рукописних збірників перекладів слов'янських письменників, у тому числі і чеських [24]. Як знавець болгарської мови і літератури, А. Степович переклав чимало творів болгарських літераторів російською мовою. Йому належить авторство критико-бібліографічного огляду під назвою «93 відгуки щодо новітніх книг зі слов'янознавства» [26]. А. Степович був особисто знайомий з відомим болгарським літератором Іваном Вазовим. Знайомство відбулося в Києві під час урочистостей з нагоди 900-ліття хрещення Русі [27, 54]. А. Степович прокоментував свої враження від цієї зустрічі наступним чином: «Вазов справив на нас [присутніх на урочистостях] надзвичайно приємне враження своїми гарячими слов'янськими переконаннями» [28, 97]. З І. Вазовим він часто обмінювався науковою і художньою літературою, рецензував його твори. Особливо високо оцінив його роман «Під ігом» («Под игото») та поему «Епопея забутих» («Епопея на забравените») [28, 98]. 1894 р. у десятому номері болгарської газети «Мир» було вміщено наступне повідомлення: «Відомий російський письменник, знаний численними вишуканими перекладами російською зі слов'янських літератур, пан А. Степович звернувся до пана Вазова за дозволом перекласти і видати російською мовою «Під ігом» («Под игото»)» [29, 571].

Відпрацювавши в колегії П. Галагана директором 13 років і сильно надломивши здоров'я, А. Степович вийшов у відставку і відкрив 12 вересня 1909 р. Київську чоловічу гімназію свого імені, в яку ним було перенесено багато порядків з Колегії П. Галагана [19, 7], а саме: загальна постановка виховної справи в гімназії, система стипендій для створення надійної навчальної основи в кожному класі і виставлення оцінок не щодня, а лише за семестри навчального року. Втім, щоденне атестування учнів довелося, на прохання батьків, встановити вже з другого року існування гімназії [19, 6]. У цей період він переважно займався перевиданням наукових праць, особливо необхідних у університетському викладанні: «Витоки чеської літератури», «Нариси історії сербохорватської літератури», «Нариси з історії слов'янських літератур». Після 10-го року управління гімназією, пішов з неї залишивши той же склад викладачів який був при ньому.

Після встановлення радянської влади А. Степович продовжував працювати в Київському університеті. Викладав у ньому славістичні курси, вів дослідницьку роботу в новоствореній Українській Академії наук, публікував рецензії та бібліографічні огляди у виданнях ВУАН (лише у 1926 р. видруковано 12 праць ученого). Серед неопублікованих праць привертають увагу «Слов'янські літературні етюди» [30]. Проте згодом свою діяльність на кафедрі йому довелося згорнути, оскільки 1924 р. за рекомендацією партійних органів кафедру ліквідували як «неактуальну» інституцію [8, 78]. Утримування професора А. Степовича в Київському університеті проводилося по вищому 17-му розряду. Був членом комісії з виробництва остаточних випробувань студентам колишнього Київського університету при перетворенні його у Вищий інститут народної освіти імені М.П. Драгоманова.

Того ж року наукова громадськість відзначила 70-річчя з дня народження і 50-річчя наукової діяльності Андроника Іоаникійовича Степовича. Від будь-яких масштабних святкувань, зокрема пропозиції президента академії наук СРСР В.І. Липського відмовлявся і обмежився написанням вітальної статті в «Филологических записках» Всеукраїнської Академії наук і письмовими поздоровленнями. Стаття з портретом ювіляра була надрукована у «Записках ВУАН». З привітаннями відгукнулися і зарубіжні колеги.

Останніми справами на педагогічній ниві були: викладання слов'янської філології аспірантам М.С. Грушевського при його кафедрі та викладання історії культури балканських народів в Київському інституті сходознавства. З цього ж року наукові роботи А. Степовича зосереджувалися виключно в Ленінградській академії. Комітет зі складання словника російської

мови при Академії наук СРСР надрукував, чимало його статей в редакції літопису «Труд» під редакцією М.С. Державіна, багато з написаного знаходиться в домі вченого.

Помер Андроник Іоаникійович Степович 26 жовтня 1935 р. у Києві. Похований на Лук'янівському кладовищі [31, 231]. Разом з його смертю славістика втратила відомого науковця в цій сфері, наступні представники славістичної науки з'явилися лише через десятиліття, а праці самого А. Степовича так і не були належно досліджені та опубліковані.

Висновки. Отже, за час свого життя А. Степович чимало праць присвятив дослідженню та популяризації серед широкого загалу історії та літератури різних слов'янських народів, листувався та ділився своїми ідеями з відомими зарубіжними славістами, істориками та письменниками, допомагав матеріально тим людям, які того потребували. А. Степович як славіст та вчений займав визначне місце в наукових колах свого часу. У незалежній Україні інтерес до українських науковців кінця XIX – початку XX ст., як і до А. Степовича, значно виріс. Залишилися не вивченими питання історичних поглядів А. Степовича, його ставлення до нововведень, які запроваджувала радянська влада в Україні, насамперед в науці та освіті. Мало вивчена громадська діяльність вченого. Таким чином, подальше дослідження життя і творчості науковця є досить перспективним і важливим для української та світової науки загалом.

Список використаної літератури

1. Энциклопедический Словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона (В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами). Статика – Судостроительство. Типография Акц. Общ. «Издательское дело». – СПб., 1901. – Т. 31А (62). – С. 469–957. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz/>
2. Енциклопедія українознавства у 11 Томах. Словникова частина; під ред. В.М.Кубійовича. – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1976. – Т. 8. – С. 2800-3200. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://litopys.org.ua/encycl/euii234.htm>
3. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава. Типо-литография преемников Дохмана. – Полтава, 1912. – 239 с. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/kniga-pamyati/kniga-pamyati-i-skorbi/kniga-pamyati-tom-9?id=3575#191>
4. Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь / Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики; редкол.: С.Б.Бернштейн, А.Н. Горяинов [та ін.]. – М.: Издательство “Наука”, 1979. – 432 с. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://inslav.ru/images/stories/pdf/1979_Slav%27anovedenie_v_dorevol%27ucionnoj_Rossii.pdf
5. Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. - Київ, 1977 - 1985. Т. 10 : Салют-Стоговіз / Головна редакція Української радянської енциклопедії. – Вид. 2-ге. – 1983. – 543 с.
6. Степович А.И. К вопросу о положении частной средней школы (Публикация Андрія Литвина) / А. Степович // Историко-педагогичний альманах. – 2012. – Вип. 2. – С. 137-139. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2012_2_29
7. Литвин А. Колегія Павла Галагана в житті та діяльності Андроника Степовича (1857-1935 рр.). Історія педагогіки в особах / А. Литвин. - С. 22-35. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://ipa.udru.edu.ua/article/viewFile/82839/78331>
8. Саган Г.В. Югослов'яни у XX столітті: монографія; Інститут української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. – К., 2012. – 567 с.
9. Колесник М.П. Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (1879-1914): Бібліографічний довідник. К., 1989. [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/4099871/>
10. Сербські фольклор і література в українських перекладах та дослідженнях, 1837-2004 : матеріали до бібліографії / уклад. Д. Айдачич [та ін.]; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]; Національна академія наук України (Київ), Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (Київ). – 267 с.

11. Степович А.И. Жизнеописание (краткое) пр. Степовича А. И. После 1930 г. // IP НБУВ, Ф. 179. – спр. 1, 9 арк.
12. Паламарчук О., Чмир О. А.І.Степович – знаний український учений-славист і педагог. Проблеми слов'янознавства. КНУ імені Тараса Шевченка. 2008. Вип. 57. – С. 244–248. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://prima.lnu.edu.ua/slavistyka/n57/24.pdf>
13. Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 585.
14. Степович А.И. Из воспоминаний о Д. Сиповском (1843-1895 гг.) // Двадцатипятилетие Коллегии Павла Галагана в Киеве, (1 октября 1871 - 1 октября 1896 года) / [под ред. дир. Кол. П. Г. А. И. Степовича]. К.: Типография И. И. Чоколова, 1896. С. 327-333.
15. Степович А.И. Перевод. Хмеленский Красослав, Ласка Чехова. Историческая драма. Перевод с чешского ученика первого класса Коллегии Павла Галагана Степовича. 1871 г. // IP НБУВ, ф. 179. – Спр. 29, 7 арк.
16. Степович А.И. Предисловие к речнику сербо-немо-латинскому Вука Караджича. 1872 г. Ученическая работа (2-й класс Коллегии Павла Галагана). Приложение: «Бакон Стефан и два ангела», 4 стр. из печатного издания «Песни, собранные В. Караджичем» // IP НБУВ, ф. 179. – спр. 61. – 4 арк.
17. Степович А.И. Работы по словесности (домашние) в IV классе Коллегии Павла Галагана у преподавателя П.И. Житецкого 1874-1875 гг. – IP НБУВ, – ф. 179. – Спр. 97.
18. Степович А.И. Поэтические предания сербов о падении их царства / Степович А. // Сборник статей и рассказов для юношества. – Спб., 1877.
19. Степович А.И. Автобиографические данные // IP НБУВ, ф. X. – Спр. 6428-6429. – 9 арк.
20. Степович А.И. К вопросу о русско-польских исторических отношениях // IP НБУВ, 1888. – Ф. 179. – Спр. 92.
21. Степович А.И. К 25-летию смерти Г.П.Галагана // IP НБУВ, 1888. – Ф. 179. – Спр. 126.
22. Отчет о состоянии Коллегии Павла Галагана 1 октября 1879 – 4 мая 1893 гг. – ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1. – Спр. 1737.
23. Степович А.И. Итоги 25-летия жизни и деятельности Коллегии Павла Галагана в Киеве // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве. – К., 1896. – С. 109-147.
24. Степович А.И. Алоис Йирасек и заметки о его переводах // IP НБУВ, 1931. – Ф. 179. – Спр. 35.
25. Степович А.И. Як не треба перекладати з слов'янської мови на українську // IP НБУВ, 1931. – Ф. 179. – Спр. 23.
26. Степович А.И. 93 отзыва о новейших книгах по славяноведению // Славянские Известия: [Отд. Оттиск из «Филологических записок». – Воронеж, 1897.
27. Піскіжова В. Становлення болгаристики в імперському університеті Св. Володимира (XIX – початок XX ст.). // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2015. – Вип. 24. С. 45-59. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com>.
28. Степович А.И. Рассвет. Литературно-научный сборник рассказов и статей по славяноведению / Сост. А. Степович. – Киев: тип. И.И. Чоколова, 1893. – XII, 224 с.
29. Марковска М. Летопис за живота и творчеством на И. Вазов. – Софія, 1981. – Ч. 1. – 702 с.
30. Степович А.И. Слов'янські літературні етюди // IP НБУВ, 1888. – Ф. 179. – Спр. 25.
31. Проценко Л.А. Київський некрополь : путівник-довідник; [ред.: В. Д. Музика, В. Ф. Гужва]. – Київ: Укр. письменник, 1994. – 336 с.

References

1. Encyclopedic Dictionary of F.A. *Brokhauz and I.A. Efrona* (1901). (In 86 volumes with illustrations and additional materials). Access mode: <http://www.vehi.net/brokgauz/> (in Russ).
2. *Encyclopedic of Ukrainian Studies in 11 volumes* (1976). The vocabulary; ed. V.M. Kubiyovych. Access mode: <http://litopys.org.ua/encycl/euii234.htm> (in Ukr).
3. Pavlovsky I.F. (1912) *Brief biographical dictionary of scientists and writers of the Poltava province from the middle of the XVIII century*. Poltava Typical-lithography of the successors of Dohman. Access mode: <http://histpol.pl.ua/en/kniga-pamyati/kniga-pamyati-i-skorbi/kniga-pamyati-tom-9?id=3575#191> (in Russ).
4. *Slavic studies in pre-revolutionary Russia* (1979). Bibliographic Dictionary. USSR Academy of Sciences, Institute of Slavic Studies and Balkan Studies; Editorial: SB Burnstein, AN Goryainov

- [and others]. - М .: publishing house "Nauka", Access mode: http://inslav.ru/images/stories/pdf/1979_Slav%27anovedenie_v_dorevol%27ucionnoj_Rossii.pdf (in Russ).
5. *Ukrainian Soviet Encyclopedia*: [in 12 vol.] (1985). heads. Editorial: M.P. Bazhan (ed.) [and others]. Vol. 10: Salyut-Stogoviz. (in Ukr).
  6. Stepovych A.I. (2012). *On the situation of the private high school* (Publication by Andriy Lytvyn) Historical and pedagogical almanac. Access mode: <http://nbuv.gov.ua> (in Russ).
  7. Litvin A. (1935). *Collegium of Pavel Galagan in the life and activities of Andronik Stepovych (1857-1935)*. History of Pedagogy in Persons. Access mode: <http://ipa.udpu.edu.ua/article/viewFile/82839/78331> (in Ukr).
  8. Sagan G.V. (2012). *Yugoslavia in the twentieth century*: monograph; Institute of Ukrainian Archeology and Source Studies named after M.S. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr).
  9. Kolesnik M.P. (1989). *Readings in the historical society of the chronicler Nestor (1879-1914): Bibliography*. Access mode: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/4099871/> (in Ukr).
  10. *Serbian Folklore and Literature in Ukrainian Translations and Research*. (2004). Materials to Bibliography. (in Ukr).
  11. Stepovych A.I. (1930). *Biography (short). A.Stepovych, After 1930*. Institute of Manuscript of the Central Scientific Library named after V.I. Vernadsky. (in Russ).
  12. Palamarchuk O., Chmir O. (2008). *A.I.Stepovych - a well-known Ukrainian scholar-Slavist and a teacher*. Problems of Slavic Studies. Taras Shevchenko Kyiv National University. Access mode: <http://prima.lnu.edu.ua/slavistyka/n57/24.pdf> (in Ukr).
  13. State Archives of Kyiv, F. 185, Vol. 1, book. 585 (in Ukr).
  14. Stepovych A.I. (1896). *From the memories of D. Sipovskiy (1843-1895)*. The twelfth anniversary of the Collegium of Pavel Galagan in Kiev. (in Russ).
  15. Stepovych A.I. (1871). *Translation Khmelnytsky Krasloslav, Laska Chekhov*. Historical drama. Translation from the Czech student of the first class of the College of Pavel Galagan Stepovich. (in Russ).
  16. Stepovych A.I. (1872). *Foreword to the spokesman of the Germano-Serb-Latin Vuk Karadžić*. IR NBUV, F. 179. - book. 61. - 4 p. (in Russ).
  17. Stepovych A.I. (1875). *Works on literature (home) in the 4th grade of the College of Pavel Galagan from the teacher P.I. Zhitetskogo 1874-1875*. - IR NBU. - F. 179. - book. 97 (in Russ).
  18. Stepovych A.I. (1877). *Poetic traditions of Serbs on the fall of their kingdom*. Collection of articles and stories for youth. - St. Petersburg, 1877. (in Russ).
  19. Stepovych A.I. *Autobiographical data*. Institute of Manuscripts of the Central Scientific Library named after V.I. Vernadsky, National Academy of Sciences of Ukraine. – book. 6428-6429. - 9 p. (in Russ and Ukr.).
  20. *Report on the state of the college of Pavel Galagan October 1, 1879 - May 4, 1893* - CGIAK Ukraine, F. 1475, vol. 1. - book 1737 (in Russ).
  21. Stepovych A.I. (1888). *On the question of the Russian-Polish historical relations*. Institute of Manuscripts of the Central Scientific Library named after V.I. Vernadsky of the National Academy of Sciences of Ukraine. Book 92 (in Russ).
  22. Stepovych A.I. (1888). *To the 25th anniversary of the death G.P.Galagan*. Institute of the Manuscript of the Central Scientific Library named after V.I. Vernadsky of the National Academy of Sciences of Ukraine, F. 179. - book 126 (in Russ).
  23. Stepovych A.I. (1896). *Results of the 25th Anniversary of the Life and Activity of the Collegium of Pavel Galagan in Kiev./ 25th Anniversary of the Collegium of Pavel Galagan in Kyiv*. (in Russ).
  24. Stepovych A.I. (1931). *Alois Jirasek and notes about his translations*. Institute of Manuscripts of the Central Scientific Library named after V.I. Vernadsky. (in Russ).
  25. Stepovych A.I. (1931). *How not to translate from Slavic to Ukrainian*. Institute of Manuscripts of the Central Scientific Library named after V.I. Vernadsky of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr).
  26. Stepovych A.I. (1897). *93 reviews about the latest books on Slavic studies*. Slavic News: An inscription from "Philological notes". (in Russ).
  27. Piskihova V. (2015). *Formation of Bulgarian literature at the Imperial University of St. Vladimir*

- (XIX - early XX centuries). International Relations of Ukraine: Scientific Findings and Findings. Access mode: <http://webcache.googleusercontent.com>. (in Rus).
28. Stepovych A.I. (1893). *Daylight. Literary and scientific collection of stories and articles on Slavic studies*. Compose by A. Stepovich. XII. (in Russ).
29. Markovskaya M. (1981). *Chronicles of the belly and creativity on I. Vazov*. (in Bolgar).
30. Stepovych A.I. (1888). *Slavic literary sketches*. Institute of Manuscripts of the Central Scientific Library named after V.I. Vernadsky of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukr).
31. Protsenko L.A. (1994). *Kyiv Necropolis: guidebook*; [ed.: V.D. Muzika, V.F. Guzhva]. (In Ukr).

KUKHTO Artem, Postgraduate student of the Faculty of History and Philosophy at Borys Grinchenko Kyiv University

ANDRONYK STEPOVYCH: LIFE AND THE MAIN DIRECTIONS OF CREATIVE ACTIVITY

Abstract. Introduction. *A. Stepovych born on Poltava region in village Lebedyntsi of Pryluky district (now Sribnyansky district of Chernihiv region) in 1856. Up to the 4th grade included a training course at the Chernihiv Gymnasium. He was brought up in Sokyryntsi in the house of the wealthy Pryluky landowner Grigory Galagan. In 1871 he was transferred from the 5th form of the gymnasium to the 1 class of the college, which he graduated with a gold medal in 1875.*

In 1879 he entered the Kyiv University on the Faculty of History and Philology. After graduating from Kyiv University taught Russian language and literature in various educational institutions. A. Stepovych constantly published his researches, dealing with the history of Slavic literature, carried out repeated trips to the Slavic lands. In 1892 A. Stepovych received the title of Associate Professor at the Department of Slavic Philology of Kyiv University. In 1893 he received the post of Director of the Collegium P. Galagan, where he edited the yearbook. After graduating from the college P. Galagan, the director of the 13th year, A. Stepovych resigned and opened on September 12, 1909, the Kyiv male gymnasium of his own name. Throughout his life he studied the history of various Slavic nation, their literature and art, assisted them financially and contacted their representatives. Andronic Stepovych died on October 26, 1935 in Kyiv. Buried on Lukyanivke cemetery.

Purpose. *The article shows the main periods of A. Stepovych's life and work, disclosed the circumstances that contributed to the formation of A. Stepovych as a person and a scientist, describes the main works that relate to the personality of the scientist, reveals his personal contribution to Ukrainian science and the indicated directions of his charitable and social activities. The links between A. Stepovych and foreign scholars and writers are also outlined in terms of his creative and scientific interests.*

Methods. *In the article are used the following methods: analysis and synthesis, logical, critical, historical method, comparative, descriptive.*

Results. *Analysis the main stages of life and creativity of Andronicus Stepovich, illustrate directions of scientific activity of A. Stepovych.*

Originality. *Usually, most of the information about A. Stepovych's life is of limited character and appears in the form of brief information in various encyclopedias, separate articles and monographs. A significant part of sources concerning his biography has not yet been studied in details; his autobiographical data have not been published. The life path of the Ukrainian scholar-slavist A. Stepovych needs to be actualized, systematic analysis and involvement for the complex study of the personality of the scientist and his scientific views.*

Conclusion. *For almost 100 years, A. Stepovych's biography was limited only to the references in various encyclopedic dictionaries and as a rule was not more than a few paragraphs. This research should help to close the gap in the investigated personality of the scientist and his life path and highlight his contribution to the development of Ukrainian science.*

Key words: *Slavic studies, A. Stepovych, history of literature, nationalist, college P. Galagan, Kyiv University.*

Одержано редакцією 21.05.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019

УДК 930.2:050(438)

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-23-31

ЛАЗУРКО Лідія Миколаївна

кандидат історичних наук,
докторант кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-9748-9249
e-mail: lazurkol@gmail.com

КУЛЬТ ГЕРОЯ ДАВНЬОЇ ПОЛЬЩІ В РЕЦЕПЦІЇ СПІВПРАЦІВНИКІВ ЧАСОПISY «KWARTALNIK HISTORYCZNY» (1887–1939)

Основну частину усього змісту часопису «Kwartalnik Historyczny» львівського періоду займали дослідження з політичної історії. Польська національна історична наука як за часів неволі, так і після здобуття незалежності, концентрувала свою увагу на поширенні знань про історію країни у контексті взаємин між державою та народом. Значне місце в цих питаннях відводилося вивченню діяльності визначних особистостей, героїв давньої доби, чії життєві, часто легендарні історії стали вельми затребуваними на межі століть.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на шпальтах часопису з'являється ціла низка критичних оглядів і окремих праць, присвячених національним героям найдавнішої епохи існування Польщі. Ці питання були об'єктом досліджень не лише істориків, а й філологів та етнографів. Протягом першого періоду існування видання (1887 – 1918 рр.) дослідники зосереджувалися більшою мірою на проблемах походження легендарного Пяста – засновника першої польської династії та його нащадків. У міжвоєнний період спостерігаємо деяке зміщення дослідницьких акцентів, пов'язане з суспільно-політичними та історіографічними змінами, в результаті яких на перший план виступають, насамперед, проблеми державотворчої діяльності таких очільників давньої польської держави як Мешко I чи Болеслав Хоробрий, і їхнього внеску у процес розбудови та укріплення краю.

Ключові слова: національний герой, Польща, п'ястівська династія, історичний часопис «Kwartalnik Historyczny».

Постановка проблеми. В останній чверті XIX ст. у Львові, де зосередилась найбільш чисельна з-поміж усіх теренів колишньої Польщі група фахових дослідників старовини, постало перше спеціалізоване у галузі історії наукове Towarzystwo Historyczne, головним видавничим проектом якого був часопис «Kwartalnik Historyczny» (далі – «КН»). Завдяки високому науковому рівню змістовного наповнення та універсальності, «КН» досить швидко зайняв провідні позиції не лише у середовищі фахівців історії, але й польському суспільстві, згуртованому на зламі століть навколо ідеї відновлення власної держави. Протягом тривалого часу це видання залишалось трибуною польської історіографії, відтак його матеріали є віддзеркаленням тих історіографічних процесів, що нуртували в тодішній науці.

Час становлення «КН» припав на епоху позитивізму, яка запанувала у польській історіографії від другої пол. XIX ст. і саме позитивістські методологічні принципи мали визначальний вплив на формування особливостей редакційної політики часопису. Окрім того, «КН» був дітищем політично доволі поміркованого львівського історіографічного середовища. Львів'яни, на відміну від краківської чи варшавської історіографічних шкіл, не виробили власної концепції історії Польщі, а, віддаючи перевагу історичні аналітиці, об'єднувались під гаслом неухильного дотримання критичного методу, базованого виключно на емпіричних, безсторонньо реконструйованих фактах. Усе це справило свій вплив на характер часопису, який протягом тривалого часу існування у Львові залишався

послідовним адептом позитивістичної методи. Проте вповні уникнути тогочасних політичних вихорів не було жодного шансу. Це змушувало редакцію журналу до балансування у якому прагненні зберегти наукову безсторонність перепліталися з потребою відповідати на запити часу, який потребував консолідації суспільства, що якнайкраще гуртується довкола героя.

Метою дослідження є простежити динаміку змін у трактуванні в польській історіографії проблеми культу героя давньої доби, що пов'язано як з еволюцією методологічної парадигми історичної науки кін. XIX – першої половини XX ст. (позитивізм – неоромантизм – історичний плюралізм), так і зі змінами у суспільно-політичному житті Польщі того часу. Згадану проблему проілюструємо на прикладі рецепції досліджень про легендарні і історичні постаті давньої історії співпрацівниками часопису «Kwartalnik Historyczny».

Виклад основного матеріалу. Більшість історичних досліджень окресленого періоду стосувалася передовсім царини політичної історії. Осмислюючи цю проблему у ширшому контексті, С. Закшевський писав про розвиток національної історичної науки за часів неволі, зазначаючи, що у цей період дослідники концентрували свою увагу, передусім, на поширенні знань про історію Вітчизни, займались проблемою реляції «польська держава – польський народ» [19, 289-325]. Саме тому основну частину усього змісту «КН» львівського періоду також займали дослідження з політичної історії. Відзначимо, також, що оскільки Львів був потужним осередком медієвістичних студій, а над творенням часопису у різні роки було задіяно від 30% до 50% місцевих істориків, то у перший період діяльності часопису на його сторінках помітне домінування матеріалів з середньовічної історії. Лише наприкінці 20-х рр. XX ст. у «КН» як офіційному органі тоді вже Polskiego Towarzystwa Historycznego, покликаного бути репрезентантом усієї національної історіографії, намітилась тенденція до вирівнювання представлення матеріалів з історії усіх епох.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на шпальтах часопису з'являється ціла низка критичних оглядів і праць, присвячених національним героям найдавнішої епохи існування Польщі, що тісно пов'язувалися з потребою розширення хронології існування держави. Прикметно, що ці проблеми у КН як міждисциплінарному виданні ставали об'єктом досліджень не лише істориків, а й філологів та етнографів.

На сторінках часопису значне місце займали питання, присвячені особі легендарного Пяста – засновника першої династії полянських правителів. Однією з найбільш прикметних тогочасних праць з історії цієї династії була «Генеалогія Пястів» О. Бальцера (1895 р.), яку і зараз називають фундаментальною працею [12, 113], що до сьогодні не втратила своєї актуальності. С. Лагуна здійснив її детальний огляд для часопису. У цій праці, присвяченій дослідженню династичних зв'язків усіх (за винятком шльонської гілки) Пястів, О. Бальцер створив найповніший на той час реєстр імен цієї династії, який розпочав з імені Зємомисла, батька Мешка. Минаючи легенди і перекази про Пяста, він уточнив та скорегував цілу низку дат та імен, охопивши і «переоравши» шість століть польської історії. Його праця базувалась на різноманітному, ретельно відібраному джерельному матеріалі. З огляду на обмеження в обсязі оглядової статті, С. Лагуна зупинився на висвітленні лише окремих питань цієї роботи, яку, за віртуозне використання величезної кількості матеріалів, прирівнював до масштабної венеціанської мозаїки [11, 745-788].

Очевидно, що О. Бальцер свідомо уникав теми про особистість Пяста, оскільки йшлося про звернення до світу переказів і легенд, а не документів, які можна було б піддати аналітичній критиці. Зрештою саме О. Бальцер, учень К. Ліске, що після смерті наставника очолив редакцію «КН», у першому ж номері новоствореного часопису доволі вдало сформулював його актуальне гасло: «Завданням теперішньої науки є, передусім, найбільш детальний аналіз джерел, ретельна фіксація кожного факту, одним словом, ґрунтовна підготовча робота, яка, якщо у

майбутньому буде здійснена, зробить можливим формулювання загальних висновків, синтез, у найповнішому значенні цього слова» [1, 469].

У 1897 р. на сторінках часопису було опубліковано рецензію Ф. П'єкосінського на працю Т. Войцеховського «Про Пяста і п'яста». У вступі оглядач дав дуже цікаву характеристику Т. Войцеховському, зауваживши, що «чим є Сенкевич поміж польськими історичними письменниками, тим є, безумовно, автор «Хорватії» поміж нашими вченими, що займаються дослідженням польських старожитностей» [16, 137-147]. Подібну думку висловлює й сучасний дослідник Є. Матерніцький, стверджуючи, що творчість Т. Войцеховського мала значний вплив на формування покоління польських неоромантиків. «Видатна творча особистість, у якій зосередилось багато суперечностей, що випливали з зіткнення джерел позитивістичних та... пізньоромантичних. Згідно із позитивістичним розумінням завдань та методів історії, він відрікався від всілякої містики, прагнув до якнайсуворішого опису фактів, висвітлених у джерелах. З цими науковими, близькими до сцієнтизму, позиціями поєднувалася пізньоромантична сміливість дедукції, що спиралась на інтуїтивне відчуття часу, людей і подій. Особливо виразно це проявилось у працях Т. Войцеховського, опублікованих на зламі ХІХ – ХХ ст., зокрема у праці «Про Пяста і п'яста» [12, 11-12].

Це дослідження було присвячене початкам утворення п'ястівської династії, зокрема проблемі з'ясування історичності особистості П'яста – праотця першої польської правлячої династії. Автор переорієнтував читача з традиційного критичного дослідження писемної творчості в інші сфери – у світ легенд і переказів, послуговуючись у своїх студіях методом, суттєво відмінною від традиційної позитивістської. На думку Т. Войцеховського, особового імені П'яст не було, а існувало, радше, прізвисько. Автор припускав існування при дворі п'ястовичів посади, яка мала назву п'яст чи п'ястун, аналогі якої були знаними й при дворах низки європейських держав: «*pedagogus*» у франків, «кормілець» або «дядя» у русичів, «дзяд» у хорватів, тощо. Звідси випливав і один із висновків Т. Войцеховського про те, що якщо імені П'яст не існувало, то й батько Земомила не називався П'яст, а, очевидно, займав посаду п'яста при дворі ще одного легендарного князя – Попеля. Іще одним завданням, яке ставив перед собою автор, було дослідження легенди про походження батька Земомила та з'ясування генези виникнення міфу про його простолюдство. Рецензент Ф. П'єкосінський наголошував, що в середньовічній Польщі різниця між прізвищем та іменем з'явилась лише з прийняттям християнства, а в епоху язичництва, про яку, власне, і йшлося, про існування імен не могло бути й мови, оскільки тоді існували лише прізвиська, котрі брались зазвичай з вад, прикмет чи інших особливостей особи. Тобто, якщо батько Земовіта не мав імені П'яст, то, можливо, справді займав посаду п'яста і увійшов в історію під цим прізвищем, а ім'я його залишилось невідомим для нащадків. Він погоджувався з Т. Войцеховським в тому, що назва П'яст дійсно могла бути щонайбільше прізвищем, але цей факт жодною мірою не є підставою для сумнівів у історичності особи засновника династії. На відміну від Т. Войцеховського, Ф. П'єкосінський вважав, що найстарший П'яст не був благородного походження, проте став засновником княжої династії. Саме це є поясненням того, чому ім'я чоловіка, який не був правлячим князем і чия діяльність не мала особливого історичного значення, потрапило в давні хроніки та річники. Це твердження Ф. П'єкосінський представляв як ще один аргумент на користь історичності особи П'яста [16, 137-147].

Свідченням ваги проблеми з'ясування історичності особи П'яста було й те, що для її обговорення на шпальтах часопису запрошувались не лише історики, але й філологи та етнографи. Так, філологічному аспекту цієї проблеми було присвячене дослідження О. Брікнера «Про П'яста» (1897 р.), критичний огляд якого для «КН» здійснив К. Потканський. Аналізуючи працю О. Брікнера, К. Потканський наголошував, що своє дослідження він, як і Т. Войцеховський, базував на матеріалах усної народної творчості.

Глибокий мовознавчий аналіз робив цю працю особливо важливою, писав рецензент, адже саме такий підхід є найважливішим при дослідженні подібної проблематики. О. Брікнер висунув власну оригінальну, відмінну від Т. Войцеховського, інтерпретацію походження імені Пяста, етимологію якого виводив не від назви посади при княжому дворі, існування якої взагалі піддавав сумніву. Як і Т. Войцеховський, О. Брікнер вважав, що Пяст та низка інших імен, які фігурували у переказах, є лише прізвиськами, з чого дослідник робив висновок про те, що ці особи реально не існували, а були лише витвором уяви хронікера. Полемізуючи з О. Брікнером, К. Потканський зауважував, що й сам не вважав Пяста «суто історичною» особою, адже немає жодного достатньо вірогідного джерела, у якому б згадувалось про нього, чи його родину. Проте, визнаючи слушність низки мовознавчих аргументів О. Брікнера, К. Потканський стверджував, що відсутність інформації про чиєсь ім'я не є підставою для сумнівів у його історичності, адже імена, які могли вживатись нарівні з прізвиськами, могли просто «загубитись» в усних переказах і хроніст міг не знати про них. Попри те, що К. Потканський декларує про свої сумніви щодо історичності особи Пяста, він пише, що не слід забувати про культ предків, який вимагав пам'яті імен кількох генерацій засновників роду, адже дідам та прадідам складались жертви, ухилитись від яких було неможливо. Саме тому, на думку К. Потканського, і генеалогія Пястів, ймовірно, є правдивою, як правдивою є особа засновника династії [17, 2-16]. Окрім дослідження етимології імені засновника п'ястівської династії, О. Брікнер зупиняється також і на вивченні самих переказів, які не розглядав ані як автентичні, ані як автохтонні. Попри те, що К. Потканський в основному не погоджувався з висновками О. Брікнера, він наголошував, що жодна критика не може применшити їх ваги. К. Потканський стверджував, що вони мають першорядне для кожного історика значення, оскільки переконливо доводять, що довкола них, як і довкола праці Т. Войцеховського, ще довго точитимуться суперечки і домисли про Пяста [17, 16].

На з'ясуванні особистості Пяста зосереджувався у своєму дослідженні, опублікованому у 1906 р. на сторінках «КН» і В. Брухнальський, який трактував ці питання з філологічно-етнографічної точки зору. Спираючись на праці Т. Войцеховського, О. Брікнера та С. Цішевського, присвячені історичному, філологічному та етнографічному аспектам п'ястівського питання, В. Брухнальський вибудовував власну концепцію та запропонував низку гіпотез. Згідно з першою версією, оскільки ім'я Пяст згодом не повторювалось у цій династії, то це був, радше, термін, що означав уряд або урядника. Також він припускав, що це ім'я було вигадане пізніше, мало етнонімічне походження і означало те ж саме, що і поляк. За іншою версією, це могло бути прізвисько неаристократичного походження, через що воно згодом у династії могло й не повторюватись [4, 442-450, 626-663].

Початок Першої світової війни суттєво вплинув на долю Towarzystwa Historycznego та його друкованого органу, який знаходився в окупованому російською армією Львові. Однак, протягом усього часу військових дій, львівське Товариство продовжувало працювати. Якщо у веденні наукових засідань, які і перед війною проходили не надто активно, були деякі перерви, то основне завдання організації – видання часопису – вдавалось виконувати вповні. «Львів, як осередок національної культури та науки, – пише Т.Е. Модельський, – не міг допустити знищення історичного часопису, який був свідченням польськості краю» [14, 45]. Національне піднесення, яке переживало суспільство, справляло свій вплив на усі сфери життя, не залишаючи осторонь цих подій нікого. Свідченням чого є й діяльність авторів «КН», які намагались також долучитись до справи визволення країни, використовуючи часопис як трибуну для поширення знань про героїчне минуле свого народу, не відступаючи, проте, від суто наукових завдань видання.

У міжвоєнний період польська історична наука увійшла з низкою першочергових до вирішення теоретичних проблем. Поряд із тематичним розширенням площини

здійснюваних досліджень, отримали нове звучання гострі питання спільної історії Польщі та її сусідів. Пояснювалось це, передусім, потребою заповнення історіографічних лакун для тих земель, що вийшли з під влади Пруссії і були фрагментарно досліджуваними у попередній період. Іншою, не менш вагомою причиною, була потреба наукового обґрунтування історичної приналежності цих територій до Польщі. Зміна методологічної парадигми у польській історіографії міжвоєнної доби відбувалась поступово і мала ряд особливостей, зумовлених як логікою власного розвитку, так і соціально-політичними чинниками. До останніх можна віднести те, що відродження польської державності стимулювало посилення романтичних тенденцій в історіографії, намагання відобразити “героїчне минуле” батьківщини коштом наукової коректності. Тому «КН» цього періоду продовжував реалізовувати свої основоположні завдання, спрямовані на послідовну боротьбу з міфологізаторством та дилетантизмом [10, 228-233; 13, 98-109; 15, 494-498; 2, 534-539; 18, 134].

У міжвоєнну добу, з початком нового періоду у розвитку польської національної історичної науки, суттєві організаційні зміни відбулись і у Towarzystwie Historycznym, яке перетворилось на загальнонаціональну організацію, що в свою чергу відобразилось й на «КН». Та автори часопису і надалі прискіпливо відстежували усі складові поступу польської історичної науки. Практично не змінились завдання видання – як і в попередні часи, на його сторінках друкувались невеликі за розміром, але змістовні дослідження та критично-інформаційні огляди. Проте, все частіше шпальта часопису відкривались для публікації результатів новаторських історичних досліджень та обговорення актуальних проблем історичної науки.

На сторінках часопису знайшли продовження обговорювані у попередні часи теми, пов’язані з висвітленням діяльності видатних особистостей Польщі. Проте, спостерігаємо деяке зміщення дослідницьких акцентів, пов’язане з суспільно-політичними та історіографічними змінами, в результаті яких на перший план виступають, насамперед, проблеми державотворчої діяльності очільників нації, їх внеску у процес розбудови та укріплення краю. Традиція присвячування окремих зошитів певним історичним персоналіям, проблемам та подіям, що вперше було запроваджено у 1917 р. і супроводжувалось гучним з’ясуванням стосунків між львівськими та краківськими співпрацівниками часопису, міцно вкорінилась у 20-ті роки ХХ ст. Так, річник 1925 р. було присвячено королю Болеславу Хороброму, 1930 р. – діячам Листопадового повстання, 1933 р. – Яну III Собеському.

Питання діяльності очільників давньої польської держави не втрачають своєї актуальності на шпальтах часопису і у міжвоєнний період. Зокрема, нове звучання отримують проблеми правління першої польської династії. Так, в опрацюванні історії Польщі до ХІІ ст., здійсненому для «Польської енциклопедії» (1920 р.), С. Закшевський значно розширив хронологічні рамки держави, аргументовано доводячи, що перші звістки про існування давньої Польщі датуються 789-805 рр. [6, 1-30]. Це викликало жваву реакцію у середовищі дослідників старовини та спричинилось до доволі гострих полемік, зокрема, з Р. Гродецьким та О. Брікером. Останній навіть назвав С. Закшевського «революціонером, котрий збудує те, чого збудувати не можна» [3, 389].

Надзвичайно позитивно у «КН» було відзначено дослідження С. Закшевським особи першого історичного керівника польської держави, власне її будівничого, Мешка І. Зазначена праця визнавалась критиками за одну з найкращих, присвячених проблемам становлення польської державності. Характеризуючи її, К. Кротоскі у рецензії на сторінках часопису писав: «Не увидатнив, можливо, львівський історик виняткових політичних здібностей Мешка у тій мірі, як це зробив А. Малецький, проте, спорудив будівничому польської держави найточніший з усіх пам’ятник» [8, 33-69].

У великій монографії «Болеслав Хоробрий», що з'явилась у 1925 р., С. Закшевський змалював свого героя як одного з найвидатніших монархів епохи створення нових європейських держав. Він представляв Болеслава Хороброго як короля і першого в Польщі поляка з усвідомленням національної самобутності, доводячи, що ідея п'ястівської Польщі сформувалась за Болеслава Хороброго і завдяки йому. Прикметно, що у часописі С. Закшевський опублікував не вступ до праці, як це зазвичай робилось, а об'ємний, супроводжуваний коментарем, список джерел та літератури з даної теми та окреслив основні програмні напрямки її подальших досліджень [20, 1-32].

Міжвоєнна доба ознаменувалась також започаткуванням нових підходів до трактування проблеми початків Польської держави. Зокрема, на сторінках часопису вміщено рецензію на працю К. Кротоскі «Історичні відголоски у переказах про Попеля та П'яста», в якій він припускав русько-київське походження засновників польської держави. К. Кротоскі намагався довести, що саме експансія, як і всюди, а не власна еволюція родових стосунків, була імпульсом до постання польської держави. Такий підхід дозволив йому значно розширити часові межі початків польської історії [9, 33-69].

Питанням експансіоністської політики п'ястівської династії було присвячене дослідження Ю. Відаєвича «Найдавніше п'ястівське захоплення Помор'я». Донедавна, зауважував рецензент, вважалося, що захоплення Помор'я для Польщі здійснив Болеслав Хоробрий. Цей погляд спирався на дані хроніки Галла Аноніма, який пов'язував поморське питання з особистістю Болеслава Хороброго. Лише в останні роки з'явилося переконання, що здобуття Помор'я належить приписувати не Болеславу, а його батькові Мешку I. Найвірогідніше, що вже біля 960 р. саме Мешко розпочав перші походи на Помор'я. Автор, спираючись, зокрема, на аналізі чисельних джерел, робить висновок про те, що Польща, уже на світанку своєї історії, ще за часів Мешка I, «впиралась в довгий, бо від устя Одри до устя Вісли сягаючий, берег Балтики» [5, 52-53].

У другій половині 30-х років на сторінках часопису з'явилась цікава і доволі показова, у контексті нашого дослідження, рецензія Леона Кочи на працю З. Войцеховського «Мешко I і постання польської держави». Найперше, на що звернув увагу Л. Кочи, приступаючи до характеристики медієвістичної праці З. Войцеховського, так це на особливості джерельно-бібліографічної бази дослідження, в якій дослідницька література останніх років значно переважала перелік джерельних текстів. Така диспропорція, наголошував рецензент, була нехарактерна для попередніх традиційних опрацювань проблеми.

У рецензії Л. Кочи постійно звертався до порівняння праці З. Войцеховського зі згадуваним вище дослідженням С. Закшевського, присвяченим Мешкові I. Відзначаючи, зокрема, що автор у своєму дослідженні не давав критичної оцінки джерельного матеріалу, натомість ретельно зібрав лише виписки з джерел, розпорошених по чисельних і, зазвичай, важкодоступних видавництвах. Л. Кочи стверджував, що такий підхід є далеким від запропонованого С. Закшевським постулату досліджень окремих уривків джерела у контексті всієї пам'ятки, а не відірвано від неї.

Звертав увагу оглядач і на те, що у питаннях теорії походження польської держави З. Войцеховський у своєму дослідженні застосував порівняльні методи, що дозволило йому розглядати процес творення польської держави на більш широкому історіографічному тлі.

У питаннях хронології виникнення Польщі, відносячи перші історичні дати до 789 – 805 рр., З. Войцеховський не розглядав її як «молоду» державу. Він погоджувався зі С. Закшевським, який вважав, що «Польща не могла вискочити як Мінерва з голови Зевса» [7, 284]. З. Войцеховський наголошував, що приступаючи до захоплення Помор'я, Мешко I уже володів Східним Помор'ям, Куявією, Мазовією та ще низкою територій. Тому навіть не звертаючись до джерел можна припустити, підсумовував автор, що до цього долучились і попередні покоління польських правителів.

Загальне ставлення оглядача до цієї праці яскраво проявилось у огляді її останнього розділу, присвяченого аналізу джерельних підстав дослідження. Л. Кочи відзначав, що цей розділ дався автору найлегше, оскільки тут він зосередився на конкретних емпіричних фактах, а не на нагромадженні доведень з наукової літератури. «Аргументація у цьому розділі є простою і переконливою, тут нема і сліду тієї довільності, яку, нажаль, зустрічаємо у двох попередніх частинах праці» [7, 286].

Особливу увагу оглядач звертав на роздуми З. Войцеховського про мотиви, які схилили Мешка I до підпорядкування Польщі апостольській столиці та оцінку його заслуг як «творця Польщі». З. Войцеховський вважав, що основна заслуга Мешка полягала не в розширенні теренів держави та її християнізації, оскільки це був результат багатолітніх приготувань, здійснених до нього. Суттю його діяльності було прагнення до цілковитої незалежності польської держави, що і стало заповітом, який Мешко I залишив своїм нащадкам. Таким чином, забезпечення суверенності Польщі (шляхом пошуків у зв'язках з папством противаги німецьким впливам) стало змістом чотирьохсотлітньої політики п'ястівської династії [7, 283-286].

Висновки. Автори «КН», одного з чільних польських національних історіографічних трибун, попри позиціонування його як суто наукового та політично незаангажованого видання, безперечно не могли уникнути суспільних викликів, якими було перенасичене життя країни, що здобувала свою незалежність та відбудовувала державу. Проте, часопис, орієнтований на ретельну критичну діяльність, робив це у властивій для себе історіографічній манері, вибудований на засадах позитивізму. Попри те, що у польській історичній науці останньої чверті XIX – першої половини XX ст. відбувались суттєві теоретико-методологічні трансформації, автори львівського часопису доволі консервативно реагували на перебіг цих змін, віддаючи перевагу справі історичної аналітики. Та з утвердженням у польській історіографії неоромантичних тенденцій й поширенням оптимістичної візії на минуле власної держави, у часописі з'являються поодинокі матеріали, присвячені діяльності творців давньої держави, що містили в собі модерні елементи досліджень. Висвітлення питань діяльності давніх героїв з особливим акцентом на їх внескові у справу розбудови держави слугувало не лише суто науковій меті, але також, було відповіддю на суспільні запити – сприяти розвитку національної свідомості, утверджувати думку про те, що польський народ спроможний на відновлення суверенітету, відстоювати історичну приналежність своїх територій. Ці ж завдання, що залишались актуальними й після здобуття Польщею державної незалежності, мали свій парадоксальний вплив на діяльність часопису – замість підхопити «неоромантичне знамено» автори «КН» у міжвоєнний період продовжували запроваджені К. Ліске традиції наукового критицизму, спрямованого на боротьбу з міфологізацією національної історії. Намагання деміфологізувати національний пантеон шляхом ревізії усталених поглядів, реконструювання біографій героїв, якнайточнішого відтворення подій на підставі джерел – саме в цьому й полягала особливість творення культу національних героїв польськими дослідниками старовини, зосередженими довкола «КН».

Список використаної літератури

1. Balzer O. [Рец.:] Hube R. Prawo polskie XIV w. // *Kwartalnik Historyczny*. – 1887. – S. 469-472.
2. Barycz H. [Рец.:] Skoczek J. Wychowanie Wazów // *Kwartalnik Historyczny*. – 1938. – S. 534-539.
3. Błachowska K. Stanisław Zakrzewski (1873–1936) // *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, red. J. Maternicki. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – 616 s.
4. Bruchnalski W. Piast // *Kwartalnik Historyczny*. – 1906. – S. 442-450, 626–663.
5. Bruchnalski Wł. [Рец.:] Widajewicz J. Najdawniejszy Piastowski podbój Pomorza // *Wiadomości Historyczne*. – 1932. – S. 52–53.

6. Grodecki R. Historia polityczna Polski. Wiek średni // *Kwartalnik Historyczny*. – 1921. – S. 1-30.
7. Koczy L. [Рец.:] Wojciechowski Z. Mieszko I i powstanie Państwa Polskiego // *Kwartalnik Historyczny*. – 1936. – S. 283-286.
8. Krotoski K. [Рец.:] Zakrzewski S. Mieszko I jako budowniczy państwa polskiego // *Kwartalnik Historyczny*. – 1923. – S. 201-205.
9. Krotoski K. Echa historyczne w podaniu o Popielu i Piaście // *Kwartalnik Historyczny*. – 1925. – S. 33-69.
10. Lechicka J. [Рец.:] Truchim S. Konfederacja Dzikowska // *Kwartalnik Historyczny*. – 1923. – S. 228-233.
11. Łaguna S. Rodowód Piastów // *Kwartalnik Historyczny*. – 1897. – S. 745-788.
12. Maternicki J. *Historiografia Polska XX wieku*. – Wrocław: Ossolineum, 1982. – Cz. 1: 1900–1918. – 246 s.
13. Mazankówna M. [Рец.:] Bartels K. Deutsche Krieger in polnischen Diensten von Misica I. bis Kasimir dem Grossen // *Kwartalnik Historyczny*. – 1925. – S. 98-109.
14. Modelski T. E. Towarzystwo Historyczne 1914–1924 // *Kwartalnik Historyczny*. – 1937. – S. 41-88.
15. Papée F. [Рец.:] Skoczek J. Wychowanie Jagiellonów // *Kwartalnik Historyczny*. – 1933. – S. 494-498.
16. Piekosiński F. [Рец.:] Wojciechowski T. O Piaście i piastie // *Kwartalnik Historyczny*. – 1897. – S. 137-147.
17. Potkański K. Jeszcze o Piaście // *Kwartalnik Historyczny*. – 1900. – S. 2-16.
18. Zajikyn W. [Рец.:] Baumgarten N. Sw. Wołodymyr i chryścizacja Rusy // *Kwartalnik Historyczny*. – 1935. – S. 134.
19. Zakrzewski S. *Historiografia polska wobec wskrzeszenia państwa* // *Kwartalnik Historyczny*. – 1923. – S. 289-325.
20. Zakrzewski S. Źródła i literatura o czasach Chrobrego // *Kwartalnik Historyczny*. – 1925. – S. 1-32.

References

1. Balzer, O. (1887). [Rec.:] Hube R. Prawo polskie XIV w., *Kwartalnik Historyczny*, 469-472. (in Polish)
2. Barycz, H. (1938) [Rec.:] Skoczek J. Wychowanie Wazów, *Kwartalnik Historyczny*, 534-539. (in Polish)
3. Błachowska, K. (2007). Stanisław Zakrzewski (1873–1936), *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, 616, Rzeszów. (in Polish)
4. Bruchnalski, W. (1906). Piast. *Kwartalnik Historyczny*, 442-450, 626–663. (in Polish).
5. Bruchnalski, W. (1932). [Rec.:] Widajewicz J. Najdawniejszy Piastowski podbój Pomorza. *Wiadomości Historyczne*, 52–53. (in Polish).
6. Grodecki, R. (1921). Historia polityczna Polski. Wiek średni. *Kwartalnik Historyczny*, 1-30. (in Polish).
7. Koczy, L. (1936). [Rec.:] Wojciechowski Z. Mieszko I i powstanie Państwa Polskiego. *Kwartalnik Historyczny*, 283-286. (in Polish).
8. Krotoski, K. (1923). [Rec.:] Zakrzewski S. Mieszko I jako budowniczy państwa polskiego. *Kwartalnik Historyczny*, 201-205. (in Polish).
9. Krotoski, K. (1925). Echa historyczne w podaniu o Popielu i Piaście. *Kwartalnik Historyczny*, 33-69. (in Polish).
10. Lechicka, J. (1923). [Rec.:] Truchim S. Konfederacja Dzikowska. *Kwartalnik Historyczny*, 228-233. (in Polish).
11. Łaguna, S. (1897). Rodowód Piastów. *Kwartalnik Historyczny*, 745-788. (in Polish).
12. Maternicki, J. (1982). *Historiografia Polska XX wieku*, 246. Wrocław. (in Polish).
13. Mazankówna, M. (1925). [Rec.:] Bartels K. Deutsche Krieger in polnischen Diensten von Misica I. bis Kasimir dem Grossen. *Kwartalnik Historyczny*, 98-109. (in Polish).
14. Modelski, T.E. (1937). Towarzystwo Historyczne 1914–1924. *Kwartalnik Historyczny*, 41-88. (in Polish).
15. Papée, F. (1933). [Rec.:] Skoczek J. Wychowanie Jagiellonów. *Kwartalnik Historyczny*, 494-498.

- (in Polish).
16. Piekosiński, F. (1897). [Rec.:] Wojciechowski T. O Piaście i piaście. *Kwartalnik Historyczny*, 137-147. (in Polish).
  17. Potkański, K. (1900). Jeszcze o Piaście. *Kwartalnik Historyczny*, 2-16. (in Polish).
  18. Zajikyn, W. (1935). [Rec.:] Baumgarten N. Sw. Wołodymyr i chreszczennja Rusy. *Kwartalnik Historyczny*, 134. (in Polish).
  19. Zakrzewski, S. (1923). Historiografia polska wobec wskrzeszenia państwa *Kwartalnik Historyczny*, 289-325. (in Polish).
  20. Zakrzewski, S. (1925). Źródła i literatura o czasach Chrobrego. *Kwartalnik Historyczny*, 1-32. (in Polish).

LAZURKO Lidiia. Candidate of Sciences (History), docent, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,

THE CULT OF THE HERO IN ANCIENT POLAND IN THE PERCEPTION OF THE STAFF OF THE MAGAZINE “KWARTALNIK HISTORYCZNY” (1887-1939)

Abstract. Introduction. *In the last quarter of the XIX century, the first Towarzystwo Historyczne was specialized in history, established in Lviv, the main publishing project of which was Kwartalnik Historyczny. Due to its high scientific level and versatility, the journal has taken a leading position in the field of history professionals. For a long time, this publication remained a tribune of Polish historiography, so its materials are a reflection of all the processes that took place in historical scholarship at the time.*

The purpose of the article is to trace the dynamics of changes in the interpretation in the Polish historiography of the problem of the cult of the hero of ancient times, which is related to the evolution of the methodological paradigm of historical science of the late XIX - the first half of the XX century (positivism - neo-romanticism - historical pluralism), and with the changes in the socio-political life of Poland at that time. We will illustrate this problem with the materials of the magazine *Kwartalnik Historyczny*, which published reviews and studies on legendary figures of ancient history.

Research results. *At the end of XIX - beginning of XX century a series of critical reviews and studies on national heroes of Poland's most ancient era have appeared on the pages of the magazine. In the magazine as a universal publication, these issues have been the subject of research not only by historians but also by philologists and ethnographers. During the first period of existence (1887–1918), researchers focused more on the origin of the legendary Piast, the founder of the first Polish dynasty and his descendants. In the interwar period, there has been some shift in research emphasis, related to socio-political and historiographical changes. As a result, first of all, the problems of state-building activity of such leaders of the ancient Polish state as Mieszko I and Boleslaw I the Brave, and their contribution to the process of development and strengthening of the region, come to the fore.*

Conclusion. *Studies of magazine materials show how Polish historiography interpreted the activities of the heroes of the most ancient era. During the first phase of the journal's activities from 1887 to 1918, researchers raised questions about the origin of the first princely dynasty and focused on exploring the problem of its founder's historicity. In the interwar period, we observe the discussion of the activities of ancient heroes, with particular emphasis on their contribution to the state building not only served a purely scientific purpose, but also responded to public inquiries - to promote the development of national consciousness, to affirm the opinion that the Polish people are capable of restoring the sovereignty of their own state.*

Key words: *national hero, Polish, Piast dynasty, historical journal “Kwartalnik Historyczny”.*

Одержано редакцією 16.05.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019

УДК 930(477):94(477)“1648/1676”
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-32-37

ЧАБАН Анатолій Юзефович,
доктор історичних наук, професор
кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького
Orcid ID: 0000-0002-5493-4584
e-mail: achaban0909@ukr.net

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

У запропонованому дослідженні аналізуються праці вчених-істориків української діаспори з питань зародження державотворчих процесів у середньовічну добу історії України, становлення Української козацької держави середини XVII ст., її діяльності та причин занепаду.

Ця проблема набуває особливої значимості у наш час оскільки нагальним настає питання глибокого і всебічного висвітлення історіографії подій 370-річної давнини, витоків, причин і мети національно-демократичної революції середини XVII ст. Саме тому надзвичайно актуальним є необхідність висвітлити науковий доробок авторитетних істориків української діаспори, що дасть змогу зробити висновки на основі багатоканального аналізу праць, які вивчали і вивчають цю вікопомну добу вітчизняної історії.

Ключові слова: Українська козацька держава, вчені-історики української діаспори, ідеї державотворення, мета національно-демократичної революції середини XVII ст.

Постановка проблеми. У 2019 р. виповнилося 370 років утворення Української козацької держави, яка виникла у результаті національно-демократичної революції XVII ст. Відзначення цієї події викликало значний інтерес як вітчизняних так і зарубіжних дослідників, які знову і знову повертаються до джерельної бази, надбань історичної науки цього важливого періоду державотворення українського народу.

Вагомий доробок у дослідженні проблеми подій національно-демократичної революції внесли вчені української діаспори. Українська зарубіжна історіографія, яка присвячена періоду утворення Української козацької держави – це досить значне явище у світовій історичній літературі. Саме їх погляди у свій час прозвучали найбільш революційними у відношенні до пануючих у той час поглядів радянської історіографії.

Мета дослідження. На основі опрацювання праць вчених-істориків української діаспори В. Липинського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, Т. Мацьківа, Л. Винара, Ф. Сисина, С. Величенко висвітлити їх основні погляди на зародження та викристалізацію ідеї державності у середньовічну добу історії України, показати, що мета національно-демократичної революції полягала у створення власної козацької держави, а не міфічної, на думку окремих польських авторів, «власної помсти» Б. Хмельницького, чи «возз'єднання України Росією», як то стверджували сумнозвісні тези до 300-річчя.

Аналіз дослідження проблеми. У запропонованому читачам аналізі історіографії ми лише окреслимо окремі з цих робіт, які найбільш вдало характеризують ті чи інші особливості перебігу подій Визвольної війни, зародження державотворчих процесів, окреслимо найбільш радикальні і революційні погляди.

Про дослідження цієї теми вченими західної діаспори розмірковує В. Батюк, який висловлює ряд цікавих думок щодо праць О. Оглоблина, О. Субтельного, Р. Млиновецького,

Н. Полонської-Василенко, Л. Окіншевича, Б. Крупницького – дослідників історії України, що видали свої праці протягом 50–80- рр. минулого століття [6].

Саме ці дослідники послідовно відстоювали концепцію українського державного національного будівництва в роки Визвольної війни. Можливо, на противагу усталеній на той період радянській історіографічній думці, що в час Визвольної війни лише розпочався *процес складання української державності* (виділено – авт.) [5].

Варто зазначити, що одним із провідних дослідників формування державності українського народу в ході Визвольної війни є відомий український вчений В'ячеслав Липинський. Це саме він вперше ввів тезу, що одним із головних завдань Визвольної війни було створення держави. Дослідник показує при цьому роль і місце Середньої Наддніпрянщини [7].

До визначних досліджень часів Визвольної війни середини XVII ст. варто віднести й значну групу праць вчених української діаспори, де глибоко аналізуються проблеми формування української народності в той час через значні впливи державотворчих процесів середньовічної доби. Чимало згадок в них і про Середнє Подніпров'я, яке знаходилося, на думку вчених, в епіцентрі цих процесів.

Ці автори, і особливо вчені Українського Вільного університету в Мюнхені О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко та ін. відстоювали думку про те, що Визвольна війна середини XVII ст. *завершила процес створення Української держави* (виділено – авт.)

Так, Л. Окіншевич писав, що козацька влада після перемоги повстання зосередила у своїх руках всі функції управління українською придніпровською територією, а це свідчить про народження (або скоріше відновлення) Української держави [13, 673].

О. Оглоблин показує, що Середня Наддніпрянщина напередодні та в ході Визвольної війни була досить розвинутим регіоном, де всебічно розширювалися продуктивні сили, ставши центром православ'я, а Київ – осередком науки та культури. Саме активний розвиток Наддніпрянської України, а не економічне зубожіння і духовний гніт, стало тим середовищем, де виросла ідея української національної революції, а відтак і української державності [14, 11–19].

Він висловлює думку про те, що ще напередодні Визвольної війни на Наддніпрянській Україні визріло кілька концепцій державно-політичного устрою українських земель. Це концепція *ягеллонського легітимізму*, зміст якої зводився до визнання можливості й доцільності подальшого існування України в складі Речі Посполитої на правах автономії. Її активними пропагандистами були А. Кисіль, П. Могила, С. Косів.

Друга концепція державного устрою, за О. Оглоблиним, належала українським шляхтичам-протестантам, що бачили утворення Руського князівства, або Великого князівства Руського поза межами Речі Посполитої. Існувала й третя концепція – москвофільська. Тобто утворення державного автономного формування в союзі з Російською державою, як вважав О. Оглоблин, задовго до 1648 р. виникла тенденція утворення держави “козацького панства”, суть якої полягала в тому, щоби охопити Середню Наддніпрянщину – “старі терени” і землі нової колонізації, які козацтво давно і слушно вважало за набуток своїх плуга і шаблі” [15, 15–16].

Тут, на його думку, склалися відповідні умови зародження національно-державного формування українського народу. До них він відносить відсутність кріпаччини, яка була в той час домінуючою в Речі Посполитій, функціонування вільного люду, віра населення у свою свободу і незалежність, яка значно посилювала готовність до боротьби з поляками. На цих позиціях стоїть і відомий дослідник з діаспори О. Субтельний [17, 116].

За твердженням О. Оглоблина, ідея майбутнього державно-політичного устрою України виникла у Б. Хмельницького і його оточення вже після перших переможних боїв весни і літа 1648-го року. Ці перемоги підірвали політичні та ідеологічні підвалини правління

Речі Посполитої на Наддніпрянській Україні, послабили військові сили. Козацтво стало панівною силою.

Саме в цей час перед Б. Хмельницьким постало питання про вибір державно-політичної програми майбутньої держави. Це було власне дві концепції: або традиційна стара Руська держава (князівство Руське), або козацька держава типу Війська Запорізького [15, 19].

За О. Оглоблиним, Б. Хмельницький бере за основу ідею старої державної традиції княжих часів, однак враховуючи нові реалії козацької вольності, які сформувалися в Запорізькій Січі. “Пишні шати княжої України, – писав О. Оглоблин, – були дещо архаїчні й не зовсім зручні для козацької держави, що виникла внаслідок революційного зриву. Київській великокняжій традиції було загігнано в новій українській столиці – козацькому Чигирині з його пуритансько-демократичними звичаями” [14, 85].

Водночас О. Оглоблин переконливо доводить, що в кінці 1648 р. та на початку 1649 р. на Україні оформилася концепція двовладдя. Коли влада ділилася на військове керівництво, яке концентрувалося у гетьмана, і релігійне керівництво, що було в руках Київського митрополита. Це приводило до певного протистояння. Б. Хмельницький це добре бачив. І тому він рішуче висуває власну програму Української козацької держави, в основі якої лежить ідея української соборності.

Підтверджуючи висловлену думку документами Б. Хмельницького, дослідник показує, що у вимогах Запорізького війська, переданих Яну Казиміру, що були направлені у серпні 1649 року з-під Зборова, Б. Хмельницький пише: “всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських, світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю, на Задніпров’ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані й.к.м. особам не римської, а грецької віри” [1, 131].

Ще після Корсунської битви (1648 р.) Б. Хмельницький у проханні Війська Запорізького до польського уряду, по суті, була сформульована вимога про створення автономної Української держави. Це стверджують і сучасні вітчизняні дослідники В. Смолій та В. Степанков, які вважають, що вона передбачала, по-перше: створення аж по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами, козацької державності, по-друге: скасування прав воєвод і старост щодо міст, замків і королівських володінь, по-третє: відновлення усіх козацьких прав [11, 91].

Порівняння вже згадуваних вимог до Яна Казимира 1649 р. і вимог березня 1648 р., як вказують українські дослідники з діаспори, говорить, що Б. Хмельницький мав цілком сформовану і послідовну програму державотворення. Їх точка зору поділяється провідними дослідниками української державності середньовічної доби В. Смолієм та В. Степанковим, які приходять до висновку, на основі скрупульозного аналізу дій гетьмана, подій напередодні та в ході Визвольної війни, що “вже на початковому етапі Визвольної війни Б. Хмельницький прагнув не тільки задовольнити інтереси верхівки козацького стану, а й добитися широкої автономії для “козацьких областей” [11, 97].

Однак дослідники історіографії Визвольної війни (а науковців з діаспори підтримують В. Смолій та В. Степанков) вказують, що на початкових етапах війни ще не було чіткої програми визволення з-під гніту всіх етнічних українських земель та їхнього об’єднання в межах однієї держави [11, 51].

За дослідженнями істориків з діаспори, Українська держава часів Б. Хмельницького була синтезом ідей старої княжої держави – Київської Русі і нової козацької держави, яка ґрунтувалася на формах політичної організації Війська Запорозького. “Збудована ним Українська держава відродила великодержавний дух Київської імперії Рюриковичів, втілений в нових формах Гетьманської держави, зроблених з доброго й міцного козацького матеріалу на модерний європейський зразок” [15, 86].

Тобто, варто зазначити і наявність третього чинника, що впливав на ідею державності українського народу – тогочасна практика державного будівництва європейських держав середньовіччя.

Слушним зауваженням дослідників української державності з діаспори є посил на те, що сприйняття державності, у міжнародних відносинах відбувалося перш за все через сприйняття особи керівника (монарха цієї держави). Як зауважував О. Субтельний “суверенітет ототожнювався не з народом, а з особою законного (тобто загально визнаного) монарха” [17, 123–124].

З огляду на це Б. Хмельницький залишався государем і гетьманом Української держави, обирався на пост довічно. Але як слушно зауважив Б. Крупницький, це був монарх, у якого “була влада того, хто створив козацьку державу, це була влада вождя, що здобув собі безмежний авторитет в очах народу” [18, 99].

І головною найвизначнішою характеристикою Б. Хмельницького було те, що він зумів, “розбурхане повстанням море... перетворити в міцну державу, зі стрункою системою адміністрації, з новими законами, з новим соціальним ладом... державу, з якою шукали союзу та зв’язків великі держави світу” [18, 61].

Чимало важливих думок знаходимо в багатьох інших творах представників української діаспори. Серед них хотілося б відзначити наукове дослідження Ф. Сисина “Між Польщею і Україною: дилема А. Кисіля 1650–1653 рр.”, в якому показано становище української шляхти напередодні та в роки Визвольної війни, дипломатичні зносини королівської влади та уряду Б. Хмельницького [10].

Висновки. Українська зарубіжна історіографія, яка присвячена періоду утворення Української козацької держави – це досить значне явище у світовій історичній літературі. Саме погляди видатних вчених-істориків української діаспори у свій час прозвучали найбільш революційними у відношенні до пануючих у той час поглядів радянської історіографії і на сьогодні відіграють визначальну роль у дослідженні причин, характеру, перебігу подій національно-демократичної революції середини XVII ст., утворення та діяльності Української козацької держави.

Список використаної літератури

1. Документи Богдана Хмельницького / Упорядники: І. Крип’якевич, І. Бутич. – К., 1954.
2. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К.: 1965.
3. Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше. – СПб.: 1856.
4. Документы эпохи Богдана Хмельницкого, 1656–1657 гг. // Сб. статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К.: 1911. – Вып. 1.
5. Тези до 300-річчя возз’єднання України з Росією (1648–1654). – К., 1954.
6. Батюк В.С. Українська державність напередодні та в роки Визвольної війни 1648–1654 у працях дослідників із західної діаспори // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 1. – С. 50–56.
7. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / Історичні студії та матеріали. – Відень, 1920. – Т. 3.
8. Белинский В.Г. Рецензия на “Историю Малороссии Николая Маркевича” // Белинский В.Г. Избр. соч. – Москва, 1948. – Т. 1.
9. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
10. Sysyn F.E. Between Poland and the Ukraine: – dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. – Hadward, 1985.
11. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
12. Смолій В. А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 10; Смолій В. А. Українська козацька держава // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 4.
13. Енциклопедія українознавства: В 2-х т. 3. кн., – Т. 1. – Кн. 2. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.
14. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк, 1957.
15. Оглоблин О. Хмельниччина і Українська державність. Лекція 1.– Нью-Йорк. 1954.
16. Енциклопедія українознавства: в 2 т., 3 кн. – Т. 1, кн. 2. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.
17. Субтельний О. Україна: історія. – К. 1991.

18. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. УВУ. Мюнхен., 1948.
19. Цибульський В.І. Передумови Визвольної війни українського народу середини XVII ст. в англomовній історіографії (1945–1990 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали п'ятих Всеукр. читань. – К., Черкаси. 1995. – С. 106–110.

References

1. Krypiakovich, I., Butych, I. (Ed). (1954). *Dokumenty Bohdana Khmelnyckoho* [Documents of Bohdan Khmelnytsky]. Kyiv [in Ukrainian].
2. *Dokumenty ob osvoboditelnoj vojne ukrajnskoho naroda 1648–1654 hh.* [Documents on the liberation war of the Ukrainian people 1648–1654]. (1965) Kyiv [in Russian].
3. *Dokumenty, obyasnuyushhye ystoriyu Zapadno-Russkoho kraja y ego otnoshenye k Rossyyu y Polshe* [Documents explaining the history of the West Rus region and its relation to Russia and Poland]. (1856) [in Russian].
4. *Dokumety epohy Bohdana Khmelnyckoho, 1656–1657 hh. Sb.statej y materyalov po ystoriy Yuho-Zapadnoj Rossyy* [Documents of the Bogdan Khmelnytsky era, 1656–1657. Collected articles and materials on the history of Southwestern Russia]. (1911) (Vol.1). Kyiv [in Russian].
5. *Tezy do 300-richchya vozzyednannya Ukrayiny z Rosiyeyu (1648–1654)* [Abstracts on the 300th anniversary of the reunification of Ukraine with Russia (1648-1654)]. (1954). Kyiv [in Ukrainian].
6. Batyuk, V.S. (1993). *Ukrayinska derzhavnist naperedodni ta v roky Vyzvolnoyi vijny 1648–1654 u pracyax doslidnykiv iz zaxidnoyi diaspory* [Ukrainian statehood the day before and during the Liberation War of 1648-1654 in the writings of researchers from the western diaspora]. *UIZh*, 1, 50–56 [in Ukrainian].
7. Lipynskyi, V. (1920). *Ukrayina na perelomi 1657–1659: zamitky do istoriyi ukrajinskoho derzhavnogo budivnytva v XVII-im stolittyu* [Ukraine at the Turn of 1657-1659: Notes on the History of Ukrainian State Building in the 17th Century]. *Historical Studies and Materials*, 3, Vienna [in Ukrainian].
8. Belinsky, V.G. (1948). *Recenziya na "Ystoriyu Malorossyy Nikolaya Markevycha"* [Review of "The History of the Little Russia by Nikolai Markevich"] *Yzbr. Sochinenija*, 1. Moscow [in Russian].
9. Smolij, V., Stepankov, V. (1993). *Bohdan Khmelnyckyj. Socialno-politychnyj portret* [Bogdan Khmelnytsky Socio-political portrait]. Kyiv [in Ukrainian].
10. Sysyn, F.E. (1985). *Between Poland and the Ukraine: - The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653.* Hadward [in English].
11. Smoly, V., Stepankov V. (1993). *Bohdan Khmelnyckyj. Socialno-politychnyj portret* [Bogdan Khmelnytsky. Socio-political portrait]. Kyiv [in Ukrainian].
12. Smolij, V.A., Gurjii, O.I. (1991). *Stanovlennya ukrajynskoyi feodalnoyi derzhavnosti* [Formation of the Ukrainian feudal statehood]. *UIZh*, 10 [in Ukrainian].
13. *Encyklopediya ukrajinoznavstva* [Encyclopedia of Ukrainian Studies]. (1949). Volume 1. Book. 2. Munich-New York [in Ukrainian].
14. Ogloblin, O. (1957). *Dumky pro Khmelnychchynu* [Thoughts on Khmelnytsky region]. New York [in Ukrainian].
15. Ogloblin, O. (1954). *Khmelnychchyna i Ukrayinska derzhavnist. Lekciya 1* [Khmelnytskyi and Ukrainian Statehood. Lecture 1]. New York [in Ukrainian].
16. *Encyklopediya ukrajinoznavstva* [Encyclopedia of Ukrainian Studies]. (1949). Volume 1. Book. 2. Munich-New York [in Ukrainian].
17. Subtelny, O. (1991). *Ukrayina: istoriya* [Ukraine: history]. Kyiv [in Ukrainian].
18. Krupnitsky, B. (1948). *Osnovni problemy istoriyi Ukrayiny* [The main problems of the history of Ukraine]. Munich:UVU, M. Redi [in Ukrainian].
19. Tsybulsky, V.I. (1995). *Peredumovy Vyzvolnoyi vijny ukrajinskoho narodu seredyny XVII st v anhlomovnij istoriohrafii (1945–1990 rr.)* [Prerequisites for the Liberation War of the Ukrainian People of the Middle Seventeenth Century in English-speaking Historiography (1945–1990)]. *Ukrayinska kozacka derzhava: vytoky ta shlyaxy istorychnoho rozvytku* [Ukrainian Cossack State: Origins and Ways of Historical Development. All-Ukrainian readings]. 106–110. Cherkasy [in Ukrainian]

CHABAN Anatoly, Doctor of History, Professor of the Department of Archeology and Specialty Sciences in Historical Science, B. Khmelnytsky Cherkasy National University.

THE UKRAINIAN COSSAKS STATE IN THE WORKS OF UKRAINIAN'S DIASPORA HISTORIANS

Abstract. Introduction. *The proposed study analyzes the works of scholars-historians of the Ukrainian diaspora on the emergence of state-making processes in the medieval era of Ukrainian history, the formation of the Ukrainian Cossack state in the middle of the XVII century, its activities and causes of decline.*

This problem is of particular importance in our time, as the urgent issue is the deep and comprehensive coverage of the historiography of the events of 370 years ago, the origins, causes and goals of the national-democratic revolution of the mid-seventeenth century. That is why it is extremely urgent to highlight the scientific achievements of authoritative historians of the Ukrainian diaspora, which will allow to draw conclusions on the basis of a multichannel analysis of the works that studied and study this significant era of national history.

Formulation of the problem. *In 2019, 370 years of the formation of the Ukrainian Cossack State, which resulted from the national-democratic revolution of the seventeenth century, were celebrated. The celebration of this event aroused considerable interest of both domestic and foreign researchers, who again and again return to the original base, the property of historical science of this important period of state formation of the Ukrainian people.*

Scientists of the Ukrainian diaspora have made significant achievements in the study of the problems of the national-democratic revolution. Ukrainian foreign historiography, which is dedicated to the period of formation of the Ukrainian Cossack state - is a fairly significant phenomenon in the world historical literature. It was their views that at one time sounded the most revolutionary in relation to the dominant views of Soviet historiography at that time.

Results. *In the proposed study "The Ukrainian Cossack State in the Studies of the Ukrainian Diaspora Historians" as a result of the study of the works of Ukrainian historians of the Ukrainian diaspora V. Lipynsky, D. Doroshenko, O. Ogloblin, N. Polonsky-Vasylenko, B. Krupnitsky, T. Matskiy, L. Vinara, F. Sysina, S. Velichenko we come to the conclusion that in their works the basic views on the origin and crystallization of the idea of statehood in the medieval era of the history of Ukraine were laid out, that the purpose of national-democratic revolution was creating their own Cossack State, not mythical, in the opinion of some Polish authors, "Khmelnitsky's own revenge" or "reunification of Ukraine by Russia", as the infamous theses for the 300th anniversary claimed.*

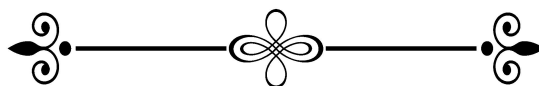
Ukrainian foreign historiography, which is dedicated to the period of formation of the Ukrainian Cossack state - is a fairly significant phenomenon in the world historical literature. It was the views of prominent historians of the Ukrainian diaspora that at one time sounded the most revolutionary with regard to the views of Soviet historiography at the time and today they play a decisive role in the study of the causes, character, course of events of the national-democratic revolution of the mid-seventeenth century regarding creation and activities of the Ukrainian Cossack State.

According to the historical practice of today, the views of scholars-historians of the Ukrainian diaspora in the comprehensive study of the state-making processes of the mid-seventeenth century are taken into account and are an important and integral part of the contemporary historiographic process.

Key words: *Ukrainian Cossack state, historians of Ukrainian diaspora, ideas of state formation, purpose of national-democratic revolution of the middle of XVII century.*

Одержано редакцією 14.05.2019

Прийнято до публікації 2.09.2019

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 477.4:058.244«1800–1917»

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-38-44

ПЛАТМІР Ярослав Леонідович,
аспірант кафедри Історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0001-8205-7286
e-mail: metsepman91@gmail.com

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ «ДОВГОГО» ХІХ СТ.: СУСПІЛЬНІ РОЛІ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЇХНЬОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

«Довге ХІХ століття» було процесом формування модерної української нації під владою Романових та Габсбургів. Не зважаючи на складнощі, котрі поставали перед українською (в нашому дослідженні – наддніпрянською) інтелігенцією, їй доводилося йти на певні компроміси з владою та чиновниками задля розбудови підвалин для власної державності в майбутньому.

Перебуваючи під впливом європейських ідей демократизму та лібералізму українська інтелігенція не стала буржуазією. Її строкатий склад засвідчував лиш те, що вона була досить несталим суспільним прошарком, як от селянство та дворянство. До міської інтелігенції додається ще й селянська, котра не мали великих землеволодінь та займалася розумовою працею. В статті наведено певний розподіл і між самою інтелігенцією та досліджено трансформацію цього суспільного прошарку.

Ключові слова: інтелігенція, селянство, дворянство, Наддніпрянщина, суспільство.

Постановка проблеми. Протягом ХІХ ст. соціальна структура українського (наддніпрянського) суспільства зазнала істотної трансформації. Вона була зумовлена загальними змінами, які отримали в історіографії неоднозначні інтерпретації й оцінки. Серед інших чи не найчастіше вживається поняття «модернізація», що включає в себе складні процеси соціальних пертурбацій, пов'язаних із промисловим переворотом, урбанізацією, індустріалізацією, кооперацією, капіталізацією всіх сфер життєдіяльності, демографічним «вибухом». Унаслідок цих змін повністю сформованою наприкінці ХІХ ст., окремою соціальною верствою населення стала інтелігенція. На початку ХХ ст. вона вже займала місце рушійної сили в багатьох процесах бурхливого життя. Щодо української інтелігенції, то її головним завданням (під впливом тих же модернізаційних змін) стало утвердження в свідомості спільноти власної національної ідентичності.

Окрім культурної та етнонаціональної (інтелектуально-функціональної) ролі інтелігенції, вона отримала наприкінці XIX – на початку XX ст. й інше завдання – політичне. Його сутність полягала в тому, щоб напрацювати нові (модерні) алгоритми пояснення та перспектив розвитку суспільства («народу»). Незважаючи на жорстку протидію з боку державницько-імперської політики офіційного Санкт-Петербурга та його численних виконавців на регіональному рівні, котрі прагнули звести все «українське питання» до поняття/явища «Малоросія» («малороси»), свідомо наддніпрянська інтелігенція не лише не стояла осторонь цих процесів, а й чітко визначилися з власне національними пріоритетами та перспективами. Слова М. Грушевського «хто такі українці й чого вони хочуть» переконливо підтверджують актуальність запропонованих тут міркувань [1, 152–164].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зауважити, що пропонована проблематика досліджена досить ґрунтовно, але не всі її аспекти розкриті повністю. Про структуру, національний склад, рід занять інтелігенції писали Я. Грицак («Нариси з історії України: формування української модерної нації»), Г. Касьянов («Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет»), О. Реєнт («Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)»). Водночас, про модернізаційні процеси на українських землях, зокрема в Наддніпрянщині, докладно йдеться в колективній монографії В. Шандри, І. Гирича, І. Монолатія, А. Галушка, І. Глизя, В. Масценка, Ю. Присяжнюка, С. Шамари («У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів»). Проте суспільні ролі та основні тенденції їхньої трансформації не знайшли висвітлення з названих та інших праць.

Мета статті полягає в розширенні та поглибленні дослідницького поля, предметом якого є суспільні ролі української інтелігенції Наддніпрянщини, що постала в історичних умовах модернізації XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Отже, помітне і, як з'ясується, особливе місце в соціальній структурі Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. займала інтелігенція. Ким вона була представлена? Більшість дослідників відносять до цього прошарку людей, які професійно займалися розумовою працею, а точніше – трьома її видами: по-перше, власне інтелектуальною діяльністю, продукт якої став(вав) товаром і водночас мав духовну цінність (наприклад твори письменників, художників), по-друге, діяльністю, яка поєднувала результат «не-інтелектуальної» праці з творчим процесом (робота вчителів, лікарів, статистиків) та, по-третє, розумовою діяльністю, унаслідок якої створювалися матеріальні цінності (приміром, праця інженерів). «Соціально-економічно» інтелігенція відрізнялася від дворян (поміщиків) відсутністю аристократичного «коріння», також, як правило, власності на засоби виробництва, а від робітників і селян тим, що її представники займалися не фізичною, а розумовою працею. Зважаючи на історичні особливості тогочасного суспільства, його, так би мовити, «перехідний» характер, інтелігенція набула специфічних гетеро- та авто-стереотипних образів у поглядах решти населення. Скажімо, багатомільйонне селянство сприймало її як прошарок «панства», хоча ступінь довіри в цьому випадку був набагато більшим.

У великій історичній перспективі саме XIX ст. стало переломним етапом у формуванні нової (модерної) соціальної сутності інтелігенції. Головними рисами її становлення й розвитку можна вважати такі: по-перше, чисельне зростання, особливо інтенсивне в другій половині «історичного» століття (фактично кожна наступна генерація інтелектуалів могла тут похвалитися новими рекордами); по-друге, трансформація соціальних джерел формування, що своєю чергою було обумовлено демократизацією її складу; по-третє, колосальне зростання впливу прошарку інтелектуалів на суспільно-політичне життя; по-

четверте, остаточне оформлення інтелігенції в окрему, специфічну соціально-професійну верству.

Унаслідок різного соціального походження, матеріального становища та правового статусу інтелігенція, усе ж, не була такою монолітною суспільною групою, як це було з «традиційними» верствами – дворянством, селянством, духівництвом, купецтвом та ін. Найбільш кваліфіковані (порівняно освіченіші) представники розумової праці – науковці (професори), видатні інженери, агрономи, письменники, актори, художники та інші – становили найменш численну частину та, своєю чергою, найбільш привілейовану підгрупу. Водночас, наймасовішою її частиною були особи, що здійснювали порівняно нескладну виконавчу роботу, яка не вимагала серйозної освіти й включала в себе елементи фізичної праці (канцеляристи, службовці пошти, телеграфу, фельдшери, техніки та ін.). Також було багато державних і приватних службовців [2, 34–35].

У контексті національних процесів розвиток української інтелігенції відбувався в складних умовах, адже тривала перманентна боротьба за саму можливість існування національної духовної і політичної еліти. Серед політичних ідей, які проголосила ця інтелектуально-політична еліта, найвагомішими були ті, що виявилися пов'язаними з потребою об'єднання нації, створення власної (бодай і автономної) державності. Слова І. Франка слугують тут своєрідним маніфестом для тогочасної інтелігенції, водночас – критерієм оцінки її для сучасного пізнавального схоплення: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свободніших формах життя... величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і не сильна держава не може остаятися» [3, 50].

Загальне розуміння українською інтелігенцією своєї суспільної (історичної) ролі та власної слабкості (насамперед через нечисленність) спонукало зусилля до створення національних навчальних і наукових закладів, породжувало численні спроби реформування освітньої сфери. Навчальний процес, який визначав «підготовчий» процес формування інтелігенції, лишався далеко не системним. Напрочуд малий відсоток українських студентів навчалися повний термін (ця ж обставина була характерною і для учнів початкових шкіл, гімназій, ремісничих училищ). До того ж, русифікаторські процеси, особливо з виданням Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876), надзвичайно пришвидшувалися. Власне тому гурти студентів, які ідентифікували себе «українцями» й здобували знання в кращих європейських і російських навчальних закладах, вирізнялися більшою національною свідомістю; передусім вони готувалися до того, аби заповнити вакансії в українській науці та культурі. Оскільки багато студентів походило з сільської місцевості, ці молоді люди здебільшого щиро прагнули покращити долю своїх односельців. Вони і в студентські роки, і згодом працювали на культурно-освітній ниві в читальнях, кооперативах, аматорських гуртках, театрах тощо. Наприкінці XIX – на початку XX ст. формується нове покоління молодих українських діячів, котрі вже не вагалися щодо власної національної ідентичності та самобутності, ба більше, рішуче вимагали для свого народу національних прав і політичних свобод [4, 232].

Протягом XIX – початку XX ст. українська інтелігенція не була позбавлена такого традиційного «недуга» як конфлікт поколінь [5, 9]. Значною мірою він був спричинений зміною епох, що привносило свій колорит, зокрема й у персональні та родинні взаємини. Часто молодь керувалася прямо протилежними починаннями: аби «відійти» від минулого,

порівняно радикальніше тяжіла до нового (на що свого часу звертав увагу П. Куліш) [5, 8]. За словами І. Лисяка-Рудницького, це передусім відображалося в критичному сприйнятті нащадків провідних верств, що стояли в той час на ґрунті чужих державних ідеологій. «Традиційна» ж інтелігенція не лише мало що робила, щоб ці молодіжні суспільні групи схилити до української справи, а навпаки, чинила все можливе, аби мінімізувати їхню публічну діяльність. Навіть окремі постаті зі старої генерації, котрі дотримувалися «шляхетного ідеалізму» щодо українства, отримували недовір'я. Таке ставлення інтелігенції не могло задовольнити й самі молоді активні сили, що кооптувалися «з народу», і, не маючи змоги вгамувати свої стихійні прагнення в українських формах, поповнювали російську імперську *intelligibility* [6, 364].

Отже, формування модерної нації протягом ХІХ ст. в умовах утвердження в Російській імперії індустріального суспільства викликало до життя інтелігенцію як специфічного суспільного прошарку. І. Коляда ділить тогочасну інтелігенцію на три групи. До першої групи відносить представників розумової праці, які намагалися соціально-активною діяльністю пробудити до життя сталі українські традиції, звичаї, можливо – ментальні архетипи способом поширення ідеї української самобутності, роблячи акцент на політичній сфері. Другу становила та частина інтелігенції, яка діяла в руслі, що був заданий російською ліберально-земськими діячами, котрі в самобутніх умовах Російської імперії були класичною опозицією самодержавству, охоплюючи насамперед регіональний рівень. Вона сприяла також утвердженню новітніх засад професійної діяльності та етики на противагу прямому пристосуванству й прислужництву, як наслідок – репрезентувала чиновницьку опозицію. До третьої І. Коляда відніс тих інтелектуалів, які своєю життєвою позицією підтверджували лояльність і «були відкритими до російського самодержавства» [7, 212].

Запропонований І. Колядою поділ підтверджує думку про відсутність тотальної ролі інтелігенції в розгортанні національних процесів на початку ХХ ст., навіть більше, ставить під сумнів її адекватне реагування на кризові явища. Це були, так би мовити, «зовнішні» складові процесу трансформації української інтелігенції в політичну еліту. Його внутрішню сутність визначав розвиток її політичної свідомості, який виявлявся в тому, що національний рух ґрунтувався на інтересах далеко не однієї верстви.

Українська національна інтелігенція початку ХХ ст., до того часу сприйнявши західну ліберальну й демократичну ідеї, а також спираючись та критично переосмислений український історичний досвід (що було притаманно відносно вузькому колу інтелектуалів), не стала буржуазією. Радше навпаки, зберігалася «закоріненість» у європейську інтелектуальну і культурно-політичну традицію. Унаслідок участі в інституціоналізації та діяльності політичних партій і організацій вона додавала до своєї професійної, корпоративної, соціальної характеристик інтелектуальну елітарність.

На противагу російській (налаштованої на імперські цінності та пріоритети), українська інтелігенція помітно інакше змінювала свої світоглядні акценти. Якщо росіяни акцентували увагу на «спасінні» й не «прищеплювали» селянам істинної свободи, то українці підросійської Наддніпрянщині – на звільненні, що виявилось в ідеї української державності. Протягом ХІХ ст. українська інтелігенція від перших своїх суспільних кроків (діяльність І. Котляревського, Є. Гребінки, М. Маркевича, М. Остроградського та ін.) проводила широке культурництво. По суті перманентно перебуваючи в «недружньому» середовищі, вона була покликана протистояти набагато численнішим соціальним верствам, для яких асиміляторська політика самодержавства лишалася «звичною справою». Це вносило відчутний психологічний дисбаланс між національними та соціальними пріоритетами (завданнями) – з одного боку, прагнення до соціального достатку й землі (у селян), достойної оплати праці – в найманих робітників, з іншого, покликання творення

національного життя – від історичної пам'яті, мови, культури, до державності. Цю невизначеність підживлювала залежність від насправді потужного російського впливу, який на свій лад розставляв акценти соціального й національного. Генерації українських інтелектуалів початку ХХ ст. виявляться «гідними спадкоємцями» цієї підпорядкованості [7, 213–214].

Також цікавою для розуміння тих процесів є сільська інтелігенція, котра почала формуватися в другій половині ХІХ ст. Основними навчальними закладами, що готували «нове панство» для села, були духовні семінарії. Випускники міських гімназій, ліцеїв, учительських семінарій, педагогічних курсів та інших закладів середньої (та нижчої середньої) освіти, також особи, які здобували домашню освіту, становили ще більший ресурс поповнення сільської інтелігенції. Але «не всі вони йшли працювати в села» [8, 72].

Освітні контрреформи 1870–1880-х рр. не давали змогу вступити в університети людям, котрі не мали диплому класичної гімназії, представляли соціальне дно суспільства. Тому кадри сільської інтелігенції Наддніпрянщини поповнювали переважно ті особи, які закінчували міські училища, гімназії чи духовні семінарії, водночас не змогли вступити до університетів у зв'язку з урядовими заборонами або іншими обставинами. З незадоволеними амбіціями такі спеціалісти поверталися на село. Серед них було багато таких, котрі не закінчили повний курс навчання.

На формування ідентичності інтелігенції вплинув ліберальний дух реформ 1860–1870-х рр. Зміни у характері економічної діяльності означали, що отримавши освіту, фахівці виходили у світ професій, який ставав дедалі різноманітнішим. Державна служба уже не була єдиним засобом пристойного заробітку. В умовах ринкових відносин було закладено умови для появи когорти вільнодумних людей, котрі самі вирішували, як надалі будувати своє життя та на яку роботу влаштовуватися. Походження й сімейні статки дедалі менше відігравали роль, натомість більше цінувалися професійні уміння та здібності.

Сільська інтелігенція формувалася у специфічних умовах. Потреба в новій системі державного регулювання призвела до зміни управлінської структури села. Новий формат економічної залежності селянства, який був передбачений Великою реформою 1861 р., суттєво розширював попит на допомогу освічених людей. Зрештою, реформа початкової освіти і народолюбні аспірації «перших інтелігентів» призводили до розширення функцій «розумових людей» на селі. Місцеве духовенство, як і раніше, виступало моральним охоронцем старорежимних порядків. Водночас реформи ставили перед кліром низку додаткових обов'язків. Унаслідок суспільних трансформацій з'являлася нова когорта представників дворянства, яка не мала великих статків і земельної власності.

Саме декласований дворянський елемент, духовенство, заможне селянство, різноманітні міські прошарки поповнювали верству сільської інтелігенції. Ажіотаж навколо реформ спричинив до появи громадської думки, згідно з якою вважалося почесним працювати на селі. Прописка в сільській місцевості порівняно нової верстви породила також цікавий взаємообумовлений соціокультурний процес – так зване «оселянювання» інтелігенції і початок «інтелектуалізації» селян [7, 74–76].

Висновки. Протягом ХІХ ст. формувалася новий прошарок суспільства – інтелігенція, котра працювала переважно в містах, але з роками виявляла дедалі більший інтерес до села. Це були люди розумової праці з різними статками та освітою, котрі брали на себе роль просвітників селянства. При цьому інтелігенція ще не була соціально однорідною за структурою, як, приміром, поміщицтво, хоча мала набагато вищий рівень довіри серед селян. Унаслідок подальших змін, на зламі ХХ ст. модернізаційні процеси вивели на історичну авансцену верству, котра, попри відсутність у неї значних фінансових накопичень

і земельних угідь, помітно впливала на суспільну думку та багато інших процесів у різних сферах життєдіяльності підросійської України.

Список використаної літератури

1. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. ; Редкол. : П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів : Вид-во «Світ», 2007. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 152 – 164.
2. Баличева Л. В. Еволюція соціальної структури інтелігенції Наддніпрянської України в XIX ст. / Л. В. Баличева // Збірник наукових праць Харківського національного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія : Історія та географія. – 2013. – Вип. 47. – С. 33 – 37.
3. Див. : Що таке сучасний патріотизм узагалі й по-українськи? / Авт. і уклад. Ю. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», вид. П.П. Кандич С. Г., 2009. – 68 с.
4. Щербатюк Т. В. Формування інтелігенції як окремої верстви суспільства в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. / Т. В. Щербатюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Серія : Історичні науки. – 2010. – Вип. 3. – С. 229–235.
5. Кулиш П. Малороссийские предания и разные заметки, касающиеся местных примечательностей, обычаев и т. д. / П. Кулиш. – Кн. 1. Заметки этнографического характера. – 1843. – 9 л. / Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського у м. Києві. – Ф. 3–2. – Спр. 116.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 2. – К., Основи, 1994. – 573 с.
7. Коляда І. А. Інтелігенція та українська ідея в російському імперському суспільстві кінця XIX – початку XX ст. / І. А. Коляда // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / Редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во ДДУ, 2007. – Вип. 5 : Перші Всеукраїнські Яворницькі наукові читання. – С. 205–216.
8. Захаренко О. С. Соціально-психологічний аналіз політичних й економічних умов життєдіяльності сільської інтелігенції Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. С. Захаренко, С. О. Шамара // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2008. – №133–134. – С. 71 – 78.

References

1. M. Hrushevsky (2007). Who are the Ukrainians and what do they want. Works in 50 vol., vol.4. book 1. Lviv, 152-164 (In Ukr.)
2. L. Balycheva (2013). The Evolution of social structure of intelligentsia of Naddnipyrianschyna in Ukraine in XIX. The compilation of scientific works of H. Skovoroda Kharkiv National University. Series: History and Geography. Vol. 47. 33-47 (In Ukr.)
3. Y. Prysiazhniuk (2009). What is modern patriotism and in general and Ukrainian in particular?. Cherkasy, 68. (In Ukr.)
4. T. Scherbatiuk (2010). The Formation of intelligentsia as a separate stratum on society in Ukraine at the end of XIX – beginning of XX. Visnyk of I. Ogienko Kamianets-Podilskyi National University. Series: Historical sciences. Vol. 3. 229 – 235. (In Ukr.)
5. P. Kulish (1843). Malorussian legends and different notes considering local attractions, customs etc. Book 1 Notes of ethnographic nature. Department of scripts of M. Rylsky Institute of Arts, Folklore Studies, and Ethnology in Kyiv. Stock 3-2. Case 116. (In Russ.)
6. I. Lysiak-Rudnytskiy (1994). Historical Essays. Vol. 2. Kyiv, 573. (In Ukr.)
7. I. Koliada (2007). Intelligentsia and Ukrainian idea in Russian Imperial society at the end of XIX – beginning of XX century. Ukrainian Naddnipyrianschyna: historical processes, events, personalities. Compilation of scientific works. Editors: S. Svitlenko (chief ed.) and others. Dnipropetrovsk, vol. 5. The first All-Ukrainian Yavornytsky Scientific Readings. 205-216. (In Ukr.)
8. O. Zaharenko, S. Shamara (2008). Socio-psychological analysis of political and economic conditions of peasantry intelligentsia livelihoods in Ukrainian Naddnipyrianschyna in the second part of XIX – at the beginning of XX century. Visnyk of Cherkasy University. Series Historical sciences. №133–134. 71- 78. (In Ukr.)

PLATMIR Yaroslav, Postgraduate (History), Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

UKRAINIAN INTELLIGENTSIA OF THE «LONG» NINETEENTH CENTURY: SOCIAL ROLES AND MAIN TENDENCIES OF THEIR TRANSFORMATION

Abstract. Introduction. *The “Long” nineteenth century was the process of forming a modern Ukrainian nation under the rule of the Romanovs and Habsburgs. Notwithstanding the difficulties faced by Ukrainian (in our study - Naddniprianschyna) intelligentsia, it had to make some compromises with authorities and officials to build the foundations for her own statehood in the future.*

Under the influence of European ideas of democracy and liberalism, Ukrainian intelligentsia did not become a bourgeoisie. Its diverse constituent certified only the fact of being unstable social stratum, as, for instance, peasantry or aristocracy. Peasantry intelligentsia is added to civic, which did not own large landholdings and was engaged in mental activities. The article provides us with a certain distribution among the intelligentsia itself and investigates the transformation of the given social stratum.

Purpose. *It is important to mention that the evolution of Ukrainian national ideology took place under the influence of European ideas. They, however, captured the thoughts of very narrow circles of humanitarians, most of whom engaged in the study of ethnographic and folklore spheres of peasant life, and therefore, were concerned about a relatively limited range of issues. At the same time, the comprehension of the past and present problems arose against the background of the involvement of a new generation of public figures in the movement. In the territory of Naddnipryanschyna, it was formed in conditions of rapid modernization, while maintaining the imperial (autocratic) system of power.*

Results. *After analyzing all the main dimensions of the proposed problem, the author came to the conclusion that in relation to social processes (realities) at the beginning of the twentieth century in the Naddnipryanchyna, the Ukrainian intelligentsia focused on socio-cultural, national, regional, and, to a lesser extent, economic and social life. The choice between «culture and politics» was too limited.*

Conclusion. *In a situation, where many forces were in need to solve internal (party, interpersonal, etc.) problems, such a local orientation significantly weakened the influence of intellectual circles on society, particularly the peasantry. Meanwhile, when the Ukrainian intelligentsia claimed to be the main leading force of national affirmation, the establishment of bonds between the Western («sub-Austrian») and the eastern («sub-Russian») communities, it did little to impact on the general population, the common people that was a huge fallacy in the new historical conditions.*

Key words: intelligentsia, peasantry, aristocracy, Naddniprianschyna, society.

Одержано редакцією 17.05.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019

УДК 271.222(470+571):[94(477)“185/186”]:329.91]
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-45-54

МАРЕЄВ Олександр Юрійович,
магістрант Історико-філософського
факультету Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Orcid ID: 0000-0002-8643-6360
e-mail: oymareiev@gmail.com

РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПІДГОТОВЦІ ТА ПРОВЕДЕННІ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІНЕЦЬ 50-х – СЕРЕДИНА 60-х рр. ХІХ ст.)

У статті розкрито роль Російської православної церкви в підготовці та проведенні селянської реформи 1861 р. на українських землях, висвітлено її суперечливий характер. Автор аналізує потенційні пропагандистські можливості РПЦ в Україні, відзначає факт її зрощення з державою як запоруку їх тісної взаємодії в реалізації реформи. Доведено, що до реформаторського процесу було залучено духовенство усіх рівнів – від церковнослужителів до єпископату. Показано, що ставлення духовенства до реформи не було однотайним, оскільки священнослужителі в сільських парафіях наближалися за своїм статусом до селянина-середняка.

Ключові слова: Російська православна церква (РПЦ), Св. Синод, цезарепанізм, православне духовенство, маніфест, кріпосне право, селянська реформа, селянські виступи.

Постановка проблеми. У другій половині ХІХ ст. участь православного духовенства в суспільних процесах Російської імперії поступово набирає яскраво вираженого соціально-політичного забарвлення, простежуються політичні ідеали духовенства. Церква постала перед необхідністю участі у важливих реформах, що мали надати поштовх глибокій модернізації суспільства. Суспільні реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. спричинили інтенсивні спроби реформування самої церкви.

Реформа 19 лютого 1861 р. стала знаковою подією, оскільки ліквідація кріпацтва корінним чином змінила відносини між представниками різних соціальних груп населення. Позиція РПЦ в питаннях селянської реформи визначалась характером взаємозалежності церкви й держави. Як відомо, з початку ХVІІІ ст., РПЦ втратила свою самостійність і перетворилась у невід’ємну складову державного апарату, в її духовний підрозділ. Суворе дотримання інструкцій, недопущення вільнодумства на всіх щаблях чиновницького штату характеризували самовладний тип державного управління.

Як панівна конфесія в Російській імперії православна Церква мала значний потенціал впливу на маси вірян. Тому не випадково, що саме на православне духовенство лягли функції роз’яснювання реформаторських положень, їх пропаганди, нейтралізації селянського опору. Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець 50-х – середину 60-х рр. ХІХ ст. Нижня хронологічна межа визначається кінцем 50-х рр., тобто, активізацією ролі православної церкви в міжконфесійних і суспільних процесах, підготовкою реформи. Верхня межа пов’язана із серединою 60-х рр. ХІХ ст. й обумовлена впровадженням земської реформи, що завершувала, в основному, комплекс перетворень у сфері селянського соціального устрою.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел та літератури простежити роль та функції РПЦ в підготовці та проведенні селянської реформи 19 лютого 1861 р. на українських землях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведення реформи знайшло широке відображення в дореволюційній (Ф. Благовидов [1], О. Агієнко [2]), радянській (А. Великий

[3], В. Блакитний [4]), сучасній вітчизняній (В. Бубнюк [5], В. Перерва [6]) та зарубіжній історіографії (Е. Мошкина [7]). У дослідженнях опрацьовано об'ємний матеріал, включаючи архівні дані. Задіяні матеріали «Журналу Міністерства внутрішніх справ» [8], який виходив з 1829 р. по 1861 р., журналу «Російський архів» (1834 – 1864 рр.). У зазначених працях головну увагу приділено питанню підготовки реформи 1861 р., представлено роль Церкви в культурному житті України, а також характер взаємовідносин цієї інституції та держави. Більшість досліджень стосувалися участі РПЦ в реформаційних процесах у межах всієї Російської імперії. Український аспект досліджувався епізодично, а відтак системної історичної праці з цієї теми не було створено.

Аналіз основних праць дозволяє виділити усталені концептуальні підходи до висвітлення проблеми:

Перша – консервативна концепція. Православна церква представлена в ній як така, що сприяла успішним соціально-економічним перетворенням і цілком виконала свою історичну місію. Питання безкоштовного наділення селян землею, при цьому, навіть не розглядалося (С. Уваров [10], С. Рункевич [12], П. Знаменський [13], С. Татищев [14], та інші).

Друга – буржуазно-ліберальна концепція. Її прибічники вважали селянські реформи непослідовними, половинчастими й незавершеними, а також піддавали критиці позицію РПЦ щодо схвалення політики держави, спрямовану на відмову від безкоштовного розподілу землі між селянством (І. Ситін [15], Є. Грекулов [16], Д. Венедиктов та інші).

Виклад основного матеріалу. Починаючи з XVIII ст. позиції РПЦ в імперії перманентно посилювались, а її залежність від держави ставала дедалі політичною. Як відомо, у 1721 р. було скасовано патріаршество, а за Катерини II, у 1764 р., проведена секуляризація церковних земель. Маніфест про секуляризацію визначив майново-правове становище Російської православної церкви до кінця синодального періоду: зменшив її багатства й вплив, посилив залежність від державної влади. Секуляризаційну реформу було поширено й на українські землі. У 1786 р. аналогічні процеси відбулися в Київській, Чернігівській губерніях, а в 1788 р. – Катеринославській та Харківській.

Потенціал РПЦ в імперії, та, зокрема, в Україні, створював необмежені для неї можливості духовного й психологічного впливу на населення. Закон оголошував РПЦ офіційною церковною інституцією імперії. Православ'я мало ряд важливих привілеїв. Імператор іменувався Главою Церкви [16]. Ключову роль у церковному управлінні відігравав синодальний обер-прокурор – світський чиновник, представник царя в Синоді. Церква відчувала постійну опіку і втручання в її справи з боку чиновництва [17, 252].

На початку 60-х рр. XIX ст. РПЦ залишалась потужною суспільною структурою. Вона налічувала 58 єпархій [18, 332] 37 428 церков, 12 392 каплиці і 614 монастирів. Чисельність православного духовенства в Росії доходила до 60 тис. осіб [7, 170]. З них на українських землях, а це 9 єпархій (Київська, Чернігівська, Волинська, Подільська, Таврійська, Катеринославська, Полтавська, Херсонська, Харківська), функціонувало 2600 церков та 121 монастир, а чисельність духовенства сягала 21 тис. осіб, з них чорного 2 тис. осіб, або 20% [18, 522-523] від загальної кількості. Особливим був статус нижньої ланки духовенства. Священики й нижчий клір в основному «утримувалися від вівтаря», тобто за рахунок плати за треби: хрещення, вінчання та інші обряди. Сільське духовенство мало невеликі земельні наділи. Спосіб життя сільського священика мало відрізнявся від життя звичайних селян. Багато священиків самі обробляли землю, терпіли приниження й образи від поміщиків та чиновників. Монастирі займалися благодійництвом, влаштовували для прочан безкоштовні обіди, по можливості розміщували на нічліг. При деяких обителях існували невеликі лікарні, богадільні для убогих та престарілих, школи. Кошти на їх утримання надходили, у тому числі, й від багатьох жертводавців (поміщиків, купців,

фабрикантів). Таким чином, церква, отримуючи кошти від багатих і передаючи їх бідним, пом'якшувала суспільні суперечності.

Можна резюмувати, що до початку епохи Великих реформ склався міцний союз верховної влади й Церкви. Взаємозалежність церкви й держави в Росії визначала й національну ідею, яка була відображена в формулі Міністра народної освіти С. Уварова: «Православ'я, Самодержавство, Народність» [9, 450]. Ці три стовпи Російської імперії мали консолідувати країну. Церква повинна була освячувати політику імператорського дому [19, 33-35].

Підготовка проектів реформи розпочалася 3 січня 1857 р. із створення Секретного комітету. Головою якого став сам монарх, крім того до складу комітету входила низка державних діячів: міністри, члени Державної ради, шеф жандармів та інші. Князь А.Ф. Орлов представляв позицію імператора на зборах комітету. З назви інституції видно, що початковий етап розробки реформи проходив в умовах секретності. Наприкінці наступного місяця була створена «Комісія для перегляду постанов і припущень про кріпосні стани», яка зайнялася кодифікуванням законів у сфері кріпосного права й виробленням проектів майбутньої реформи. Церковна преса обходила мовчанням питання про підготовку реформи.

До цього закликали й окремі діячі церкви. Так, в процесі створення комітету за проектами селянської реформи, Ігнатій Брянчанінов (єпископ Чорноморський) направив Звернення до священників своєї єпархії з визначенням чіткої політики, якої повинні були дотримуватися клірики щодо селянського питання: «Разом з цим ретельно остерігайтесь не тільки від втручання в громадянські розпорядження, але й будь-яких суджень про них» [18, 525].

Водночас, православна церква виявилася причетною до розробки положень про селянську реформу. Зокрема, автором самого Маніфесту Олександра II був один із відомих церковних діячів ХІХ ст. – митрополит Філарет (Дроздов), який керував єпархією майже півстоліття. До його думки прислухалися й представники імператорського двору. Філарет спочатку відмовлявся, посилаючись на недостатнє знайомство з «предметом доручення» [20, 28-34]. Однак, погодившись виконати розпорядження царя, він діяв оперативно. Робота була зроблена за день – 4 лютого 1861 р. У листі голові редакційних комісій В.М. Паніну, митрополит підкреслював, що він «виконав тільки обов'язок покори». Маніфест про звільнення селян був оприлюднений у філаретівському варіанті з незначними поправками [21, 171].

Розуміючи небезпеку з боку селянства, яке було незадоволене реформою, В.М. Панін усвідомлював користь церкви в їх заспокоєнні. Він запропонував Синоду розробити особливу інструкцію для священників, у якій були б вказані їх обов'язки під час проведення реформи. Складання такої інструкції було так само покладено на митрополита Філарета, який швидко впорався з дорученням і представив доповідну записку «Про обов'язки священників у прийдешні тривожні часи» [21, 6-38]. Як писав Філарет, священники повинні були повчати парафіян-селян необхідності виконувати повинності на користь держави й поміщиків. Філарет зобов'язував священників сприяти придушенню «обурення» на його початковій стадії, переконувати селян, щоб вони шукали «полегшення» законним шляхом, «не поширюючи неспокій у суспільстві», «не виходячи з-під контролю керівництва й поміщиків» [22].

Таким чином, близька взаємодія держави та церкви розпочалася ще на підготовчому етапі реформи. Підготовка її проходила в умовах гострої ідейної боротьби. Не було єдності як у суспільстві, так і в церковних колах. У суперечках про умови звільнення селян від кріпацтва багато представників духовенства, особливо вищого, нерідко підтримували найбільш консервативно налаштованих поміщиків. Більше того, серед священнослужителів було чимало противників реформи, які стверджували, що християнська релігія не заперечує права володіння кріпаками і завжди вселяла їм покору своїм власникам [15, 119]. Так,

незадовго до реформи, архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет (Гумільовський), виступаючи перед дворянами Київської губернії, стверджував, що кріпацтво не суперечить духу християнської віри, тому «церква не знаходить причин діяти своїм впливом до свободи селян» [23, 52-53].

Залучені до провадження реформи священнослужителі, зачитували Маніфест у храмах і приймали на себе перші протести невдоволених змістом документу. У багатьох парафіях України після виголошення Маніфесту вирували пристрасті, оскільки миряни вважали, що «справжню свободу» з негайним звільненням та наділом землею духовенство від них приховало, а зачитували фальшивки [6, 153].

Становище священника на селі було неоднозначним. З одного боку він був своєрідним чиновником-адміністратором, з іншого – жив поруч з селянською громадою і, знаючи їх проблеми і труднощі, не міг не співчувати їм. За спогадами А. Болотова (надвірного радника) священники навіть складали за селян скарги на поміщиків [24]. Справа доходила й до участі в селянських бунтах. Так, до непокори поміщикам закликав клірик Волинської єпархії в сані диякона, спонукаючи селян: «без найменшого сумніву й зволікання залишати разом з сім'ями свої домівки» [25, 208-210]. Такі дії суперечили положенням 1828 р. «про нагляд священників за поведінкою селян». Мали місце й інші випадки захисту священниками інтересів селянства [26]. Вони, як вказував А.І. Розанов, хотіли бачити в особі священника таку ж людину, як і самі [26].

Ситуація в регіонах різнилася. Якщо в південних єпархіях населення толерантно ставилося до реформи, то в західних та центральних – нерідко відбувались конфлікти. Яскравою демонстрацією цього стали події на Правобережній Україні.

Це виявилось, насамперед, у запровадженні в церковне життя низки особливих богослужінь, присвячених суто світським подіям. Наприклад, православне духовенство Васильківського повіту на Київщині, що пережило славнозвісну «Київську козаччину» (лютий 1855 р.), яка охопила 8 із 12 повітів губернії (понад 500 сіл), «молитвенне свято 19 лютого» відзначало особливо широко [6, 79]. У цей день, який у православному церковному календарі не відзначений, служили святкову літургію та молебень, де мало бути присутнім місцеве світське начальство. Духовенство в цей день мало читати євангельську притчу про багатія та Лазаря [6, 79]. Крім того, роз'яснення реформи містилися майже в кожному єпархіальному часописі («Єпархіальні відомості», «Керівництво до селянських пастирів») [27, 28]. Публікувалися зразки «нових» проповідей, присвячених цим подіям [30, 274-278]. Їх зміст вагомо відрізнявся від пастирських «умовлянь» часів кріпацтва, де священство було зобов'язане обґрунтовувати існування кріпацтва й вимагати від селян послуху поміщикам. Вочевидь, така метаморфоза нерідко ставила в незручне становище досвідчених парафіяльних пастирів, яким, за допомогою євангельських аргументів, доводилося спочатку виправдовувати існування кріпацтва, а згодом обґрунтовувати необхідність його скасування та неоднозначну тривалість цього процесу [6, 153]. У церковній пресі (зокрема, «Єпархіальні відомості», що видавалися у кожній тогочасній губернії) публікували імператорські укази та розпорядження щодо скасування кріпацтва [29, 215-217]. Це при тому, що в подібних розпорядженнях, зазвичай, не було ані слова про щось релігійне. А оскільки після прочитання маніфесту 19 лютого в парафіяльних храмах миряни деколи починали шукати «справжню свободу», то ті ж таки єпархіальні відомості публікували грізні розпорядження Міністра внутрішніх справ, які застерігали селян від сприйняття на віру різних чуток щодо зрівняльного переділу землі [31, 297-298]. Фактично, духовенство стало своєрідним «рупором» реформи, доносячи до населення її зміст та відповідні різноманітні розпорядження місцевої влади.

Окрема тема стосується укладення уставних грамот, котрі визначали умови та обсяги викупу селянами землі і також не обходилися без церковної участі. У кожній парафії поява

установі грамоти ставала не лише громадською, але й церковною подією. У цей день до парафії приїздило духовенство з усієї округи, щоб відслужити святкову соборну літургію, яку зазвичай у сільській провінції можна було почути лише під час храмового свята. Після літургії духовенство служило молебень, де проголошувало хвалебні проповіді та многоліття «царю-визволителю» [30, 275].

Урочистості з нагоди укладання уставних грамот регулювалися розпорядженнями єпархіальної влади. Так, «Подільські єпархіальні відомості» від імені місцевого архієрея наділяли подільських священнослужителів обов'язками не ухилятися від підписування таких грамот замість неписьменних селян [32, 139-140], забороняли священникам втручатися в компетенції мирових установ при підписанні вищевказаних грамот [33, 40], повідомляли про подяки та нагородження єпархіальною владою священнослужителів набедрениками «за допомогу при укладанні уставних грамот» [33, 40-41]. Це була ще одна цікава метаморфоза тогочасного церковного життя – набедреник (суто церковна відзнака), який вручався за виконання священнослужителем функцій державного службовця. Поряд з тим, ті пастирі, котрі якимось чином невірно трактували реформу, зазнавали церковних покарань. Таких священнослужителів навіть звільняли з парафії, публікуючи про це інформацію в єпархіальних відомостях [33, 40-41]. Водночас, у церковній пресі того часу друкувалися суворі застереження духовенству «не втручатися в селянські справи, особливо при укладанні уставних грамот» [34, 121-122]. Поява цих грамот дещо змінила й посадові обов'язки парафіяльного духовенства. Так, згідно з розпорядженням подільського архієрея від 1862 р., благочинні священнослужителі мали бути обов'язково присутніми на процедурі обміру земель землемірами. Коли ж селяни стали сплачувати викупні платежі, подільський преосвящений в 1864 р. благословив священнослужителів іменувати селян у документах не тимчасовозобов'язаними, а селянами-власниками [35, 102-103].

Важливими також були зміни, які вписала реформа 19 лютого 1861 р. і в церковно-освітній літопис, адже скасування кріпацтва розкривало нові можливості перед уже особисто вільними селянськими дітьми. Правобережні єпархії стали своєрідним локомотивом розвитку церковно-шкільної освіти. У стислі терміни там відкрилися до півтори тисячі церковнопарафіяльних шкіл [36, 10-28].

Важливою є тема селянського опору реформі на українських землях та ролі в цьому опорі духовенства, оскільки хвиля селянських повстань прокотилася по всій країні [37]. «Скрізь селяни дивувалися щодо розподілу землі, а особливо у Волинській, Подільській, Чернігівській губерніях. Земля надавалася селянам «за колишні повинності» [38], – зробив запис у своєму щоденнику за 15 квітня 1861 р. Міністр внутрішніх справ П.А. Валуєв, який звинувачував уряд в невмінні пояснити суть реформи селянам. Наслідком цього були чисельні заворушення й протести. У 1861 р., у перші після оприлюднення Положення три місяці (квітень-липень) – на території України відбулося 83 акції, а в наступні шість місяців – 21, тобто 12-15% від загальноімперських показників. Для придушення повстань і заворушень часто виділялися військові команди. Серед зафіксованих пресою селянських протестів були, наприклад, Херсонський виступ 1863 р. [39, 105-108], Київський виступ 1863 р. [40, 271]. РПЦ у більшості таких випадків виконувала функції посередника між державою й селянами, прагнула пом'якшити та врегулювати конфлікти. Представники духовенства зверталися до мирян безпосередньо через пресу, роблячи акцент на тому, що виступи проти держави порушують інтереси суспільства та усіх його соціальних верств.

Висновки. Велика реформа відбувалася в умовах тісної взаємодії влади й церкви. Як потужна структура, православна церква в Україні активно включилася в процес підготовки й реалізації селянської реформи. До її провадження було залучено духівництво всіх рівнів церковної ієрархії. Церква виявилася причетною до підготовки основних реформаторських документів, їх роз'яснення серед самих пастирів, а також у селянському середовищі, до

безпосередньої участі у розподілі землі. Вона прийняла на себе селянські протести, розколовшись при цьому на тих, хто утихомирював виступи землеробів, та тих, хто співчував їм і навіть ставав на захист їх інтересів. Проте церква загалом виявила себе надійним союзником державного апарату й підтвердила цезарепапистський характер державно-церковних відносин.

Список використаної літератури

1. Благovidов Ф. В. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II: магистерская диссертация : магистерская диссертация / Ф.В. Благovidов. – Казань: Императорский Казанский университет, 1891. – 378 с.
2. Агієнко О. О. Революція духу (з приводу реформи церкви) : монографія / О. Агієнко. – К. : Шлях, 1917. – 122 с.
3. Великий А. Г. Релігія й Церква – основні рушії української історії / А. Г. Великий // Записки товариства імені Шевченка: вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу / Накладом Т-ва імені Шевченка. – Львів, 1966. – Вип. 181: Релігія в житті українського народу. – С. 3-38.
4. Алексеева С. И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856 – 1904 гг. / С. И. Алексеева. – СПб: Наука, 2003. – 276 с.
5. Барсов Т. В. Святейший синод в его прошлом : книжное издание / Т. В. Барсов. – СПб: Т-во Печатня С. П. Яковлева, 1896. – 446 с.
6. Перерва В.С. Реформа 19 лютого 1861 р. та церковне життя правобережних єпархій України / В.С. Перерва // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – 2009. – Вип. 5. – С. 152-160.
7. Перерва В. С. Православне Надросся у ХІХ столітті / В. С. Перерва // Біла Церква. – 2004. – Вип. 12. – С. 152-160.
8. Мошкина Е. Н. Роль Русской Православной Церкви в подготовке и проведении крестьянской реформы 1861 г. в России / Е. Н. Мошкина // Социально-политическая наука. – 2011. – Вип. 1. – С. 170-173.
9. Журнал Министерства внутренних дел / Министерство внутренних дел Российской империи. – СПб: Центральный статистический комитет, 1897. – 122 с.
10. Уваров С. С. Православие. Самодержавие. Народность / С.С. Уваров. – Москва: Эксмо, 2016. – 489 с.
11. Рункевич С. Г. История Христианской церкви в ХІХ веке / С.Г. Рункевич. – Петроград, 1901. – Т. 2: Православный Восток – 739 с.
12. Знаменский П. В. История Русской Церкви : учебное руководство / П.В. Знаменский. – Москва: Азбука, 1996. – 474 с.
13. Татищев С. С. Император Александр II. Его жизнь и царствование. / С. С. Татищев. – СПб: Издание Суворина А. С., 1903. – 538 с.
14. Сытин И. Д. Великая Реформа. 1861-1911. / И.Д. Сытин. – Москва: Издание Товарищества И. Д. Сытина, 1911. – 1718 с.
15. Грекулов Е. Ф. Русская церковь в роли помещика и капиталиста / Е.Ф. Грекулов. – Москва: Атеист, 1930. – 153 с.
16. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина ХІХ – начало ХХ в.) / Е. Ф. Грекулов. – Москва: Наука, 1969. – 184 с.
17. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи СПб : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Том девятый. – 88 с.
18. Алексеева С. И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856-1904 гг. / С. И. Алексеева. - СПб: Наука, 2003. – 276 с.
19. Барсов Т. В. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / Т. В. Барсов. – СПб: Синодальная типография, 1885. – 663 с.
20. Обзор деятельности ведомства православного исповедания за время царствования императора

- Александра III / уклад.: Ф. Титов; за ред.: И.И. Горбунов. – СПб: Синодальная типография, 1901. – 758 с
21. Матвеева Е. С. Особенности взаимодействия светской и духовной власти в период проведения крестьянской реформы в России / Е.С. Матвеева // Концепт. Научно-методический электронный журнал. – 2013. – Вып. 7. – С. 31-35.
  22. Российский государственный исторический архив г. Санкт-Петербург (далі РГИА) – Ф.832. Филарет, митрополит Московский – Оп.1. – Д. 52. Телеграммы высокопоставленных лиц к Митрополиту Филарету, 1861 – 1867 гг. – 1867 г. – Л. 28-34
  23. Мельгунов С. П. Митрополит Филарет - деятель крестьянской реформы / С.П. Мельгунов. – Москва: Изд. т-ва И. Д. Сытина, 1911. – 171 с.
  24. РГИА – Ф.832. Филарет, митрополит Московский – Оп.1. – Д. 46. Телеграммы Панина, Св. Филарету (Дроздову), 1861 – 1863 гг. – 1863 г. – Л. 6-38.
  25. Корсунский Н. Н. Святитель Филарет, митрополит Московский / Н. Н. Корсунский. – Харьков: Типография Губернского правления, 1894. – 1088 с.
  26. Сушков Н. В. Записки о жизни и времени святителя Филарета, митрополита Московского / Н. В. Сушков. – Москва: Синодальная типография, 1868. – 231 с.
  27. Венедиктов П. Попы: провокаторы, тюремщики, погромники / П. Венедиктов. – Москва: Эксмо, 1930. – 119 с.
  28. РГИА – Ф.832. Филарет, митрополит Московский – Оп. 439. – Д. 92. Послужной список Филарета, архиепископа Черниговской епархии, 1861 – 1864 гг. – Л. 52-53
  29. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1869. – Ч. официальная № 12. – С.70-71.
  30. Обращение к парафии в дни смуты // Волынские епархиальные ведомости (далі – ВЕВ). – 1862. – Ч. Официальная. – №13. – С. 208-210.
  31. РГИА – Ф.832. Филарет, митрополит Московский – Оп. 1. – Д. 227. Рекомендации Священникам парафии. – 1863 г. – Л 9, Л 12 – 15.
  32. Руководство для сельских пастырей. Вып 1-18. [Электронный ресурс] – режим доступа: <https://azbyka.ru/otechnik/pravoslavnye-zhurnaly/rukovodstvo-dlja-selskih-pastyrej/>
  33. Петрушевский И. Слово в день восшествия на всероссийский престол Благочестивейшего Императора Александра II / И. Петрушевский // КЕВ. – 1863. – № 10. – С. 275.
  34. Высочайший указ о прекращении обязательных отношений между помещиками и временнообязанными крестьянами и об основаниях, на которых имеет быть произведен выкуп ими своих наделных земель // Подольские епархиальные ведомости (далі ПЕВ). – 1863. – Ч. Официальная. – №18. – С. 215-217
  35. От Министра Внутренних Дел. Предостережение крестьянского населения от ложных слухов о предполагаемом будто бы правительством переделе крестьянских земель // ПЕВ. – 1874. – Ч. Официальная. – С. 297 – 298.
  36. Предписание духовенству не уклоняться от подписи за неграмотных крестьян уставных грамот в случаях, когда те обращаются к ним с просьбою об этом // ПЕВ. – 1862. – Ч. Официальная. – № 16. – С. 139-140
  37. Запрещение священнослужителям вмешиваться в дела компетенции мировых учреждений и предписание употреблять свое влияние на прихожан к миролюбивому соглашению с земледельцами при введении уставных грамот // ПЕВ. – 1862. – Ч. Официальная. – № 5. – С. 40-41
  38. Благодарность епархиального начальства и награждение набедренником за содействие при введении уставных грамот // КЕВ. – 1862. – Ч. Официальная – № 14. – С. 121-122
  39. Отрешение от места священника, неправильно толковавшего крестьянам Высочайший манифест и постановление о крестьянах, чем возбуждал сомнения в законности действия местных властей // ПЕВ. – 1862. – Ч. Официальная. – № 13. – С. 107-108
  40. О записи крестьян в приходские документы не временнообязанными, а крестьянами-собственниками // ПЕВ. – 1864. – Ч. Официальная. – № 9. – С. 102-103
  41. Зайончковский П.А. Дневник Валуева, министра внутренних дел / П. А. Зайончковский. – Москва: Политизд, 1961. – 293 с.

42. Обращение к мирянам // Херсонские епархиальные ведомости. – 1863. – № 9. – Ч. Официальная. – С.105-108
43. Слово в день смуты // КЕВ. – 1863. – № 10. – С.271

References

1. Blagovidov F.V. Activities of the Russian clergy in relation to public education in the reign of Emperor Alexander II: master's thesis, 1891, 378. (in Russ.)
2. Aginko O. O. (1917) Revolution to the spirit (with the drive of church reform): Monograph. Kiev: Shlyakh (in Russ.)
3. Velykij A. Gh. Religion and Church - the main russia Ukrainian history *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka: vyd-vo, prysvjach. nauci i pysjmenstvu ukr.-rus. narodu / Nakladom T-va imeni Shevchenka 1966 (Notes of the Shevchenko Society: appearance, dedication. science and writing ukr. people / Circulation of the T-name Shevchenko 1966)*, Lviv, 3-38. (in Russ.)
4. Alekseeva S.I. (2003) The Holy Synod in the system of higher and central state institutions of post-reform Russia 1856 – 1904, St. Petersburg: Science (in Russ.)
5. Barsov T. V. (1896) The Holy Synod in its past: book edition. St. Petersburg: T-in Pechatnya S.P. Yakovlev (in Russ.)
6. Pererva V. S. Reform February 19, 1861 and the church life of the right-bank dioceses of Ukraine *Visnyk Kam'janecj-Podiljsjkogho nacionaljnogho universytetu imeni Ivana Oghijenka 2009 (Bulletin of Kamianets-Podilskyi Ivan Ogiyenko National University 2009)*, 5, 152-160 (in Russ.)
7. Pererva V. S. Orthodox Suffering in the Nineteenth Century. Bila Tserkva, 2004, 12, 152-160 (in Russ.)
8. Moshkina E. N. The role of the Russian Orthodox Church in the preparation and implementation of the peasant reform of 1861 in Russia *Social'no-politicheskaja nauka 2011 (Socio-political science 2011)*, 1, 170-173 (in Russ.)
9. Journal of the Ministry of the Interior *Ministerstvo vnutrennih del Rossijskoj imperii 1897 (Ministry of the Interior of the Russian Empire 1897)*, SPB: Central Statistical Committee (in Russ.)
10. Uvarov S.S. (2016) Orthodoxy. Autocracy. Nationality. Moscow: Eksmo (in Russ.)
11. Runkevich S. G. (1901) History of the Christian Church in the 19th century. Petrograd: Orthodox East, 5, 739 (in Russ.)
12. Znamensky P.V. (1996) History of the Russian Church: a training manual. Moscow: ABC (in Russ.)
13. Tatishchev S.S. (1903) Emperor Alexander II. His life and reign. St. Petersburg: Edition of Suvorin A.S. (in Russ.)
14. Sytin I.D. (1911) The Great Reform. 1861-1911. Moscow: Edition of the Partnership of I. D. Sytin (in Russ.)
15. Grekulov E.F. (1930) The Russian Church as a Landowner and a Capitalist. Moscow: Atheist (in Russ.)
16. Grekulov E.F. (1969) Church, autocracy, people (2nd half XIX - the beginning of the XX century). Moscow: Science (in Russ.)
17. State laws. *Svod zakonov Rossijskoj imperii SPb : Tipografija II otdelenija sobstvennoj E. I. V. Kanceljarii 1857 (Code of laws of the Russian Empire of St. Petersburg: Printing house of the II department of its own E. I. Chancellery 1857)*, 9, 88 (in Russ.)
18. Alekseeva S. I. (2003) The Holy Synod in the system of higher and central state institutions of post-reform Russia 1856-1904. St. Petersburg: Science (in Russ.)
19. Barsov T.V. (1885) Collection of current and governing church and church-civil decrees for the Department of Orthodox Confession. SPB: Synodal printing house (in Russ.)
20. Overview of the activities of the Orthodox Confession Office during the reign of Emperor Alexander III (1901), *structure: F. Titov; as amended by: I.I. Gorbunov*. St. Petersburg: Synodal Printing House (in Russ.)
21. Matveeva E. S. Features of the interaction of secular and spiritual authorities during the period of peasant reform in Russia *Nauchno-metodicheskij jelektronnyj zhurnal Konzept 2013 (Scientific and methodical electronic journal Konzept 2013)*, 7, 31-35 (in Russ.)

22. Russian State Historical Archive, St. Petersburg (hereinafter RGIA). F.832. Filaret, Metropolitan of Moscow. Inventory of the archive 1. Case 52. Telegrams of dignitaries to Metropolitan Filaret, 1861 - 1867 – 1867, leaf 28-34 (in Russ.)
23. Melgunov S.P. (1911) Metropolitan Filaret - Leader of Peasant Reform. Moscow: Publishing. t-va I. D. Sytin (in Russ.)
24. RGIA. F.832. Filaret, Metropolitan of Moscow. Inv. 1. Case 46. Telegrams of Panin, St. Filaret (Drozdov), 1861 - 1863 – 1863, leaf 6-38 (in Russ.)
25. Korsunsky N. N. (1894) Saint Filaret, Metropolitan of Moscow. Kharkov: Printing House of the Provincial Government (in Russ.)
26. Sushkov N.V. (1868) Notes on the life and time of St. Filaret, Metropolitan of Moscow. Moscow: Synodal Printing House (in Russ.)
27. Venediktov P. (1930) Priests: provocateurs, jailers, pogromists. Moscow: Eksmo (in Russ.)
28. RGIA. F.832. Filaret, Metropolitan of Moscow. Inv. 439. Case 92. A track record of Filaret, archbishop of the Chernigov diocese, 1861 – 1864, leaf 52-53 (in Russ.)
29. The highest commands and orders of the Holy Synod *Kievskie eparhial'nye vedomosti 1869 (Kiev diocesan sheets 1869)*, 12, 70-71 (in Russ.)
30. An appeal to paraphy in the days of troubles *Volynskie eparhial'nye vedomosti 1862 (Volyn diocesan sheets 1862)*, 13, 208-210 (in Russ.)
31. RGIA. F.832. Filaret, Metropolitan of Moscow. Inv. 1. Case 227. Recommendations to Priests of Paraphia – 1863, leaf 9, 12 – 15 (in Russ.)
32. Guide for rural shepherds. 1-18. Retrieved from <https://azbyka.ru/otechnik/pravoslavnye-zhurnaly/rukovodstvo-dlja-selskih-pastyrej/> (in Russ.)
33. Petrushevsky I. The word on the day of the accession to the all-Russian throne of the Pious Emperor Alexander II *Kievskie eparhial'nye vedomosti 1863 (Kiev diocesan sheets 1863)*, 10, 275 (in Russ.)
34. The highest decree on the termination of compulsory relations between landowners and temporarily liable peasants and on the grounds on which they redeem their allotment lands *Podol'skie eparhial'nye vedomosti 1863 (Podolsky diocesan sheets 1863)*, 18, 215-217 (in Russ.)
35. From the Minister of the Interior. Caution of the peasant population from false rumors about the alleged redistribution of peasant land by the government *Podol'skie eparhial'nye vedomosti 1874 (Podolsky diocesan sheets 1874)*, 297 - 298 (in Russ.)
36. The order to the clergy not to evade signing for the illiterate peasants of statutory letters in cases when they turn to them with a request for this *Podol'skie eparhial'nye vedomosti 1862 (Podolsky diocesan sheets 1862)*, 16, 139-140 (in Russ.)
37. Prohibition of clergymen to interfere in the affairs of the competence of world institutions and the injunction to use their influence on parishioners to a peace agreement with the farmers when introducing statutory letters *Podol'skie eparhial'nye vedomosti 1862 (Podolsky diocesan sheets 1862)*, 5, 40-41 (in Russ.)
38. Gratitude of the diocesan authorities and rewarding with a plait for assistance in the introduction of the charter *Kievskie eparhial'nye vedomosti 1862 (Kiev diocesan sheets 1862)*, 14, 121-122 (in Russ.)
39. Detachment from the place of a priest who misinterpreted to the peasants The highest manifesto and decree on peasants, which raised doubts about the legality of the actions of local authorities *Podol'skie eparhial'nye vedomosti 1862 (Podolsky diocesan sheets 1862)*, 13, 107-108 (in Russ.)
40. On the recording of peasants in parish documents not temporarily liable, but by peasant owners *Podol'skie eparhial'nye vedomosti 1864 (Podolsky diocesan sheets 1864)*, 9, 102-103 (in Russ.)
41. Zayonchkovsky P.A. (1961) Diary of Valuev, Minister of the Interior. Moscow: Politizd (in Russ.)
42. Appeal to the laity *Hersonskie eparhial'nye vedomosti 1863 (Kherson diocesan sheets 1863)*, 9, 105-108 (in Russ.)
43. The word on the day of embarrassment *Kievskie eparhial'nye vedomosti 1863 (Kiev diocesan sheets 1863)*, 10, 271 (in Russ.)

MAREIEV Oleksandr, Undergraduate of the II course of History and Philosophy Faculty, Borys Grinchenko Kyiv University

THE ROLE OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN PREPARATION AND IMPLEMENTATION OF THE PEASANT REFORM ON THE UKRAINIAN LANDS (LATE 50'S - MID 60'S OF XIX CENTURY)

Abstract. Introduction. *In the second half of the XIX century the participation of the Orthodox clergy in social processes is gradually gaining a pronounced socio-political color; the political ideals of the clergy are traced. Social reforms of the 60-70's of the XIX century. led to intense attempts to reform the church itself, as it, as a dominant denomination in the Russian Empire, had considerable potential to influence the faithful. Therefore, it is no coincidence that the functions of clarifying the reform provisions, their propaganda, and the neutralization of peasant resistance were assigned to the Orthodox clergy. This article proposes to highlight the involvement of the Russian Orthodox Church in the reform processes in Ukraine, as most of the available research has concerned the Russian Empire as a whole, which is why no systematic historical work on this topic has been created.*

Purpose. *The purpose of the article is to trace the role and functions of the Russian Orthodox Church in the preparation and implementation of peasant reform on February 19, 1861 in Ukrainian lands.*

Results. *The potential of the Russian Orthodox Church in the empire, and in particular in Ukraine, created unlimited opportunities for the ecclesiastical and psychological influence on the population, since the law declared it the official church institution of the empire.*

By the time of the Great Reforms, there was an alliance between the supreme power and the Church. Their interdependence was also determined by the national idea, which was reflected in the formula of Minister of National Education S. Uvarov: «Orthodoxy, Autocracy, Nationality». These three pillars of the Russian Empire were to consolidate the country, and the church was to sanctify the policy of the imperial house. That is why it was involved in the development of provisions on peasant reform. In particular, the author of the Manifesto of Alexander II was one of the famous ecclesiastical figures of the nineteenth century. – Metropolitan Filaret (Drozdov), who ruled the diocese for almost half a century. To appease the peasantry dissatisfied with the reform, the Synod was invited to develop a special instruction for the priests, which would indicate their responsibilities during the reform. The preparation of such instruction was entrusted to the same Metropolitan Filaret, who obliged the priests to suppress the «indignation» at its initial stage, to persuade the peasants to seek «relief» lawfully, «without spreading concern in society», without departing from under the control of management and landlords. However, the situation in the regions was different. While in the southern dioceses the population tolerated the reform, then in the western and central - often conflicts occurred. Therefore, the clergy actually became a kind of «mouthpiece» of the reform, bringing to the population its meaning and corresponding various orders of local authorities.

Conclusions. *The great reform took place in the conditions of close interaction between the authorities and the church. As a powerful structure, the Orthodox Church in Ukraine has been actively involved in its preparation and implementation. The clergy of all levels of the church hierarchy were involved in the reform. The church was involved in the preparation and clarification of major reform documents among the pastors themselves, as well as in the peasant environment, in direct involvement in the distribution of land. The Russian Orthodox Church in Ukraine has taken on peasant protests, thereby breaking down those who pacified farmers' speeches, and those who sympathized with them and even stood up for their interests. However, the church as a whole proved to be a reliable ally of the state apparatus and affirmed the cesareapist nature of state-church relations.*

Keywords: *Russian Orthodox Church, The Holy Synod, orthodox clergy, manifesto, serfdom, peasant reform, peasant protests.*

Одержано редакцією 11.06.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019

УДК 94(477)«192»:338.43:[334.722+334/73]
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-55-65

ОЛЯНИЧ Валентина Володимирівна
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри соціально-
економічних дисциплін
Харківської гуманітарно-педагогічної
академії,
Orcid ID: 0000-0002-7880-6579
e-mail: valentina.olyanich@gmail.com

СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті досліджені чисельність робітників цукрових заводів та плантацій, соціальні та економічні особливості їх найму, кваліфікація та плінність кадрів. До відміни кріпосного права основну масу робітників склали кріпаки, а після - наймані робітники. Зростаюче малоземелля і безземелля селян було запорукою дешевизни робочої сили цукрової промисловості. Фах робітники здобували переважно шляхом учнівства на цукро заводах. Кваліфіковані та досвідчені постійні робітники мали порівняно високу оплату проці, одночасно чорнороби і сезонні робітники, отримували заробітну плату, яка не покривала річних потреб їх родин.

Ключові слова: цукрові заводи, цукрові плантації, наймані робітники, умови праці, сезонна праця, кваліфіковані робітники, дешева робоча сила.

Постановка проблеми. Цукрова промисловість тісно пов'язана з багатьма іншими галузями народного господарства, такими як машинобудування, текстильна, хімічна, паливна промисловість, оскільки вимагає для свого розвитку обладнання і машин, палива і вапна, мішковини та інших матеріалів. Тим самим цукровики стимулюють розвиток цих галузей промисловості. Цукрові заводи сприяють економічному піднесенню сільських, районів, дають роботу багатьом сільським мешканцям. Виробництво цукру надзвичайно корисне для народного господарства країни. Не випадково наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. цукор називали білим золотом України, а цукрову промисловість - віссю, навколо якої оберталось все господарське життя лісостепової смуги України, зокрема і Лівобережжя.

На світовому ринку панує жорстка конкурентна боротьба між виробниками цукру. В умовах відносного перевиробництва цього продукту всі країни-виробники закривають свої ринки і продають цукор на внутрішньому ринку по ціні значно вище світової. Це чиниться для того, щоб зробити виробництво цукру із цукрового буряка вигідним для вітчизняних заводів. Так, виробництво цукру із тростини вдвічі дешевше, ніж виробництво із буряка. Цукру із тростини у світі виробляють 60%. Тому всі країни, що виробляють цукор із буряка, захищають свій внутрішній ринок високими митними бар'єрами, системою квотування, гарантіями збуту і цін тощо. Невикористання цих заходів регулювання ринку в незалежній Україні призвело до катастрофічного скорочення виробництва цукру 1 (за період 1992–1998 рр. з 6 млн т до 2 млн т пересічно за рік). Це означає втрату експортного потенціалу, різке погіршення кон'юнктури внутрішнього ринку. Тому державне регулювання ринку цукру в нашій державі є об'єктивно необхідним. Головна функція такого регулювання полягає в тому, щоб зробити виробництво цукру із буряка вигідним для вітчизняних цукроварів.

Наприкінці ХІХ ст. у вітчизняній цукровій промисловості теж складалася подібна ситуація з виробництвом і збуту цукру, ціни на який впали нижче собівартості. Щоб врятувати тоді вітчизняну цукрову промисловість уряд вдався до жорсткого квотування

(нормування) виробництва цукру і регулювання цін на нього в середині країни (закон від 20 листопада 1895 р.). Ці заходи позитивно вплинули на розвиток вітчизняного цукровиробництва. Завдяки цьому на початку ХХ ст. Україна (у складі Російської імперії) стала одним із головних виробників цукру у Європі, український цукор успішно конкурував на зовнішніх ринках із цукром інших країн, цукрова галузь промисловості процвітала. Питання розвитку цукрової промисловості важливо досліджувати задля досвіду та дискусії у контексті сьогодення.

Історіографія дослідження. Історію вивчення вітчизняної цукрової промисловості кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема і на Лівобережній Україні необхідно розділити на кілька етапів, кожний з яких якісно відрізняється один від одного.

Перший етап – це кінець ХІХ ст. – 1917 р., коли авторами досліджень про цукрову промисловість були її сучасники – спеціалісти цукровиробництва, економісти, пайщики акціонерних товариств цукро заводів тощо. Передусім потрібно назвати загальні праці про розвиток цукрової промисловості у Російській імперії М.О. Толпигіна, М.Ю. Цехановського, Х.М. Лебідь-Юрчика та інших. Новий етап у вивченні вітчизняної цукрової промисловості розпочався після 1917 р, і продовжувався до початку 30-х років ХХ ст. Першою такою роботою, мета якої показати значення цукрової промисловості для України – невеличка праця І. Фещенка-Чопівського, одного із членів Центральної Ради, на засіданні якої він і прочитав свою доповідь. Найкращим дослідженням з історії виникнення і розвитку цукрової промисловості в Україні у ХІХ ст. є відома праця К.Г. Воблого. У його роботі розглядається зародження цукробурякової промисловості, промисловий переворот у цій галузі, головні показники розвитку заводів, торгівля цукром, становище робітників та службовців, урядова політика в галузі цукрової промисловості тощо. Певну інформацію про стан цукрової промисловості напередодні 1917 р. можна отримати із спеціальних праць по технології цукровиробництва – І.Б. Мінца, Г.С. Лиховицера, С.А. Клейбса, А.С. Рейсера, М.Д. Зуєва, де описується технологія виробництва цукру і автори подають різноманітні відомості з цукровиробництва.

У другій половині 50-х – напр. 80-х років ХХ ст виокремлюються праці, присвячені вивченню політики самодержавства в галузі промисловості, утвердження та розвиток капіталізму в країні, формування фінансового капіталу та індустріальний розвиток Російської імперії до 1917 р., роль монополій у вітчизняній економіці тощо. Це роботи І.Ф. Гиндіна, Н.С. Киняпіної, П.П. Риндзюньського, В.І. Бовикіна, Я.І. Лівшина, О.П. Погребинського, І.В. Маєвського, О.Л. Сидорова та інших. У 60-х – 80-х роках з'явилися праці М.В. Прожогіна, Л.Е. Раковського, Т.П. Демченка, де йде мова про формування кадрів робітників та підготовку технічних кадрів для цукрової промисловості. Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, вітчизняна історіографія в другій половині 50-х – 80-х роках добилася значного поступу у вивченні дореволюційного минулого цукрової промисловості.

З кінця 80-х років ХХ ст. розпочався новий етап у розвитку вітчизняної історіографії. У серпні 1991 р. Україна стала самостійною державою. Під новим кутом зору, звільнені від пут компартійної цензури, почала розглядатися історія нашої країни, зокрема і той період, коли економіка розвивалась в рамках ринкових, товарно-грошових відносинах.

В історіографії 90-х років ХХ ст. переглядаються і погляди радянських істориків на діяльність промисловців. Від різко негативної оцінки капіталістів, як експлуататорів, характерної для літератури радянської епохи, такі дослідники, як Л.Е. Раковський [1], В.І. Марочко [2], А.С. Заєць [3], В. В. Калініченко [4] перейшли до висвітлення ролі підприємців в організації виробництва, фінансування ними закладів культури, освіти тощо. Вагомий внесок зробили сучасні дослідники початку ХХІ ст., особисто О.П. Реєнт [5], В.А. Смолій [6], М.М. Москалюк [7], Д.І. Юрченко [8], Н. Й. Романюк [9], Р. В. Буравченко [10] продовжували досконально вивчати цукробурякову промисловість, але період розвитку

втчизняної цукрової промисловості наприкінці XIX – на початку XX століття потребує подальшого дослідження.

До зарубіжної історіографії варто віднести праці російських дослідників Л.І. Абалкіна [11], Є.П. Хорькової [12], які висвітлюють загальні питання цукрової промисловості. Цікава польська історіографія таких дослідників як З. Лукавського [13], А. Єзерського [14] у працях яких відображаються аспекти підприємницької діяльності періоду, що досліджується.

Особливості господарського життя та підприємництва німецьких колоністів відображаються у працях істориків С. Ніккеля [15], Н. Арндта [16], Б. Праксенталера [17]

Мета дослідження – показати становище робітників у цукровій промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. в умовах державного регулювання розвитку цієї галузі.

Хронологічні рамки дослідження – кінець XIX – початок XX ст. Точніше, це період від прийняття закону від 20 листопада 1895 р. про нормування виробництва і збуту цукру, що розпочав період державного регулювання ринку цукру у державі, до Лютневої революції 1917 р., коли розвиток цукрової промисловості, як і доля всієї країни різко, змінився.

Територіальні рамки роботи – Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії в дореволюційних межах.

Основний виклад матеріалу. Будь-яке промислове виробництво не можливе без робітників. Передусім, необхідно визначитися із чисельністю робітництва, що мали уяву про питому вагу пролетаріату, зайнятого у цукровій промисловості лівобережного регіону і України в цілому.

В історіографії панує цифрове різноголосся відносно чисельності робітничого класу наприкінці XIX – на початку XX ст. Причин цього явища кілька. Так, частина дослідників при підрахунках не завжди вказують про яких робітників йде мова (всіх пролетарів, чи робітників ценової, фабрично- заводської промисловості; індустріальний, промисловий чи сільськогосподарський пролетаріат). При цьому, як правило, дослідники, якщо і вказують, що мова йде про індустріальний або промисловий пролетаріат, то не вказують, які саме загони робітничого класу маються на увазі. Ця неохайність у дефініціях є першою причиною цифрової плутанини. Друга причина полягає у тому, що у роботах здебільше відсутня мотивація, чому саме дослідник опирається на дане джерело. Це інколи приводить до того, що в одній і тій же монографії на різних сторінках зустрічаються різні цифри про чисельність робітників за один і той же рік. Окрім того, джерельний аналіз виявив, що в деяких роботах підрахунки стосуються тільки робітників цукробурякових заводів і не враховані пролетарі, зайняті на рафінарнях, хоч з контексту монографії виходить, що мова йде про робітників всіх цукрових заводів. Тому виникла потреба спинитися на аналізі джерел про чисельність робітничого класу в країні наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема у цукровій галузі промисловості.

Чисельність і склад робітників можна підрахувати на основі даних Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. [18]. Але у цьому джерелі робітники цукрової промисловості об'єднані з працівниками інших галузей харчової промисловості, що унеможливило використання цих даних для підрахунків пролетарів цукрових заводів.

Незадовільний стан фабрично-заводської статистики не дав можливості складачам матеріалу урядової комісії 1901 р. підрахувати загальну чисельність промислового пролетаріату, зокрема і в українських губерніях. Ці ж матеріали, дані яких використовуються у деяких роботах, не містять відомостей про розподіл робітників по галузям промисловості, отже непридатні для використання у цьому дослідженні.

У 1882 р. у Російській імперії виник інститут фабричних інспекторів. У результаті, з 1884 р., офіційна фабрично-заводська статистика розпочала щороку обстежувати кількісний та статеві-віковий склад робітників, а починаючи з другої половини 80-х років XIX ст. ми маємо цінне джерело відомостей про робітників цукроварень – звіти фабричних

інспекторів. Майже одночасно, з початку 80-х років XIX ст., з'явилися щорічники по цукровій промисловості Російської імперії під редакцією М.О. Толпигіна і щорічники статистики виробництв, обкладених акцизом. Ці джерела і є найголовнішими при визначенні чисельності, вікового і статевого стану робітників цукрової промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст.

Так, у щорічниках по цукровій промисловості Російської імперії під редакцією М.О. Толпигіна облік праці проведено з розрахунку на 1000 берківців переробленого буряка і на 100 пудів виробленого цукру. На основі цього підраховувалися загальне число витрачених робочих днів по всіх цукроварнях за рік, а пересічне число річних робітників визначено з розрахунку, що кожний робітник виробив 240 днів протягом року. У щорічниках показано також загальну грошову суму, що її виплатили всі цукробурякові заводи за роботу, проте кількісного обліку витрати робочої сили на ці роботи не зроблено.

Методика оброблення первісних матеріалів у щорічниках статистики виробництв, обкладених акцизом дещо інша, ніж у щорічниках під редакцією М. О. Толпигіна. Облік тут проведено не з розрахунку на 1000 одиниць переробленої сировини та виробленого цукру, а в абсолютних цифрах і подано окремо чисельність чоловіків, жінок та підлітків. Цифри загальної витрати праці в днях тут вищі на 20 % ніж у щорічниках під редакцією М. О. Толпигіна. Це означає, що особливі відрядні роботи тут теж показані у робочих днях, тим часом як у М. О. Толпигіна їх подано лише загальною сумою у карбованцях. Пересічне число робітників за рік у матеріалах щорічників теж майже на 30 % вище ніж у М. О. Толпигіна. Окрім зазначених розходжень у робочих днях, через відрядні роботи, вплинули на розрахунки і різні методики щодо встановлення пересічної цифри: у М. О. Толпигіна число вироблених за рік днів бралось 240, а за статистикою виробництв, складених акцизом, воно близько до 200, що, між іншим, ближче відповідає сезонному характеру праці на цукрозаводах.

Матеріали фабричної інспекції показують чисельність робітників на цукрозаводах дещо вищу ніж статистика виробництв, обкладених акцизом (в середньому на 10–15 %). Фабрична інспекція пояснювала коливання у чисельності робітників неточним обліком робітників на заводах. Інспектори вказували, що багатьох з тих, хто працював при заводах, але не будучи безпосередньо зв'язаними з виробництвом, заводоуправління не включали у відомості про робітників [19, 2]. Адже це були робітники при заводських економій, які здійснювали підвіз буряків з поля на завод, відвозили жом і патоку із заводу тощо. Вони повинні бути враховані в групі сільськогосподарських робітників, що обслуговували цукроварні, але безпосередньої участі у заводському виробництві не приймали і органічно вливалися у ту групу робітників, які працювали на бурякових плантаціях та інших роботах у при заводських економіях

За період 1894 – 1914 рр. кількість робітників на цукрових заводах непинно зростала. А кількісний вклад робітничого класу прямо пропорційно залежить від умов розвитку промисловості. Адже, якщо галузь не розвивається, занепадає, то кількість робітників кількісно зменшується. Зокрема, за вказані роки кількість робітників цукроварень на Полтавщині зросла майже в 9 разів (з 496 до 4230 осіб), на Харківщині вдвічі (з 8613 до 17726 осіб), на Чернігівщині в два з половиною рази (з 3637 до 8852 осіб). Отже, найдинамічніше кількість робітників-цукроварів наприкінці XIX – на початку XX ст. збільшилася на Полтавщині. Це безпосередньо пов'язане з інтенсивним будівництвом там нових цукроварень впродовж досліджуваного періоду. В цілому на Лівобережжі за 1894 – 1914 рр. кількість робітників на цукроварнях зросла з 12746 до 30808 осіб, або в 2,5 рази. Це значно швидший тем приросту, ніж у сусідньому Правобережжі, де за ці роки кількість пролетарів-цукровиків зросла в 1,7 рази. Загалом на Україні зріст відбувся в 1,8 разів. У 1913-1914 рр. на цукрових заводах Лівобережжя працювало 27,8 % робітників-цукроварів України, а в Україні 83 % всіх робітників цукрової промисловості Російської імперії [20].

У зв'язку з концентрацією промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. посилювався і процес концентрації робітництва на цукрових заводах. У цей період Російська імперія щодо концентрації робітників на великих підприємствах йшла попереду всіх інших країн світу. У Росії в 1914 р. на фабрично-заводських підприємствах з числом робітників понад 500 осіб було зосереджено 56,5 % всіх робітників, а в Україні 46,3% [21, 25].

На цукрових заводах Російської імперії з числом робітників понад 500 осіб в 1913-1914 році працювало 61,6 % всіх пролетарів галузі, а в Україні – 64,2%. Тобто концентрація робітництва у цукровій галузі була вища ніж в середньому по країні. При цьому 30,5 % робітників-цукровиків України працювали на заводах-гігантах, з числом працюючих понад 1000 осіб на кожному.

Потрібно зазначити, що процес концентрації робітників на цукроварнях був обмежений умовами самого виробництва: цукробурякова (сировинна) база не повинна була надто далеко розміщуватися від заводу, тому його переробні потужності мимоволі обмежувалися. Виняток становили рафінадні заводи. Саме вони і були найбільшими підприємствами у галузі і з найбільшою концентрацією робітництва.

Так, на Павлівському (Сумському) рафінадному заводі Харківської губернії в 1913 р. працювало 2150 робітників, на Тростянецькому рафінадному в Охтирському повіті на Харківщині в тому ж році – 1845 робітників, на Корюкінському рафінадному в Сосницькому повіті на Чернігівщині – 2600 пролетарів, на Хутір-Михайлівському рафінадному в Глухівському повіті на Чернігівщині – 1960 робітників. Ці велетні цукровиробництва по концентрації робітників стояли в одній шерензі з найбільшими машинобудівними заводами Харкова.

В цілому рівень концентрації робітництва на цукроварнях Лівобережжя з числом робітників понад 500 осіб у 1913 р. становив 65,1 %. Це вищий рівень ніж на Правобережжі, де цей показник складав 63,8 %.

Підрахунок кількості наймитів на плантаціях цукрового буряка річ складна. Вищезазначені джерела не містять жодної інформації про цю категорію робітників. Статистичні дані відсутні в першу чергу тому, що робітники на плантації здебільше наймалися поденно, а тому облік у бурякосіючих господарствах йшов не в робітниках, а в робочих днях. Так, практикою початку XX ст. встановлено, що на обробіток однієї десятини буряка потрібно було виставити таку кількість праці: на оранку, боронування, посів – 10 робочих днів; на шарування – 10 робочих днів; на проривку – 35 робочих днів; на перевірку і прополювання – робочих днів; на просапування і прополювання – 15 робочих днів; на копання буряка і возовицю на завод – 70 робочих днів. Разом – 165 робочих днів [22, 15].

Знаючи кількість засіяних десятин, отримаємо кількість зайнятих на плантаціях наймитів. У 1914 р., не рахуючи селянських посівів, на Лівобережжі було 71,6 тис. дес. посіву буряка. Отже, на їх обробіток було витрачено 11 млн 814 тис. робочих днів. Оскільки роботи на плантаціях продовжувалися 150-180 днів, то виходить, що на плантаціях працювало від 65 до 78 тис. наймитів. Звісно, це дуже приблизні розрахунки. Дослідник Л.Е. Раковський [1] наводить розрахунки, що на обробіток буряка потрібно пересічно на 32 % менше робочого часу, ніж на переробку зібраного врожаю. Якщо виходити із цих розрахунків, то тоді обробляли посіви цукрового буряків на Лівобережжі у 1914 р. щонайменше 52 тис. осіб. Ця цифра близька до цифри 65 тис., якщо виходити з того, що роботи на плантаціях проводилися, в середньому, впродовж 150 днів.

У Тростянецькому маєтку Л. Є. Кеніга, що у Охтирському повіті на Харківщині, на початку XX ст. на 1 дес. ріллі пересічно витрачалось 73,0 робочих днів на рік. Це було одне з найкращих при заводських бурякосіючих господарств не лише на Лівобережжі, але й в усій країні. Отже, 73 робочі дні це той мінімум, який потрібен для виконання всіх необхідних сільськогосподарських робіт в маєтку в перерахунку на 1 дес. ріллі. Відомо, що за станом на 1917 р. цукрові заводи лівобережних губерній мали 309,6 тис. дес. орних угідь. Отже, для їх обробітку потрібно було щороку мінімум 22 млн. 600 тис. робочих

днів, або 75 тис. робітників, вважаючи, що в цілому вони працювали по 300 днів на рік. Звичайно, робочих днів було менше, але в господарствах було чимало робіт, які доводилося виконувати і у неділю та святкові дні, тому ми беремо огульно 300 днів.

Отже, загальна чисельність сільськогосподарських робітників, які обслуговували цукрову промисловість на Лівобережжі на початку ХХ ст., за різними підрахунками становила від 52 до 78 тис. наймитів. Включаючи в це число 30 тис. робітників, зайнятих на цукроварнях, то гуртом це число складало від 82 до 108 тис. осіб.

Потрібно зазначити, що наші підрахунки напевно занижені, оскільки для всієї України деякі дослідники наводять цифру 800 тис. осіб. Враховуючи, що на Лівобережжя припадало приблизно четверта частина цукрових заводів та посівів цукрових буряків, то цукрова промисловість регіону мусила б давати роботу щонайменше 200 тис. робітників.

До відміни кріпосного права основну масу робітників на цукроварнях складали кріпаки. Праця ця була дуже виснажливою, а тому набула недоброї слави. Цукроварнями лякали селян як і рекрутчиною. Тому, після відміни кріпосного права, колишні закріпачені робітники цукроварень покинули їх і виникла проблема забезпечення цукрових заводів найманими робітниками.

Селянське малоземелля, податки, викупні платежі, злидні штовхали щороку десятки тисяч селян на заробітки поза межами власного господарства. Йшли на заробітки в різні місця, в тому числі і на цукрові заводи.

Власники цукроварень цілком щиро признавалися, що бажають мати справу більше із заможними робітниками, аніж із місцевими, бо їх легше прикріпити до заводу і тримати до кінця сезону. З цього погляду досить красномовно висловився один орендатор цукроварні на Харківщині: «Ми намагаємося наймати робітника з інших губерній, щоб він був далі від родичів і знайомих. У чужому краю робітник має більше страху, та й утікати йому все-таки нелегко без розрахунку, без одягу» [23, 39]. Окрім того, заможні робітники завжди збивали ціни на місцевому ринку праці через те, що агенти цукроварень їх вербували за безцінь, переважно в голодних, неврожайних, або погорілих селах.

Прийшли (завербовані) робітники були здебільше із північних (поліських) бідних повітів Чернігівщини і сусідньої Могилевської губернії. Вони наймалися на цукрозаводи південних повітів Чернігівщини. Так в опису Корюківських цукрозаводів Сосницького повіту за 1896 р. записано: «На цукробуряковому заводі на протязі виробництва (приблизно три місяці) працюють... місцеві селяни. Окрім того, наймається до 100 душ із Могилевської губернії». Сучасник зазначав: «Що стосується робочих рук, то у цьому відношенні Чернігівська губернія забезпечена краще всіх інших губерній, де розвинута цукрова промисловість. У зв'язку з малородючістю земель у повітах Мглинському, Новозибківському, Суразькому, частково Новгород-Сіверському, Кролевецькому і Сосницькому жителі цих повітів займаються відхожим промислом. Для робіт польових і на роботу в завод заводоуправління самі наймають місцевих робітників..., заводи, що знаходяться в межі губернії, вербують робітників... і із сусідніх губерній – Курської, Орловської, Полтавської».

На цукрові заводи Харківщини вербували робітників, здебільше, із сусідніх Курської та Полтавської губерній.

На цукроварні Полтавської губернії наймалися робітники із сусідніх повітів тієї ж губернії. Як зазначали кореспонденти губернського земства: «Ближній відхід на заробітки в межах губернії відбувається на цукробурякові заводи в село Линовці Пирятинського повіту і в село Шляхове Константиновградського повіту на Циглерівський завод».

Найм сезонних робітників здійснювався або безпосередньо заводоуправліннями через прикажчиків і комісіонерів, або через підрядчиків. Довірена від заводу особа - прикажчик або комісіонер отримував на руки гроші для задатків і відправлявся в інші повіти або губернії наймати по селах майбутніх робітників цукроварень.

Агент заводу, з'явившись у село, передусім звертався у волосне правління і давав старшині та писарю хабарі. Відповідно «підмазувалися», в разі потреби, й інші представники місцевої влади. Потім йшли в хід могоричі і обіцянки доброї роботи всім найнятим. Такою підготовкою значно спрощувалася робота по найму.

Волосна та сільська адміністрація всіляко сприяла наймачам: під загрозою негайного стягнення податків та недоїмок всілякі коливання селян припинялися необхідну кількість робітників вербували. У волосному правлінні укладалася формальна угода, агенти цукроварень забирали у завербованих паспорти і видавали їм аванси. Задатки (аванси) видавалися від одного до двомісячного заробітку, пересічно до 10 крб. на завербованого. В угоді зазначався термін найму, тривалість робочого дня, розмір заробітної плати тощо [24]. Найм відбувався для цукробурякових заводів на весь сезон виробництва, тобто на 3–4 місяці (вересень – грудень). На рафінадних заводах, де важко було витримати десяти-одинадцятимісячну виснажливу роботу, наймали робітників-сезонників на два терміни: від 1 вересня до 1 березня – зимова вахта, від 1 березня і до кінця сезону виробництва, як правило до 10 – 15 липня, літня вахта. При прибутті на завод всім завербованим робітникам видавали фабричні книжки.

Тільки у двох випадках дозволялося робітникові залишати роботу: коли вмирала його дружина (або у робітниці чоловік) і коли підприємство припиняло свою роботу більш як на сім днів. В усіх інших випадках залишення підприємства вважалося незаконним і каралося, крім великого штрафу, ув'язненням на строк до одного місяця. Такий порядок існував у Російській імперії до революції 1905 – 1907 рр. Під час революції положення про найм змінили: робітник міг звільнитися із заводу, попередивши заводоуправління за два тижні.

На початку ХХ ст. становище на ринку праці почало змінюватися: прийшли здалеку (завербовані) робітники стали коштувати власникам цукроварень дорожче ніж місцеві. Тому заводи стали переорієнтовуватися на місцеву робочу силу, питома вага завербованих поступово зменшувалася. Так, робітники Гутянського цукробурякового заводу, загальна чисельність яких у виробничий сезон в 1912-1913 р. складала 400 осіб, були майже виключно із селян Гут та навколишніх хуторів. В описі Ново-Биківського цукробурякового заводу Козелецького повіту Чернігівської губернії за 1900 р. записано: «Робоча сила тут місцева і при тому із п'яти поблизу розташованих сіл (не далі шести верств)... відходу на роботу в інші місця тут не існує, кустарні промисли мало розвинені і ця обставина штовхає населення, при необхідності, шукати заробітку на заводі. Недостачі у місцевих робітниках під час виробництва нема, навпаки, – пропозиції завжди переважають попит...» [25, 7].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. майже завжди на Лівобережжі при переліку сприятливих умов діяльності заводів джерела сповіщають серед інших дешевизну робочої сили, «близькість великих багатолюдних сіл, що дають майже достатній контингент недорогих місцевих робітників». Немає ніякого сумніву, що головною причиною, яка впливала на дешевизну місцевих робітників - це зростаюче малоземелля і безземелля навколишніх селян. Не маючи змоги прогодуватися з великого наділу землі, селяни змушені були йти на завод.

Спочатку місцеві жителі переважали серед кваліфікованих, постійних робітників заводу. Вони, як сповіщав очевидець, «вивчили на протязі багатьох років різні спеціальності під керівництвом заводських майстрів і механіків». З часом, коли, малоземелля посилилось, місцеві селяни стали витісняти прийшлих (завербованих) робітників і в некваліфікованій праці в заводах: пропозиції стали переважати попит.

Увесь склад робітників на цукроварнях, як правило, поділяли на дві основні групи. Одну групу, найбільшу за чисельністю, становили трудівники, які не мали спеціальності і їх використовували на різних роботах: підвезення буряків, вивезення жому, очищення казанів, навантаження в розвантаження камер, в буряківні, мийці, костопальні, при пакуванні цукру тощо. Ці чорнороби в джерелах їх називали просто «робітниками». Другу, значно меншу за чисельністю групу, складала кваліфіковані робітники, їх у джерелах називали «майстровими».

До складу майстрових зараховували: 1) апаратників, сатуратників, дифузійників, паровиків, пасбурників, машиністів і їх помічників (ці фахівці безпосередньо займалися виробництвом цукру); 2) монтерів, електротехніків, слюсарів, токарів, ковалів, ливарників, мідників, котельщиків, модельників, столярів, теслярів, колесників, бондарів, малярів, бляхарів (кровельщиків), римарів (шорників). Ці фахівці забезпечували виробництво цукру, усували всілякі неполадки під час роботи заводу і ремонтували підприємство та обладнання у міжсезонний період [26].

Чорноробів, в переважній більшості, наймали на завод на виробничий період (3-4 місяці на рік). Майстрових наймали як на час виробництва, так і на постійну роботу, залежно від фаху. При цьому, лише робітники-ремонтники (монтери, електротехніки, слюсарі, токарі, ковалі, ливарники, мідники, котельники тощо) мали на заводі роботу впродовж року. Апаратники, дифузійники, сатуратники, випарники тощо мали роботу тільки впродовж виробничого сезону, тобто на цукробурякових заводах 3-4 місяця на рік. Звісно, частину з них, у разі потреби, використовували на ремонтних роботах у міжсезонний період. Але більшість звільняли, щоб у наступний сезон знову найняти. Виникає питання: їх віднести до сезонних, чи постійних робітників? Це ж запитання стосується і чорноробів, особливо з числа місцевих жителів, що десятиліттями щосезону наймалися на один і той же завод. Дослідник М. В. Прожогін зарахував кваліфікованих робітників до постійних, а чорноробів – до сезонних робітників заводу, і на цій основі підрахував, що наприкінці XIX ст. постійні робітники на цукрозаводах становили 36,6% від всього загалу робітництва цієї галузі [27, 10]. Цілком зрозуміло, що це, як видається, помилкові підрахунки. Специфіка виробництва у цукровій промисловості передбачає циклічність виробництва. Отже, до постійних робітників потрібно віднести всіх працюючих, хто протягом двох і більше виробничих сезонів наймався на це виробництво. Більшість місцевих жителів десятиріччями працювали на одному заводі, як майстрові, так і чорнороби. Тому спробу окремих дослідників підрахувати відсоток постійних робітників на основі того, що вони цілорічно мали робити на цукробурякових заводах нам вважається помилковою. Інша справа рафінадні заводи, де виробничий сезон тривав 10-11 місяців, тобто майже рік. Там дійсно, можна беззаперечно віднести до постійних робітників тих, хто цілорічно працював на заводі

Працівники цукрової галузі регіону більше страждали не від розвитку капіталізму, а від його недорозвинутості. Ця недорозвинутість проявлялася у сваволі підприємців, архаїчний формах найму на роботу, оплати праці, забезпеченні техніки безпеки на виробництві, житлових та побутових умов, заборони на профспілкову діяльність до 1905 р. і переслідуванні профспілок після революції 1905 – 1907 рр. Кращі умови праці, житла, побуту на окремих заводах не впливали на загальну ситуацію у галузі.

Висновки. Робітники цукрових заводів формувалися як із прийшлих і місцевих жителів. Прийшли робітники переважали серед чорноробів, на сезонних роботах. Кваліфікована робітники були переважно із місцевих жителів. Фах вони здобули переважно шляхом учнівства на цукрозаводах, переймаючи навички праці від старших товаришів. Система професійно-технічної освіти в дореволюційні кори у цукровій галузі робила тільки перші кроки. До 1917 р. спостерігався великий відсоток неписьмених серед робітників-цукровиків, особливо у чорноробів та жінок.

Власники цукрових заводів мали один із найбільших прибутків у промисловості країни. Щоб тримати цукрову галузь на належній висоті, забезпечувати високу технологію виробництва, якість продукції, цукропромисловці не скупилися на порівняно високу оплату праці інженерно-технічному персоналу та вищим і середнім службовцям. Робітники-цукровари, особливо чорнороби і сезонні робітники, отримували заробітну плату, яка не покривала річних потреб їх родин. Без присадибних ділянок, без земельного наділу сезонники, чорнороби, та більша частина постійних робітників-цукроварів не могла б забезпечити собі прожитковий мінімум.

Працівники цукрової галузі регіону більше страждали не від розвитку капіталізму, а від його недорозвинутості. Ця недорозвинутість проявлялася у сваволі підприємців, архаїчний формах найму на роботу, оплати праці, забезпеченні техніки безпеки на виробництві, житлових та побутових умов, заборони на профспілкову діяльність до 1905 р. і переслідуванні профспілок після революції 1905 – 1907 рр. Кращі умови праці, житла, побуту на окремих заводах не впливали на загальну ситуацію у галузі.

Список використаної літератури

1. Раковський Л.Е. Цукрова промисловість України в 60-90-і роки XIX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1995. – 18 с.
2. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.
3. Заец А.С. Рынок сахара: проблемы теории и практики. – К., 1998. – 315 с.
4. Калініченко В.В. Історія українського селянства. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
5. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) / Реєнт О. П., Сердюк О. В. – Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2011. – 365 с.
6. Економічна історія України: У 2 т. / ред. В. А. Смолій. – Т. 1. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 696 с.
7. Москалюк М. М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2005. – 20 с.
8. Юрченко Д.Ю. Підприємницька, благодійницька та меценатська діяльність родини Харитоненків в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2013. – 20 с.
9. Романюк Н. Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861-1914 рр. Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2014. – 400 с.
10. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвитку цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.
11. Абалкин Л.И. Предпринимательство и предприниматели России: От истоков до начала XX века / Л. И. Абалкин. – Москва: РОССПЭН, 1997. – 344 с.
12. Хорькова Е.П. История предпринимательства и меценатства в России / Е.П. Хорькова. – Москва: ПРИОР, 1998. – 496 с.
13. Lukawski Z. Polskaw Rosji 1863-1914 / Z. Lukawski. – Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk: Zakład Narodowyim. Ossolińskich, Wydawn. Polskiej Akademii Nauk, 1978. – 229 s.
14. Jezierski A. Problemy rozwoju gospodarczego ziem polskich w XIX I XX w. / A. Jezierski. – Warszawa: Książkai Wiedza, 1984. – 294 s.
15. Nickel S. DieDeutscheninWolhynien / S. Nickel. – Kiev, Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935. – 125 s.
16. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Uberblick / N. Arndt. – Wiirzburg: Kraft Verlag, 1994. – 96 s.
17. Praxenthaler B. Anten-bestande uber Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Schitomir / B. Praxenthaler. – Munchen: Osteuropa Institut, – 1995. – 101 s.
18. Численность и состав рабочих Украины по данным первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года // Статистика Украины. Серия III: Статистика промышленности и труда. – Харьков. 1922. – Т. 1, вып. 2, № 2. – С. 1–131.
19. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г. – Санкт-Петербург, 1910.
20. Производства, обложенные акцизом (по данным статистики производств, обложенных акцизом Главного управления неокладных сборов и казенной продажи питей Министерства финансов за годы 1900 – 1914) // Статистика Украины. Серия III: Статистика промышленности и труда. – Харьков, 1922. – Т. 1, вып. 7, № 17. – С. 1–60.
21. Лось Ф. Є. Робітничий рух України в революції 1905 – 1907 рр. // Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. – К., 1961.
22. Зуев М. Д. Сахар и его производство. – Харьков, 1923.
23. Ландо В. М. Історія та стан праці в нашій цукровій промисловості за доби капіталізму. Ч. 1. – К., 1930.

24. Михайловский рафинадный завод товарищества братьев Терещенко: описание завода и работы. – Варшава, 1913.
25. Пакульский Н. А. Описание Ново-Быковского свеклосахарного завода Козелецкого уезда. – К., 1900.
26. Статистика сахаропромышленного труда // Вісник цукрової промисловості – К., 1920. – № 7–10. – С. 97–125.
27. Прожогин М. В. Формирование и положение рабочих в сахарной промышленности Украины (вторая половина XIX века): автореф. дис. ... канд. эконом. наук. – Москва, 1962.

References

1. Rakovsky L.E. (1995). *Sugar industry of Ukraine in the 60-90-ies of the XIX century*. Thesis of doctor of sciences (history). Kyiv. (in Ukr.)
2. Marochko V.I. (1995). *Ukrainian Peasant Cooperation: Historical and Theoretical Aspect (1861-1929)*. Kyiv. (in Ukr.)
3. Zaets A.S. (1995). *The sugar market: problems of theory and practice*. Kyiv. (in Rus.)
4. Kalinichenko V. V. (2006). *History of the Ukrainian peasantry*. Kyiv. (in Ukr.)
5. Reient O. P. (2011). *Agriculture of Ukraine and world food market (1861-1914 years.)*. Kyiv. (in Ukr.)
6. Smoliy V. A. (2011). *Economic History of Ukraine*. Kyiv. (in Ukr.)
7. Moskalyuk M. M. (2005). *Development of the food industry in Right-Bank Ukraine (the second half of XIXth and early XXth centuries)*. Thesis of candidate of sciences (history). Cherkasy. (in Ukr.)
8. Yurchenko D.Yu. (2013). *Entrepreneurial and philanthropic activity of the Kharitonenko family in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century*. Thesis of candidate of sciences (history). Kharkiv. (in Ukr.)
9. Romanyuk N. Y. (2014). *Rural entrepreneurship during the period of capitalist modernization of Ukraine: 1861-1914*. Thesis of doctor of sciences (history). Kyiv. (in Ukr.)
10. Buravchenko R. V. (2006). *Historical conditions of formation and development of sugar industry in Ukraine (XIX - early XX centuries)*. Thesis of candidate of sciences (history). Cherkasy. (in Ukr.)
11. Abalkin L.I. (1997). *Entrepreneurship and Entrepreneurs of Russia: From the Origins to the beginning of the XXth century*. Moscow. (in Rus.)
12. Horkova E.P. (1998). *The history of entrepreneurship and philanthropy in Russia*. Moscow. (in Rus.)
13. Lukawski Z. (1978). *Poland in Russia 1863-1914*. Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk (in Pol.)
14. Jezierski A. (1984). *Problems of economic development of Polish territories in the 19th and 20th centuries*. Warszawa (in Pol.)
15. Nickel S. (1935). *The Germans in Volhynia*. Kyiv, Charkow (in De.)
16. Arndt N. (1994). *The Germans in Volhynia. A cultural-historical overview*. Wiirzburg (in De.)
17. Praxenthaler B. (1995). *Antennae over Wolhynian Germans in the Szhitomir regional archive*. Munchen (in De.)
18. (1922). The number and composition of workers in Ukraine according to the first General census of the Russian Empire in 1897. *Statistika Ukrainy. Seriya III: Statistika promyshlennosti i truda (Statistics of Ukraine. Series III: Industry and Labor Statistics)*, 1(2(2)), 1–131 (in Rus).
19. Ministry of Trade and Industry of the Russian Empire (1910). *Summary of reports of factory inspectors for 1908*. St. Petersburg (in Rus).
20. (1922). Excise taxed productions (according to the statistics of excise taxed productions of the General Directorate of non-taxable duties and state sale of drinks of the Ministry of Finance for the years 1900-1914). *Statistika Ukrainy. Seriya III: Statistika promyshlennosti i truda (Statistics of Ukraine. Series III: Industry and Labor Statistics)*, 1(7(17)), 1–60. (in Rus).
21. Los' F.Ye. (1961). The Labor Movement of Ukraine in the Revolution of 1905 – 1907. *The Labor Movement in Ukraine in the Period of Imperialism*. Kyiv (in Ukr.).
22. Zuev M.D. (1923). *Sugar and its production*. Kharkov. (in Rus).
23. Lando V.M. (1930). *History and situation of work in our sugar industry in the days of capitalism. Part I*. Kyiv (in Ukr.).

24. (1913). *Mikhailovsky Refinery of the Tereshchenko Brotherhood Society: description of the plant and work*. Warsaw (in Rus).
25. Pakulsky N.A. (1900). *Description of the Novo-Bykovsky beet-sugar factory of the Kozeletsky district*. Kyiv (in Rus).
26. (1920). Statistics of the sugar industry. *Visnyk tsukrovoyi promyslovosti (News of sugar industrial enterprises)*, 7–10, 97–125 (in Rus).
27. Prozhogin M.V. (1962). *The formation and position of workers in the sugar industry of Ukraine (second half of the XIX century): autoabstract of dissertation ... candidate of economical sciences*. Moscow (in Rus).

OLYANYCH Valentyna, Doctor of History, Associate Professor, Professor of the Department of Socio-Economic Disciplines of Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy

THE STATE OF THE SUGAR INDUSTRY WORKERS IN THE LEFT-BANK UKRAINE AT THE ENDING OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (HISTORICAL ASPECT)

Abstract. Introduction. *The problem of state regulation of the sugar market is a necessity for the countries that produce it from sugar beet. The lack of regulation leads to the decline of the industry through the saturation of the market with cheap imports. The study of the historical experience of the development of the sugar industry is important for the development of a modern model of state regulation of sugar production and sales.*

Purpose. *Status of workers in the sugar industry in Left-Bank Ukraine in the late XIX – early XX century in the conditions of state regulation of development of the industry.*

Results. *Workers of sugar factories were formed from both newcomers and local residents. Alien workers prevailed among the laborers, seasonal work. Skilled workers were predominantly from local residents. Profession they received mainly through the apprenticeship on the refineries, adopting skills from the elders. The system of vocational education in the pre-revolutionary crust in the sugar industry made only the first steps. Until 1917, there was a large percentage of non-sugar workers, especially in laborers and women.*

The owners of sugar factories had one of the largest profits in the country's industry. To keep the sugar industry at the proper height, to ensure the high production technology, product quality, cyropractor did not skimp on the relatively high wages of engineering and technical personnel and senior and middle employees. Sugar workers, especially labourers and seasonal workers, received wages that did not cover the annual needs of their families. Without homesteads, without land, seasonal workers, laborers, and most of the permanent workers - the sugars could not afford a living wage.

Originality. *Newly the degree of development of the topic in the historiography of the issue is analyzed; the classification of workers in the sugar industry in the late XIX – early XX century is identified; the features of the position of workers in this industry are revealed.*

Conclusion. *Workers in the sugar industry in the region no longer suffered from the development of capitalism, but from its underdevelopment. This underdevelopment manifested itself in the arbitrariness of entrepreneurs, archaic forms of employment, wages, occupational safety, housing and living conditions, the ban on trade union activity until 1905 and the persecution of trade unions after the revolution of 1905-1907. Better working conditions, housing, life at the some plants did not affect the overall situation in the industry.*

Key words: *sugar factories, sugar plantations, hired workers, working conditions, seasonal work, skilled workers, cheap labor force.*

Одержано редакцією 28.05.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019

УДК 930.2:929:59 Порохівський
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-66-72

РОГОЖА Марія Миколаївна
кандидат історичних наук, доцент
доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини,
Orcid ID: 0000-0002-9545-830X
e-mail: rohozhamm@ukr.net

ПОЛКОВНИК АРМІЇ УНР ГНАТ ПОРОХІВСЬКИЙ: ПОРТРЕТ У КОНТЕКСТІ ПРОСОПОГРАФІЇ

У статті здійснено аналіз діяльності полковника Гната Порохівського у період національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. Виявлено, що військовий діяч і командир військових частин був активним учасником боротьби, що засвідчується його особистим життям, походженням, громадянською позицією, ставленням до політики та місцем у військовій історії України.

Ключові слова: війна, військові дії, підрозділи, боротьба, фронт, служіння, інтернування, підсумки.

Особистість полковника Дієвої Армії Української Народної Республіки Гната Єрмиловича Порохівського (в рос. армії – Ігнатія Єрмиловича Пороховського) (1889–1949–1952–1953) порівняно недавно отримала «право на громадянство» [1]. Узагальнений аналіз відомостей про непересічну особистість Гната Порохівського дає підстави стверджувати, що біографія вояка вбачається достатньо цікавою та певною мірою характерною для тієї частини імперського офіцерства, яке свідомо перейшло на бік Української революції. Водночас, наявні відомості дають правомірні підстави для твердження, що формування його біографії з погляду просопографії як вищої форми біографістики, – проведено не було.

Постановка проблеми. Оскільки події Української революції, національно-визвольних змагань українського народу впродовж 1917–1921 рр. у соціокультурному просторі сучасної України переживають період переосмислення та нового їхнього прочитання, важливо підкреслити, що спостерігається відповідний поворот від подієвої історії до людиноцентричної (людинознавчої). У людиноцентричній історії головним рушієм і дієвою особою процесу виступає особа, особистість, її інтелектуальна та діяльнісна сутність.

Гнат Порохівський, уродженець с. Добра Київської губернії (нині – у складі Черкаської області), виявився достатньо рельєфною особистістю. У військовому потрясінні Російської імперії періоду Першої світової війни як офіцер, виявив себе людиною з високими моральними та військовими якостями. Про це говорять його нагороди та військові відзнаки. Формуючи уявлення про його біографію як портрет в контексті просопографії, що відображає названі та інші чесноти полковника, особливо варто наголосити на свідомому переході на службу до військових формувань Української Народної Республіки як вияві найвищої психічної якості – готовності до самопожертви заради України.

Тому створення біографічного портрета полковника Гната Порохівського в контексті просопографії відповідно часово-просторовому континууму вбачається авторові необхідним і причинно обумовленим, зважаючи на особливості його особистої біографії на тлі соціокультурних потрясінь початку ХХ ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Утім, варто повідомити, що О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко (1995) у колективній монографії показали переважання в його біографії

відомостей про період військової служби до 1917 р. та наступного часу[2]. Я. Тинченко (2007, 2011) у дослідженні стосовно офіцерського корпусу армії УНР з максимально можливою мірою повноти сформував уявлення про полковника, акцентувавши увагу на його службі в армії УНР, доповнивши текст автентичною світлиною [3]. Видання «Енциклопедія історії України» опублікувало статтю К. Науменка (2011) про Г. Порохівського, загостривши увагу на внескові у розбудову збройних сил УНР [4]. На наш погляд, найбільш повними відомостями про біографію та військову службу в російській армії та дієвій Армії УНР полковника Гната Порохівського володіє Центральний державний архів вищих органів влади України. Вони представлені у справі 1067 фонду 1075 та справі 54 фонду 1078 [5, 6] та супутньо в деяких інших.

Мета. Обумовлена необхідністю встановити соціокультурний феномен особистості полковника Гната Порохівського як відображення визначальних рис, які дозволять сприйняти його через призму просопографії.

Виклад основного матеріалу. Передбачаючи формування портрета полковника Гната Порохівського засобами просопографії, відразу варто зауважити наявність концептів, сформованих видатним сучасним істориком Ярославом Дашкевичем (1926-2010), серед них він відзначив «...п'ять блоків питань...актуальних для української біографістики та просопографії, що мають, безумовно, свою національну – викликану дуже важкими умовами життя народу протягом багатьох століть – специфіку: 1) особистісні; 2) етно- і релігіопсихологічні; 3) громадські; 4) політичні; 5) творчі» [7, 240-241].

Народившись у селянській заможній православній родині, яка й сьогодні має принаймні дві гілки роду (в силу особливостей радянського інформаційного простору, родинам нічого не відомо ні про Гната Порохівського, ні про його діяльність), юнак отримав відповідне сімейне виховання та освіту, достатні для вступу до військового училища. Навчався в Одесі від 1904 до 1907 р. Навчався на «відмінно», тому закінчив училище з відзнакою (по першому розряду – *авт.*), що давало відповідні преференції, зокрема, початок вислуги від останнього року навчання. Тому присвоєння випускного чину «портупей-юнкер» дозволяло вступити на військову службу підпоручиком (зі старшинством з 26.03.1906 р.). Крім того, свідомо обрану життєву установку Гната Порохівського стати військовим, її джерела нами пов'язуються зі славним козацьким минулим Уманщини та Уманського козацького полку, очевидно, і з можливими його козацькими предками.

Уже в 1907 р. підпоручик Гнат Порохівський отримав призначення до 35 Сибірського піхотного полку, котрий дислокувався у Владивостоці [8]. Командування полку молодих прапорщиків і підпоручиків спочатку призначало на посади молодших офіцерів стрілецької роти. У цій іпостасі вони перебували достатньо часу. Тому чин поручика йому було присвоєно лише в 1910 р., що давало право посісти посаду командира взводу.

У бойових діях Першої світової війни Г. Порохівський взяв участь від 1 листопада 1914 р. Очевидно, це було пов'язано з кількома причинами. По-перше, перед Першою світовою війною він звільнився у запас. По-друге, одружився та жив у Владивостоці. По-третє, був призваний по мобілізації та зарахований до 274-го Ізюмського піхотного полку, який почав формуватися в липні 1914 р., введений до складу 69-ї піхотної дивізії.

Уже в 1915 р. Гнату Порохівському присвоєно чин штабс-капітана, офіційно – посада заступника командира стрілецької роти. У цьому ж році, у зв'язку з втратами в офіцерському корпусі внаслідок бойових дій, приступив до командування ротою.

Війна була жорстокою, не щадила нікого – перше поранення Гнат Порохівський отримав 25 грудня 1914 р. під час наступу за річкою Сян. Наступного разу поранений 15 травня 1915 р. під Долиною (нині – м. Долина Івано-Франківської обл.). Контузію від вибуху дістав 28 липня 1915 р. під с. Мрочки у Польщі.

На початку 1916 р. «на праві крові» підвищений до чину капітана, що узаконювало його статус командира роти. Йшов час, бойові дії тривали. Гнат Порохівський зі своєю ротою брав участь у знаному в історії Першої світової війни Брусилівському прориві (очевидно, саме тоді й був контужений). 2 вересня 1916 р. підвищений до чину підполковника та був призначений командиром стрілецького батальйону, на цій посаді, цілком очевидно, добре справлявся зі своїми обов'язками, оскільки восени 1916 р. вже призначений помічником (заступником) командира полку.

Зрозуміло, що ситуація на фронті розвивалася не кращим чином, почалися процеси т.зв. «братання» з противником, до бойових частин у різний спосіб потрапляла більшовицька агітація. Знаючи його особисті вольові та командирські якості, військове керівництво від імені Тимчасового уряду призначило підполковника Гната Порохівського спочатку помічником (заступником) командира 416-го Верхньодніпровського піхотного полку у складі 104-ї стрілецької дивізії, а в липні 1917 р. – командиром 43-го Сибірського піхотного полку.

За безпосередню участь у бойових діях був відзначений особливою відзнакою для офіцерів – золотою Георгіївською зброєю. Крім того, був нагороджений такими російськими орденами: Станіслава 3 ст., Анни 3 ст., обидва з мечами і бантами; Станіслава та Анни 2 ст., з мечами; Святого Володимира 4 ст., з мечами і бантом. Варто зробити наголос на тому, що серед офіцерів особливою повагою користувалися нагороджені орденом Святого Володимира 4-го ступеня з мечами і бантом, оскільки нагорода стояла тільки на ранг нижче ордена Святого Георгія 4-го ступеня.

У власній біографії Гнат Порохівський, підготовленій 28 лютого 1923 р. уже як командант (комендант) інтернованих вояків Армії Української Народної Республіки в Румунії, які знаходилися в таборах Більці, Орадя-Маре, Фегераш, Брашов, Джурджа, повідомив наступне: «У великій війні брав участь з 1 листопада 1914 року по 1 вересня 1917 року...» [1, арк. 9]. Період з 1 вересня до 1 жовтня 1917 р. в біографії Гната Порохівського нами сприйнято часом серйозних роздумів щодо майбутнього, перевірки уявлень про честь офіцера, вірність військовій присязі та пошуку свого місця в подальших подіях війни та миру, нарешті прийняття доленосного рішення.

Уже 1 жовтня 1917 р. полковник Гнат Порохівський після цілого місяця роздумів «зголосився в Український Військовий Секретаріат» [1, арк. 9]. Треба розуміти, що вибір було зроблено на користь ідеї та чину національно-визвольних змагань, яким він вирішив дозволити використати бойовий досвід фронтового офіцера, усвідомлюючи потребу молодій державі у професійних кадрах військових.

Важлива деталь – перше призначення після переходу до Армії УНР отримав до 1-го Українського корпусу, реорганізованого з 34-го армійського корпусу відповідно до наказу головнокомандуючого Південно-Західного фронту Л.Г. Корнілова від 18.07.1917 р. 1-й Український корпус на той час очолював Павло Скоропадський, у ньому нараховувалося 60 тис. вояків.

Як показало подальше дослідження особистої долі Гната Порохівського, круговерть подій національно-визвольних змагань підхопила його й понесла вперед. Міркування командира корпусу щодо використання Гната Порохівського, старшого офіцера з фронтовим досвідом, сьогодні встановити важко. У «Спогадах» (2016) Павла Скоропадського факт знайомства не згаданий, але є запис: «У Генеральному Секретаріаті я особисто набрав достатню кількість старших офіцерів і вирішив їхати назад» [9, 56]. Тут потрібно уточнити, що процес українізації проходив складно, відчувався брак командирських кадрів, прапорщики, яких направляв до корпусу Генеральний Секретаріат

у військових справах, мали різні політичні вподобання, але спільним був брак бойового досвіду та належної командирської підготовки.

Очевидним свідченням такого стану з офіцерськими кадрами стало лишень місячне перебування на посаді заступника командира 4-го Козацького полку. «З 1-го листопада по 1-е грудня того ж року командував у тому ж корпусі 8-м Гайдамацьким полком» [1, арк. 9]. Тому нетривале перебування на командних посадах, у контексті наведених цитат, сприйнято дворівнево: по-перше, командир корпусу придивлявся до навичок Гната Порохівського щодо управління підлеглими та виявлення командирських якостей; по-друге, служба на командирських посадах вводила його в коло старших офіцерів корпусу, злагодженості та взаємодії яких Павло Скоропадський, як видно зі спогадів, приділяв достатньо уваги.

Бойове хрещення у новій іпостасі відбулося порівняно скоро. Оскільки російсько-німецького фронту як такого вже не було, то серед інших з Південно-Західного фронту відходив 2-й Гвардійський корпус, у якому солдати знаходилися під впливом більшовички Євгенії Бош. Вояки 8-го Гайдамацького полку Гната Порохівського вже сходилися у бойових сутичках проти солдатів цього корпусу по лінії залізниці Деражня – Жмеринка, намагаючись не допустити їх вглиб України.

П. Скоропадський, аналізуючи ситуацію та маючи інформацію, що весь корпус гвардійців зосередився на ст. Жмеринка, зрозумів загрозу для Києва, де знаходилися органи влади УНР. Крім того, у Києві не було достатньо військових частин для захисту міста. Тому: «Я мимовільно задумався щодо становища, що склалося, коли навіть немає кому захищати Київ від більшовиків, і прийшов до висновку, що я до Криленка на фронт не піду, а рушу енергійно на Київ з тим, щоб бути у змозі перепинити доступ 2-му Гвардійському корпусу в місто» [9, 64].

Аналіз руху 2-го Гвардійського корпусу залізницею дає підстави говорити про координацію дій більшовицьких військ, їхні цілі. Цілком очевидно, що Євгенія Бош отримувала інформацію від центральних органів партії, тому спрямовуваний нею корпус намагався пробитися до Києва. З північно-східного боку через Харків – Полтаву – Лубни – Гребінку до Києва рвалася ще одна група більшовицьких військ (В. Антонов-Овсієнко та Михайло Муравйов).

Описувані події тривали від початку 20-х чисел листопада до 8 – 10-го грудня, коли на станції Козятин і по обидві руки – вправо (до Жмеринки – Вапнярки) й вліво (до Шепетівки) – стали військові частини 1-го Українського корпусу та перегородили дорогу гвардійцям 2-го збільшовиченого корпусу російської армії [8, 65]. Пізніше підрозділи 4-го Козацького полку під командуванням Гната Порохівського, як сприймається з сучасних уявлень про протидію 2-му Гвардійському корпусу, водночас, у зв'язку з тогочасним явищем «війни вздовж залізниць», «билися проти більшовиків на Знаменці і по колії залізниці до Білої Церкви» [1, арк. 9].

Доручивши Гнату Порохівському контролювати станцію Знаменка, командир корпусу забезпечив тили від обхідного маневру й унеможливив з'єднання військової потуги північно-східної групи більшовицьких військ з 2-м Гвардійським корпусом через станції Гребінка та Бобринська. Зрештою, частини 2-го Гвардійського корпусу були роззброєні, а особовий склад був ешелонами відправлений за межі України.

Перманентно триваючі непорозуміння між військовим секретарем (міністром) Миколою Поршем і головнокомандуючим українських військ Юрієм Капканом з одного боку, та Павлом Скоропадським з іншого в кінці-кінців призвели на початку січня 1918 р. до відставки останнього. Гнат Порохівський період «після повороту Центральної Ради до

Київа продовжував командувати полком до 13 жовтня 1918 року, коли полк був розформований», «получив потім призначення в 4-й Холмський полк» [1, арк. 9].

Є підстави думати, що це був складний період життя Гната Порохівського як бойового офіцера, оскільки відставка Павла Скоропадського певним чином позначилась на стані військових частин, особливо їхній дисципліні, що його сильно турбувало. На посаду командира корпусу заступив Яків Гандзюк, у Першій українській дивізії якого Гнат Порохівський командував певний час Чернігівським імені гетьмана Полуботка полком.

Потім у модерній історії України почався період знакових і менш знакових подій, котрі стали логічним продовженням розбалансування політичних сил, їхніх зусиль щодо виборювання та побудови незалежної України. Після підписання Берестейського миру (09.02.1918 р.), поряд з розпорощеними українськими військовими формуваннями, з'явилися німецькі війська, ставлення до яких було достатньо різнополюсним (попри їх внесок у звільнення від більшовицьких військ). З більшовицької Росії до України спрямувався потік військових і цивільних, які не сприйняли постулати більшовизму та втікали від нього. Селянство та великі землевласники, всяк по-своєму, були незадоволені політикою Центральної Ради стосовно основного – питання про землю. Складним було питання виконання перед Німеччиною обов'язкових поставок стратегічних і продовольчих товарів, як і питання органів влади на місцях. Не було єдиних поглядів і думок у середовищі тогочасної української політичної еліти, зокрема, щодо війська та принципів і стратегії військового будівництва, промислове виробництво та товарно-грошові відносини сильно потерпали від політичної нестабільності.

Тож великий, заплутаний, суперечливий, місцями – кривавий – вузол суперечностей внутріполітичного життя України спробував розв'язати Всеукраїнський з'їзд хліборобів, який зібрався 29 квітня 1918 р. у Києві та, серед інших, прийняв рішення обрати Гетьманом України Павла Скоропадського. Фактично з'їзд забезпечив у принципі зміну державного устрою України.

Судячи з біографічних відомостей, Гнат Порохівський залишався поза протіканням політичних катаклізмів, продовжував командувати полком. Однак, початок активної фази підготовки антигетьманського повстання, події в полку та його послідовна українська позиція ледь не коштувала йому життя. Оминувши у біографії цей епізод, таки вказав: «В час повстання проти Гетьмана, до сполучення з Директорією, був начальником штабу Революційних військ на Волині» [1, арк. 9]. Процитоване дає підстави стверджувати, що Гнат Порохівський залишився відданим присязі на вірність Україні, а перехід до повсталих можна пояснити несприйняттям присутності німецьких військ як ворогів рідної землі. Перебування на Волині він описав окремим спогадом у «Літописі Червоної Калини» [10]. Множина різних подій однієї ночі, яскраво та образно передана автором, дала змогу хай навіть частково, але зрозуміти всю внутрішню сутність і грані душі керівника штабу, коли довелося невідкладно приймати рішення, багатьом з яких найвища ціна – людське життя. Оптимізм і віра у майбутнє найповніше передав фразою, що нею закінчив спогад: «П'ємо каву, пане отамане та переходимо до чергових справ...» [10, 20].

Подальші події його життя істотно добавили виразності портретові Гната Порохівського. «У грудні отримав посаду начальника залоги м. Бердичова. В січні 1919 року вирушив з залогою на польський фронт, де був призначений нач. формувавшоїся 18-ї дивізії. Розвивав бойові події проти поляків, наступаючи на Луцьк, взяв Володимир-Волинський. В березні 1919 р. попав до польського полону» [1, арк. 9]. Полон став достатньо сильним потрясінням, відкрив йому очі на істинну ціну та вартість різних угод і договорів..., але він з честю витримав випробування та засвоїв багато уроків [11]. Утім,

з полону вирвався лише в грудні 1919 р. Потім були бої за Бердичів, Старокостянтинів, Могилів-Подільський, Курилівці-Муровані, річка Дністер.

Притиснута до Дністра інтернаціональними більшовицькими військами, 2-га Кулеметна бригада під керівництвом полковника Гната Порохівського, не маючи розпоряджень від військового керівництва, витративши боєприпаси в ар'єргардних боях, але зберігши головне – особовий склад, а також озброєння та іншу матеріальну частину, вимушено перейшла на румунський бік річки. Військова частина набула статусу інтернованої на території Румунії.

Висновок. Є всі підстави ствердити, що просопографічний портрет полковника Гната Порохівського бачиться багатовимірним, створеним за врахування максимально можливої бази відомостей про нього. Вона забезпечила передумови достатньо переконливо зрозуміти та сприйняти особисті, особистісні, громадські, психологічні складові біографії як цілісний зразок громадянського служіння воїна українському народові.

Список використаної літератури

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ). Ф. 1078. Оп. 2. Спр 54.
2. Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття / О.М. Колянчук, М.Р. Литвин, К.С. Науменко. – Львів, 1995. – 282 с.
3. Тинченко Я.Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга I / Я.Ю. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – 355 с. – С. 348-349.
4. Науменко К.Є. Порохівський Гнат / К.Є. Науменко // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 8: Па – Прик. – 2011. – С. 430.
5. ЦДАВОУ. Ф. 1075. Оп. 2. Спр 1067.
6. ЦДАВОУ. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 54.
7. Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Я.Р. Дашкевич // Упорядн.: А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк. Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Львів: Літературна агенція “Піраміда”, 2011. – 792 с.
8. URL:http://gia1914.info/index.php?title=35й_Сибирский_пехотный_полк
9. Скоропадський Павло Петрович. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / П.П. Скоропадський // упорядник Ігор Гирич. – К. : Наш формат, 2016. – 480 с.
10. Ігнат Порохівський. Пам'ятна ніч у повстанчому штабі / І.Є. Порохівський // Літопис Червоної Калини (ілюстрований журнал історії та побуту). – 1936 р. – № 2. – С. 18-20.
11. Колянчук Олександр. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 278 с.

References

1. Central state archive of the highest authorities of Ukraine, F. 1078, D.2, C. 54. (in Ukr.)
2. Kolyanchuk O. M., Lytvyn M.R., Naumenko K.E. (1995). *Generals of Ukrainian liberation competitions. Biograms of generals and admirals of Ukrainian military formations of the first part of the 20th century*. Lviv. (in Ukr.)
3. Tynchenko Ya. Yu. (2007). *Officer's corps of Ukrainian People's Republic Army(1917-1921)*. Book I. Ryiv: Tempora. (in Ukr.)
4. Naumenko K.E. (2011). Porohivskiy Hnat. In V.A.Smoliy (Ed.) *Encyclopedia of the history of Ukraine*. In 10 vol. Vol.8. (in Ukr.)
5. Central state archive of the highest authorities of Ukraine, F. 1075, D. 2, C. 1067. (in Ukr.)
6. Central state archive of the highest authorities of Ukraine, F. 1078, D. 2, C. 54. (in Ukr.)
7. Dashkevych Ya. (2011). A craftsmanship of an historian: Source study and special historic disciplines. In A.Hrechilo, M.Kapral', A.Felonyuk (eds). Lviv: Pyramida.

8. *Syberia infantry regiment*. Retrieved from URL:http://ria1914.info/index.php?title=35й_Сибирский_пехотный_полк (in Russ.)
9. Skoropadskiy Pavlo Petrovych (2016). *Memoirs*. Ed. I. Gyrych. Kyiv: Nash format. (in Russ.)
10. Hnat Porohivskiy (1936). Memorable night in rebel headquarters. *Litopys Chervonoï Kalyny* (ilustrovanyi zhurnal istorii ta pobutu). In *Chronicle of the red guilder rose (Illustrative magazine of history and everyday life)*, 2, 18-20. (in Ukr.)
11. Kolyanchuk O. (2000). Ukrainian military emigration in Poland (1920-1939). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NASU. (in Ukr.)

ROGOZHA Maria, PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,

THE COLONEL OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC HNAT POROHIVSKIY: THE PORTRAY IN THE CONTEXT OF PROSOPOGRAPHY

Abstract. Introduction. Analysis of recent publications about the period of 1917-1921 national liberation competitions proved the transition of Ukraine modern history from interpretation of events to identifying the role of expressive and non-ordinary personalities in it, so called history makers. Their biographies allow understanding history and processes of that period better. The outstanding personality Hnat Porohivskiy is defined among them. Information about him is episodic.

Purpose. The need to shape the portray of the colonel Hnat Porohivskiy by methods of prosopography as the highest form of biography, to draw discovered additional sources, to underline the most expressive features of his character are objectives of the paper.

Methods. The purpose is achieved by the author through the use of general scientific, historical and interdisciplinary methods of research, which are based on principles of historical reliability, objectivity, consistency, complexity and so on.

Results. The prosopography portray of the colonel Hnat Porohivskiy is shaped at the base of estimation of his personal qualities, ethno-religious preferences, civil service, political advantages and military skills. Integrity of ideas about Hnat Porohivskiy was created at the base of his home education with its Christian and family values. It is important to underline, that his Cossack background contributed his enter a military college; successful learning there provided his quick military career. The most completely his civil service appeared during the First World War, when he demonstrated and used successfully military skills and knowledge. The First World War campaign he finished as the colonel, was wounded, awarded medals and other signs. Revolution and civil war put Hnat Porohivskiy as the professional military in front of moral and political choice, and he made it in favor of Ukraine as he went to service to the Ukrainian People's Republic army. While taking part in battles, he expressed his best qualities, cared about his inferiors, concerned to supply them all necessary. Also he took care of them in warfare while leading them competently. Under superior powers of soviet troops he was interned to Romania. There he found a common language with military authorities and in such a way he avoided different negative manifestations concerning beaten fellows. Later on he lived and worked in Romania. In 1945 he was arrested by KGB, further destiny is unknown.

Originality. There was first experience to create a portray of the colonel Hnat Porohivskiy by means of prosopography, using data from genealogy, demography, psychology for complete idea concerning that personality in a paper.

Conclusion. The Colonel Hnat Porohivskiy represented himself as the real son of Ukrainian people. In period of Ukrainian national liberation competitions he made decision to pass to the side of UPR Army, fought against soviet troops. He demonstrated himself as the skilful commander, who executed an order as well as cared about inferiors. Questions concerning his stay in Polish captivity and period of his internment in Romania remained unexplained that provokes to continue the research of the colonel Hnat Porohivskiy biography.

Key words: war, military action, suborned, struggle, front, military service, iterated.

Одержано редакцією 12.06.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019

УДК 94 (477.46) «1917/1921» (075.8)
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-73-82

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович,
кандидат історичних наук, професор кафедри
археології та спеціальних галузей історичної
науки Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-5720-4229
e-mail: krz_crk@ukr.net

ГАЗЕТНА ПЕРІОДИКА ЧЕРКАЩИНИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

У статті розглянуто газетну періодику, яка виходила на Черкащині в добу Української революції 1917–1921 рр., з'ясовано загальні тенденції формування і функціонування в регіоні газет того часу, проаналізовано тематику і зміст опублікованих матеріалів місцевих періодичних видань. Акцентовано увагу на широкому спектрі проблем, що висвітлювалися на шпальтах газет.

Ключові слова: преса, революція, газети, органи друку, тематика, Українська Народна Республіка, Черкащина

Постановка проблеми. Попри тривалий період вивчення і осмислення теми Української революції 1917–1921 рр., багато аспектів революційних процесів до цього часу залишаються недостатньо вивченими, зокрема на регіональному рівні. Сповна це стосується газетної періодики. Тому звернення до теми функціонування та змісту тогочасних газет набуває особливої актуальності, оскільки періодична преса, передусім газетна періодика є потужним джерелом різноманітної інформації з історії Української революції 1917–1921 рр. Адже тривала ідеологічна заангажованість і вибірковість радянського періоду призвели до значного перекосу в джерелознавчому, історіографічному і бібліографічному опрацюванні цього важливого виду джерел – вивчалася лише компартійно-радянська періодика.

Тому розгляд цієї проблеми крізь призму регіональної історії на прикладі Черкащини (яка окреслюється адміністративно-територіальними межами сучасної Черкаської області) вбачається актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз наукових досліджень і публікацій свідчить, що регіональній газетній періодиці 1917–1921 рр. як джерелу вивчення державотворчих процесів доби революції увага почала приділятися лише останнім часом. Дотично теми газет, що виходили на Черкащині в добу Української революції 1917–1921 рр. у своїх публікаціях торкалися Р.Я. Пиріг [1, 132–145], В. Купрійчук [2, 258 – 265], П. Губа [3, 29–40], Т. Гринівський [4], О.В. Дудник [5], В. Козоріз [6, 172–179], В. Хоменко [7].

Однак, аналіз досліджень дає підстави стверджувати, що висвітлення теми газетної періодики доби Української революції 1917–1921 рр. на Черкащині має фрагментарний характер. Комплексних праць з цієї проблематики до цього часу не створено.

У зв'язку з цим **мета** полягає в тому, щоб на основі опрацювання газетної періодики Черкащини 1917–1921 рр. з'ясувати її інформативні можливості, тематичну і жанрову спрямованість, засновників та умови функціонування, впливу на громадську думку.

Виклад основного матеріалу. Перші газети на Черкащині почали виходити на початку ХХ ст. До 1917 р. усі вони були російськомовними (за винятком «Каневской недели», яка виходила українською і російською мовами).

Наступний і якісно новий період розвитку газетної періодики на Черкащині розпочався під час Української революції 1917–1921 рр. та відновленням української державності.

Лютнева революція 1917 р. в Росії спричинила корінні політичні зміни в Україні. На заклик Української Центральної Ради почали реорганізовуватися і активно діяти осередки українських партій.

З розгортанням революційних подій відбувся справжній ренесанс української газетної періодики. У повітових містах краю почали виходити різноманітні як за змістом, так і за напрямками газети і журнали – державні, партійні, військові, профспілкові, кооперативні, просвітницькі та іншого спрямування. Переважали видання партійно-політичного спрямування, оскільки на революційній хвилі організувались або відновили своє існування осередки політичних партій.

Одним з перших таких видань був тижневик «Вільна Україна» (Умань), видавцем якого було товариство українських поступовців, а з травня 1917 р. – українські автономісти-федералісти (Українська партія соціалістів-федералістів, лідер С. Єфремов). Редагував уманську газету В. Камінський, а окремі номери – І. Крижановський, Ф. Ловецький [8, 42]. На першій сторінці газети під заголовком в березневих номерах 1917 р. з'явилося гасло під яким вона в той час видавалася: «Домагаймося демократичної федеративної республіки для Росії та автономії для України». У цій же газеті надруковано український національний гімн, історія творчості Т.Г. Шевченка, реклама та оголошення [9].

У № 3 від 13 квітня 1917 р. газета публікує повідомлення про український національний з'їзд, скликаний у Києві Центральною Радою 6–8 квітня 1917 р. Подається короткий зміст промов Михайла Грушевського, Миколи Міхновського про організацію українського війська, інших історичних осіб. Також згадується про вибори на цьому зібранні Центральної Ради [10]. В наступному номері від 20 квітня газета пише про вибори виконавчого комітету Центральної Ради, публікуючи його повний поіменний список [11]. У статті Ф. Ловецького (№ 7, 11 травня) розглядається питання про основи діяльності та програмні цілі Центральної Ради. Автор вказує, що слід її підтримувати, бо вона «дбає про щастя українського народу і веде до кращого життя. Деякі селяни це вже давно зрозуміли й навіть складають і надсилають до Ради свої приговори, в яких зазначають, що вони визнають Центральну Раду єдиним представником Українського народу й виразником його волі й що будуть усіма силами підтримувати її». Цікаво, що у статті згадується, ніби ще в кінці XIX ст. у Києві було скликано з'їзд, який утворив з українських організацій Центральну Раду. До її складу увійшли «представники од всіх українських громад та партій» [12].

У № 12 газета друкує звернення Тимчасового уряду до українського народу, де той закликає почекати до Установчих зборів та «не розколювати війська». У цьому ж номері привертає увагу оголошення про роботу курсів українознавства для вчителів усіх народних шкіл Уманського повіту (земських, міністерських, міністерських, міських і церковно-парафіяльних). Курси мали тривати 25 днів на базі школи садівництва із безкоштовним забезпеченням проживання і отриманням 40 крб. [13].

На шпальтах газети знаходила висвітлення й селянська тематика. У жовтні 1917 р. Уманська селянська спілка видрукувала в ній свою програму, в якій висувалася вимога, щоб усі землі належали народові, і кожному, хто має право на земельний наділ. У цьому ж місяці відбулися збори Косенівської селянської спілки, на які прибуло понад 300 селян. Учасники зборів висловилися за ліквідацію власності на землю, а землю селянам мали наділити земельні комітети [14, 65].

У 1917–1918 рр. в Умані також виходила заснована осередком соціалістичної єврейської робітничої партії «ежедневная общественно-политическая и литературная газета» «Свободный голос». Редагував її С. Духовний. Періодичне видання поширювалося серед місцевого населення через підписку та вільний продаж. Видавалася газета щоденно крім понеділка та святкових днів [8, 200].

Незважаючи на те, що країна перебувала у вирі революційних подій на шпальтах видання друкувалися оголошення, реклами, висвітлювалося життя громадян. Із газети ми дізнаємося, що у цей час у місті працювали такі театри як «Лілія», «Експрес», «Корсо» та «Свобода». І лише у невеликих замітках повідомлялось про суспільно-політичні події. В одному з номерів повідомлялося, що 22 квітня 1917 р. у міському театрі відбудеться організований комітетом студентської демократичної інтелігенції міста «Вечір свободи» [15, 17].

Серед уманських газет періоду революції – «Голос Умани», яка виходила в місті з квітня 1914 р. (редактор – А. Лойтерштейн, видавець – М. Лівшиць) [8, 83]. З її сторінок читачі дізнавалися про перебіг політичних подій у місті, отримували іншу інформацію. Так, 16 березня 1917 р. газета сповіщала про міські збори зі створення ради робітничих депутатів.

Заслуговує уваги обширна інформація газети про напружену політичну ситуацію в Умані влітку 1917 р. Зокрема, в ній йшлося про те, що на мітингу 31 травня полк місцевого гарнізону ухвалив перейменувати свою частину в український полк імені Івана Гонти, що викликало заперечення з боку Уманської Ради робітничих і солдатських депутатів. 7 червня на об'єднаному засіданні представників української місцевої ради, Ради робітничих і солдатських депутатів та гарнізонної ради була спроба знайти спільну мову і припинити ворожнечу. З виступів представників української ради стало очевидним, що їх позиція щодо перейменування полку безповоротна. Підтримувати Тимчасовий уряд вони згодні лише за умови негайного, не чекаючи Установчих зборів, визнання широкої автономії України і сформування окремого українського війська [16, 64].

Впродовж 1917–1919 рр. в Умані виходила «ежедневная общественно-политическая и литературная газета» «Уманское слово», яку в різний час редагували П. Балясний, М. Бонфельд, Б. Волинець, А. Лойтерштейн. У 1918 р. додатком до газети видано чотири бюлетені [8, 235; 8, 28]. Як і більшість тодішніх газет «Уманское слово» висвітлювало місцеве життя, події в Україні і світі, друкувало рекламу, оголошення та некрологи.

Помітне місце в газеті займала селянська тематика. Зокрема, читачі інформувалися про перебіг Звенигородсько-Таращанського повстання, яке спалахнуло у червні 1918 р., охопивши й села Уманщини. Газета 19 червня оприлюднила наказ німецького коменданта полковника Ганка, який називав повстанців «темними і безвідповідальними особами» і заявляв, що всякі виступи, спрямовані на порушення порядку і спокою, будуть усіма засобами рішуче придушуватися. А особи, які поширюють брехливі чутки, належать негайному арешту, доставці їх німецькому коменданту з послідуною передачею німецькому військово-польовому суду [17, 2].

З газети «Уманське слово» дізнаємося, що невдоволення і протест проти політики уряду гетьманату виражалися в тому, що селяни самостійно усували на місцях осіб, які призначалися владою на керівні посади. Уманський староста в серпні 1918 р. визнавав, що в багатьох селах повіту без його відома селяни на своїх сходах зміщали старост і заміняли їх іншими виборними особами [18, 4]. Для припинення виступів повстанців влада здійснює репресивні кроки. Повітовий староста видав циркуляр, який зобов'язував населення здати Державній варті наявну зброю. Звучало попередження тим, хто його не здасть: їм загрожувала смертна кара. Сільським товариствам влада надавала право визначати селян, які схильні до виступів і приймати рішення про їх висилку за межі села. В своїх рішеннях сільські товариства мали вказати обставини висилки, а копії рішень надсилати повітовому старості [19, 3].

У березні 1918 р. інформаційний простір Умані поповнився газетою «Союз», яка позиціонувала себе як «літературно-громадська і кооперативна газета». Її видавцем значився Уманський кооперативний союз, а редагували газету впродовж 1918–1919 рр. І. Садурський, Т. Петришин, В. Масюкевич, О. Руденко. Окремі номери мали додатки [8, 209].

В Умані побачили світ кілька номерів щоденної газети «Україна» штабу Дієвої армії УНР, яка у 1919–1920 рр. друкувалася в містах дислокації штабу – Умані, Вінниці, Проскурові, Кам'янці-Подільському, Станіславові і Коломиї [20, 650].

У Звенигородці з 1 травня по 3 липня 1917 р. виходила газета «Звенигородська зоря» – «безпартійна політична, літературна і економічна газета», яку редагував Г. Пищаленко [8, 96]. У заявленій програмі газети зазначалося, що в ній будуть друкуватися «статті і замітки, присвячені справам українського і загальноросійського поточного життя; з газет і журналів; фейлетони; вірші; хроніка; вісті з повіту; вісті з Києва; по Україні; по Росії; телеграми; нові українські книжки, журнали і газети; театр і музика; рецензії; дописи; всячина; відповіді редакції; оповістки».

Чільне місце займали матеріали про суспільно-політичне життя України та оцінку поточного моменту. Так, у № 22 від 19 червня газета подавала відгуки та реакцію на перший Універсал Тимчасового уряду громадських установ Київського повіту, Київської земської управи та інших земських управ Київщини тощо, а також відгуки російських газет [21, 60]. У наступному номері від 21 червня подано редакційний коментар: «Очевидячки, руське громадянство іще, на жаль, дивиться на український рух, як на щось таке, з чим треба боротися. Чи не тому, що він обмежує границі Московському централізму, з яким так зрослося російське громадянство?» [22].

В одному з номерів надрукована рецензія на книгу кооперативного діяча, уродженця с. Вікнене (нині Катеринопільського району) Павла Височанського «Чи варто нам жаліти за царями?», що побачила світ у Звенигородці. У ній йшлося, що «нарешті маєм книжку, брак якої давав про себе сильно почувати ще з перших днів революції. П. Височанський торкається вельми важного і життєвого питання для тих, хто ще не зміг порвати зв'язки з минувшими формами державного ладу Росії і призвичаїтись до нового життя» [23, 135].

Одна з найактуальніших тем «Звенигородської зорі» – рух Вільного козацтва на Звенигородщині. 29 травня 1917 р. газета опублікувала звіт про зібрання 23 квітня, козаків Гусаківської волості, яке прийняло ухвалу: «Стати камінною стіною на захист всіх людей від темних сил, котрі в'юються кругом нас, як гадюки, і котрі силяться своїми провокаціями стати на перешкоді вільних прав народу і вернути старий режим назад». Там же визначено функції та правовий статус Вільного козацтва. Організовано шість козацьких сотень: у Гусаковому, Кобриніві, Гуляйці, Розсохуватці, Вільховці, Заліському. Сотниками обрали: Євмена Орленка, Івана Проценка, Григорія Чорнобая, Дмитра Галана, Дементія Степанченка, Якова Мельниченка. Курінним отаманом став Никодим Смоктій.

У цьому ж числі «Звенигородської зорі» йдеться про козацьке свято на честь Тараса Шевченка, яке відбулося 22 травня в селі Кирилівка. На свято зібралися піші і кінні козаки з усіх куренів повіту. 9 червня газета вмістила замітку про те, що в Звенигородці відкрили книгарню «Самоосвіта», де можна придбати твори М. Грушевського, Б. Грінченка, Ф. Матушевського, І. Франка, портрети Т. Шевченка. 29 червня – повідомлення: у всіх селах Гусаківської волості створено Селянські спілки й осередки «Просвіти» [7, 7– 8].

У Звенигородці виходила також газета партії українських соціал-революціонерів (УПСР) «Звенигородська думка», яку заснували члени штабу Вільного козацтва І. Капуловський, П. Демерлій, О. Титаренко та інші. Газета виходила з березня по травень 1918 р. як орган товариства «Молода Україна» [8, 96]. В ній друкувалися документи Центральної Ради, що надсилались до повітових органів, розпорядження військового начальника, а пізніше – коменданта Звенигородського повіту М. Павловського, звернення місцевої адміністрації до населення.

Газета «Звенигородська думка» 5 травня 1918 р. виступила проти приходу до влади гетьмана Скоропадського і скасування УНР, звертаючись до до жителів Звенигородського повіту: «Громадяне-хліборобе і робітники Української Народної республіки! Той гіркий

час, про який вас попереджали, настав! Вороги народу, котрому Центральна Рада дала 3 і 4 Універсали, а через них землю без викупу, уже приготували для вас шибеницю! ... Хай живе Українська Народна Республіка!» [24]. На ці та інші антигетьманські виступи газети влада відредагувала заборонаю газети, про що київський губернський староста Чарторижський 1 червня 1918 р. інформував Міністерство внутрішніх справ Української держави: «прийняті енергічні міри к придушенню анархії і в числі їх послідувала заборона видання газети «Звенигородська думка» [25, 6].

У грудні 1918 – січні 1919 рр. у Звенигородці виходила «соціалістична робітничо-селянська газета» «Народня думка» – яка видавалася місцевою філією УНС (Українського національного союзу – тимчасового об'єднання політичних партій та організацій, яке стояло в опозиції до гетьманського уряду). На її шпальтах містились матеріали про підготовку та здійснення антигетьманського повстання, викривальна інформація щодо гетьманського режиму, публікувались відозви Директорії, накази штабу республіканських військ, повідомлення про хід бойових дій тощо [8, 157].

Газета вміщувала також матеріали з проблем духовного відродження. У номері за 19 січня 1919 р. член Звенигородської філії Українського національного союзу Віктор Речмед писав, що ним «примічено, що в державних установах м. Звенигородки як-то: скарбниці, судах, на пошті, не кажучи про міську думу та інших не скрізь ведеться діловодство на державній мові... З приводу цього, як член Союзу, прохаю бюро зробити нагадування всім установам і інституціям повіту, щоб вони не тільки проводили діловодство і розмову на державній мові, але й щоб подбали про прапор і портрети національних героїв і стояли як і належить на сторожі здобутих національних вольностей і прав» [26].

У липні 1917 р. у Каневі почала виходити газета «Канівські вісті», засновником і редактором якої був Григорій Варавва – письменник, художник, громадський діяч, член РУП (свого часу він був одним із засновників газети «Каневская неделя»). На жаль, зберігся єдиний номер цієї газети від 25 серпня 1917 р. (№ 6). Газета виходила під гаслом «Нехай живе федеративна демократична республіка і автономія України» і виходила щоп'ятниці чотири рази на місяць. Один примірник коштував 10 коп. У номері, що зберігся, міститься повідомлення про вибори до волосних народних рад (нового земства). Невідомо, скільки всього номерів вийшло, але газета відіграла значну роль у роз'ясненні політики Центральної Ради на місцях. Невдовзі Г. Варавву було обрано головою земства, та згодом він переїхав на роботу до Києва, а газета припинила своє існування [27, 112–119].

На сторінках місцевих газет, в тому числі не партійно-політичного спрямування, знаходив висвітлення процес пробудження і зростання політичної активності населення краю. Зокрема, широку підтримку знайшла ініціатива Центральної Ради, яка у перші місяці своєї роботи утворила Національний фонд, в якому мали зосереджуватися кошти на підтримку діяльності найвищого українського органу.

Підтримуючи цю ініціативу, газета «Звенигородська зоря» закликала жителів повіту: «...віддаймо свій одноденний заробіток, або прибуток і тим зміцнимо дорогу всім справу». Відгукнувшись на звернення жителі Лисянки під час Дня національного фонду 9 травня 1917 р. зібрали 210 крб., а Звенигородки 21 травня – 300 крб. [23, 136].

Під впливом революційних подій значно поживавилася газетна справа в Золотоноші і яка значною мірою відбиває загальноукраїнські тенденції. Вже 21 травня 1917 р. вийшов перший номер газети «Вісти з «Просвіти», яку видавало очолюване Михайлом Домонтовичем (Злобінцевим) Золотоніське товариство «Просвіта». На першій сторінці було вміщено звернення Комітету Національного Фонду, в якому йшлося про те, що «твориться нова організація вільної України. На чолі справи стали представники усього нашого народу, але без матеріальних засобів посунути її неможливо. Ми не маємо карбових (казенних) коштів, ми не володіємо тими податками, що виплауємо до казни, і через те

Центральна Українська Рада призначає День Національного фонду. Цим днем визначено Зелені свята». Звернення закінчувалося такими словами: «вільна Україна забезпечить усім людям, що живуть на її території, волю, братерство і хліб». Звернення на сторінках цієї ж газети підтримав «Золотоніський Керівничий комітет зборів на український фонд». В цьому ж номері Михайло Домонтович (Злобінцев) під криптонімом М. Д. опублікував статтю «Землякам-малоросам од українців» [28, 1].

Невдовзі випуск «Вістей з «Просвіти» припинився і товариство «Просвіта» стало «у спілці з Повітовим та Городським комітетами та Золотонішським Кооперативним Товариством» видавати у червні 1917 р. газету під назвою «Вільне слово». Газета виходила двічі на тиждень російською та українською мовами під гаслом «Хай живе національно-територіальна автономія України в федеративно-демократичній Росії. Земля і воля народів!» [8, 43]. Газета мала проукраїнське спрямування і фактично була трибуною Української Центральної ради та «Просвіти», приділяючи значну увагу саме діяльності УЦР, її перемовинам з Тимчасовим урядом, ідеї автономії України. Кожен випуск починався з передової статті. Новини розміщували у рубриках «Хроніка», «Вісти з повіту», «Війна», «Що за межами України». Окремо функціонувала рубрика «Лист до редакції». Автори здебільшого підписувались псевдонімами та криптонімами: Степо-вик, В-н, Лесь. Також до газети дописували К. Федоровський, С. Конак, А. Сизіон [29, 287].

Матеріали часопису відбивали загальносуспільні настрої і чутливо реагували на їх зміну. Революційне піднесення перших номерів змінилося розчаруванням і більш критичною оцінкою політичної ситуації. Узагальнена думка редколегії і місцевої громадськості викладалася у передових статтях газети. Зокрема, у одній з передових статей влітку 1917 р. зазначалося: «Українська справа знову стала на місці. Здається, ми маємо вже багато і разом з тим – нічого. Єсть Центральна рада і Генеральний секретаріат. Центральна рада з'являється неначе б то краєвим органом управління, а Генеральний секретаріат – українським міністерством. А на ділі ні Центральна рада, ні Генеральний секретаріат не мають ніякої влади» [30, 1]. У наступній передовиці робиться висновок, що «пройшли ті часи, коли всі були захвачені українським рухом. Ті часи були радісними часами, нікому на думку не спадало, що у нас на дорозі є багато ворогів, що з ними доведеться тяжко боротись... Над нашими українськими домаганнями сміються, над нами глузують і погрожують» [31, 1]. І наступні матеріали газети пронизані відчаєм і стурбованістю долею України. У передовій статті «Маски зняті» в № 34 за 1917 р. коментується: «Маскарад революції закінчився, маски зняті... Довго сподівалась Україна, що демократія, яка на своєму прапорі пише «самовизначення народів», визнає, нарешті, це право й за народом України, але шкода – надії немає більше в нас» [32, 1]. Українське питання постійно було присутнє і в авторських публікаціях золотоніської газети «Вільне слово», що засвідчується навіть заголовками статей – «Земля і автономія» [33, 2], «Чому москалі бояться відділення України» [34, 2], «Чи може стати Україна самостійною» [35, 1].

Тема створення української армії порушувалася у статтях «Про українське військо» [36], «Про похорон козаків полку імені Богдана Хмельницького» [33]. В газеті було надруковано текст «Присяги вільного козацтва» [35], «Відозву Всеукраїнського козачого з'їзду до селян та козаків України» [37].

Часопис послідовно висвітлював актуальні проблеми духовного відродження, налагодження просвітницької роботи в місті Золотоноша та повіті. У № 3 було надруковано статтю «Золотоніський патріотизм», в якій ставилось питання про друкування книжок для селян українською мовою: «Друкарні не встигають друкувати, книгарні не встигають продавати, а селянин і солдат купують усе і читають, читають, помалу серйозно вдумуючись». Цій же темі була присвячена стаття «Нові книжки Золотоніського видання»: «Воля друкувати українські книжки прийшла несподівано. В Києві, Катеринославі, Полтаві

не були готові друкарні для друку книжок, бо не було букв і паперу. Потрохи достали. Тепер жваво пишуться і друкуються книжки. Тисячами їх продають у книгарнях, а проте на всіх не настачиш» [38].

Ще одне видання, яке з'явилося у Золотоноші в добу революції, була «робітнича та селянська газета» «Голос труда». Виходила двічі на тиждень російською мовою. Перший випуск видання побачив світ 24 травня 1917 р. Видавцем газети значилась Рада робочих та селянських депутатів (№№ 1–53), згодом – Рада робочих депутатів. Усього вийшло 57 випусків, останній номер «Голоса труда» вийшов 16 грудня [29, 288].

У листопаді 1917 р. з'явилося ще одне періодичне видання – газета «Молоді сили», яку було заявлено як «орган Союзу учащихся средней школы г. Золотоноши» (відповідальний редактор В. Ржезников). Матеріали друкувалися українською і російською мовами [8, 151].

Широкою жанрово-тематичною різноманітністю відзначалася черкаська газета «Черкасская воля», перший номер якої побачив світ 14 червня 1917 р. під редакцією С. Березницького. Часопис позиціонував себе як «газета политическая, общественная и литературная» і в кожному номері мав гасло «кто сеет смуту, тот враг народа» [8, 242]. Матеріали газети друкувалися переважно російською, а окремі – українською мовою. В першому номері газети зазначалося, що з огляду на технічні можливості вона виходитиме три рази на тиждень. Судячи зі змісту, газета не мала чітко вираженого політичного спрямування. Однак періодичні короткі повідомлення про діяльність місцевого осередку партії «Народна свобода» (конституційно-демократична партія – «кадети») дають підстави вважати, що видавці часопису були прихильниками цієї політичної сили.

Більшість матеріалів газети носили інформаційний характер, знайомлячи читачів з новинами на фронтах, в Києві та в місті Черкаси і повіті. Зокрема, на шпальтах газети порушувалися проблеми повсякденного життя жителів міста – сплати податків, медичного та поштового обслуговування, роботи навчальних закладів, правопорушень. Читачі газети постійно інформувалися про події місцевого життя в рубриках «Хроніка» та «Вісті і слухи».

В політичному контексті газета мала проукраїнське спрямування. Так, у статті за 21 червня схвально оцінювалася ініціатива з'їзду учителів-українців, які зібралися в Смілі 30 травня 1917 р. і вирішили від імені сільських учителів звернутися до земства з проханням допомогти організувати курси вивчення української мови для усіх учнів церковно-приходських і земських шкіл. Далі йшлося про те, що Черкаська повітова управа прислухалася до цього прохання і вирішила створити в Смілі курси і виділила приміщення для проживання учителів, які бажають вивчати українську мову [41].

Значна увага в газеті відводилася рекламі товарів та послуг, оголошенням про роботу. Періодично розміщувалися оголошення про репертуар міського театру Ярової, розклад потягів та пароплавів.

У добу революції на Черкащині виходило також багато більшовицьких та прорадянських газет: в Умані, Черкасах, Каневі, Золотоноші, Звенигородці виходили газети з популярною у той час назвою «Вісті» як органи повітових військово-революційних комітетів, чи виконкомів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та комітетів КП (б) [39]. У 1918 р. у Черкасах почала друкуватися газета «Знамя коммунизма» – орган Черкаського підпільного окружного комітету КП (б) України [40].

Таким чином, в добу Української революції 1917–1921 рр. на Черкащині значного розвитку набула газетна періодика, яка стала важливою складовою національно-культурного та громадсько-політичного життя краю. Вперше, передусім в Умані, а також в інших повітових містах – Золотоноші, Звенигородці, Черкасах, Каневі і Чигирині, масово почали виходити україномовні газети та інші періодичні видання, які містили широкий спектр тематичної інформації, як офіційного характеру, так і повсякденного життя.

Список використаної літератури

1. Пиріг Р. Я. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: періодична преса / Р. Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 4(274). – С. 132–145.
2. Купрійчук В. Українська преса 1917–1920 років як джерело вивчення державотворчих процесів гуманітарного розвитку в добу національної революції / В. Купрійчук // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – Вип. 1. – С. 258 – 265.
3. Губа П. І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917–1920 рр.) / Губа П.І. // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 29–40.
4. Гринівський Т. С. Українська преса періоду революції 1917–1920 років. (на матеріалі часопису «Книгарь»). [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1526>. Назва з екрана.
5. Дудник О.В. Національно-демократичні перетворення на півдні Київщини в революційну добу (березень 1918–1920 рр.) / О.В. Дудник. – Умань: СПД Сочінський, 2008. – 248 с.
6. Козоріз В.П. Земський гласний Миайло Злобинців та його діяльність на Золотоніщині під час революційних подій 1917–1921 рр. / Козоріз В. П. // Краєзнавство Черкащини. – 2017. – № 11. – С. 172–179.
7. Хоменко В. Час – газетним рядком / В. Хоменко. – К.: Арт Економі, 2013. – 64 с.
8. Газети України 1917–1920 років у фондах Національно бібліотеки України ім. В. І. Вернадського : каталог. – К. : НБУВ, 2014. – 436 с.
9. Вільна Україна. – Умань. – 1917. – № 1.
10. Вільна Україна. – Умань. – 1917. – № 3.
11. Вільна Україна. – Умань. – 1917. – № 4.
12. Вільна Україна. – Умань. – 1917. – № 7.
13. Вільна Україна. – Умань. – 1917. – № 12.
14. Вільна Україна. – Умань. – 1917. – 1 жовтня.
15. Свободный голос. – Умань. – 1917. – 22 апреля.
16. Голос Умани. – Умань. – 1917. – 8 червня.
17. Уманское слово. – Умань. – 1918. – 19 червня.
18. Уманское слово. – Умань. – 1918. – 1 серпня.
19. Уманское слово. – Умань. – 1918. – 20 липня.
20. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918–листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006.
21. Звенигородська зоря. – Звенигородка. – 1917. – № 22.
22. Звенигородська зоря. – Звенигородка. – 1917. – № 23.
23. Щербатюк В.М. Історія регіонів: Лисянщина. – К.: Лотос, 2002. – 428 с.
24. Звенигородська думка. – Звенигородка. – 5 травня 1918.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1216. – Оп. 1, спр. 72. Повідомлення Київського губернського старости до адміністраційно-політичного департаменту МВС про закриття газети «Звенигородська думка».
26. Народня думка. – Звенигородка. – 1919. – 1 січня.
27. Ісаєва О., Шокун В. Соціально-політичний розвиток та політична ситуація в Канівському повіті в 1917–1921 рр. // Краєзнавство Черкащини. – 2017. – № 11. – С. 112–119.
28. Вісти з «Просвіти». – Золотоноша. – 1917. – 21 травня.
29. Подобна Є. Дореволюційна періодичні видання м. Золотоноша / Є. Подобна // Вісник Львівського університету. Серія Журналістика. 2014. Випуск 39. – С. 282–288.
30. Вільне слово. – Золотоноша. – 1917. – № 17.
31. Вільне слово. – Золотоноша. – 1917. – № 18.
32. Вільне слово. – Золотоноша. – 1917. – № 34.
33. Вільне слово. – Золотоноша. – 1917. – № 21.
34. Вільне слово. – Золотоноша. – 1917. – № 25.
35. Вільне слово. – Золотоноша. – 1917. – № 33.
36. Вільне слово. – Золотоноша. – 1917. – № 4.

37. Вільне слово. – Золотоноша. – 1917. – № 32.
38. Вільне слово. – Золотоноша. – 1917. – № 3.
39. Бібліографічний покажчик книжкових, періодичних і продовжуваних видань 1919–1920 рр., відсутніх у фонді Державного архіву друку. – К., 2011. – 86 с.
40. Бібліографічний покажчик книжкових, періодичних і продовжуваних видань 1917–1918 рр., відсутніх у фонді Державного архіву друку. – К., 2010. – 168 с.
41. Черкаська воля. – Черкаси. – 1917. – № 3.

References

1. Pyrig R. Ya. (2011). Sources from the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: Periodical Press. *Archives of Ukraine*, 4 (274), 132-145 (in Ukr.)
2. Kupriychuk V. (2012). The Ukrainian press of 1917–1920 as a source of study of state-making processes of humanitarian development in the era of national revolution *Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 1, 258-265 (in Ukr.)
3. Guba P. I. (1999). Press as a Source for Studying the History of the National-Democratic Revolution in Ukraine (1917–1920). *Ukrainian Historical Journal*, 4, 29-40 (in Ukr.)
4. Grinivsky T. S. Ukrainian Press of the Revolution of 1917–1920. (on the material of the bookstore) <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1526> (in Ukr.)
5. Dudnik O. V. (2008). *National-democratic transformations in the south of Kyiv region in the revolutionary era (March 1918–1920)*. Uman: SPD Sochi, 248 (in Ukr.)
6. Kozoriz V. P. (2017). Zemsky vowel Myaylo Zlobintsev and his activity in the Zolotonyshchina during the revolutionary events of 1917–1921. *Local history of Cherkasy region*, 11, 172-179 (in Ukr.)
7. Khomenko V. (2013). *Time is a newspaper line*. Kyiv: Art Economy, 64 (in Ukr.)
8. *Newspapers of Ukraine in 1917–1920 in the holdings of the National Library of Ukraine named after VI Vernadsky: catalog* (2014). Kyiv: NBUV, 436 (in Ukr.)
9. *Free Ukraine* (2017). Uman, 1. (in Ukr.)
10. *Free Ukraine* (2017). Uman, 3. (in Ukr.)
11. *Free Ukraine* (2017). Uman, 4. (in Ukr.)
12. *Free Ukraine* (2017). Uman, 7. (in Ukr.)
13. *Free Ukraine* (2017). Uman, 12. (in Ukr.)
14. *Free Ukraine* (2017). Uman, October 1. (in Ukr.)
15. *Free Ukraine* (2017). Uman, April 22.
16. *Umani's voice* (1917). Uman, June 8.
17. *Uman word* (1918). Uman, June 19.
18. *Uman word* (1918). Uman. 1918, August 1.
19. *Uman word* (1918). Uman, July 20.
20. Verstyuk V. and others (2006). *Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic*. November 1918 – November 1920: Doc. and materials. In 2 volumes, 3 parts. – Volume 1. Kyiv: Elena Teliga Publishing House (in Ukr.)
21. *Zvenigorod star* (1917). Zvenigorodka, 22 (in Ukr.)
22. *Zvenigorod star* (1917). Zvenigorodka, 23. (in Ukr.)
23. Shcherbatiuk V. M. (2002). *History of the regions: Lysyan region*. Kyiv: Lotus, 428 (in Ukr.)
24. *Zvenigorod thought* (1918). Zvenigorodka. May 5 (in Ukr.)
25. Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine. F. 1216. Op. 1, cf. 72. Report of the Kyiv Provincial Head of State to the administrative and political department of the Ministry of Internal Affairs about the closure of the newspaper Zvenigorodskaya Dumka (in Ukr.)
26. People's opinion (1919). Zvenigorodka, January 1 (in Ukr.)
27. Isaev O. & Shokun V. (2017). *Socio-political development and political situation in Kaniv district in 1917–1921*. Local history of Cherkasy region, 11, 112-119 (in Ukr.)
28. *Lead from Enlightenment* (1917). Zolotonosha. May 21. (in Ukr.)
29. Podobna E. Pre-revolutionary periodicals of Zolotonosha (2014). *Visnyk of Lviv National University*. Journalism Series. Issue 39, 282–288. (in Ukr.)

30. *Free word* (1917). Zolotonosha, 17 (in Ukr.)
31. *Free word* (1917). Zolotonosha, 18 (in Ukr.)
32. *Free word* (1917). Zolotonosha, 34 (in Ukr.)
33. *Free word* (1917). Zolotonosha, 21 (in Ukr.)
34. *Free word* (1917). Zolotonosha, 25 (in Ukr.)
35. *Free word* (1917). Zolotonosha, 33 (in Ukr.)
36. *Free word* (1917). Zolotonosha, 4 (in Ukr.)
37. *Free word* (1917). Zolotonosha, 32 (in Ukr.)
38. *Free word* (1917). Zolotonosha, 3 (in Ukr.)
39. *Bibliographic index of books, periodicals and continuing editions of 1919–1920, which are missing from the fund of the State Archives of Press* (2011). Kyiv, 2011, 86 (in Ukr.)
40. *Bibliographic index of books, periodicals, and continuing editions of 1917–1918 that are not available in the State Archives of Press* (2010). Kyiv, 168 (in Ukr.)
41. *Cherkasy will* (2017). Cherkasy, 3 (in Ukr.)

MELNYCHENKO Vasily, Candidate of Sciences (History), Professor of the Department of Archeology and special branches of historical sciences B. Khmelnytsky Cherkasy National University

THE NEWSPAPER PERIODIC OF CHERKASCHINA IN THE PERIOD OF THE UKRAINIAN REVOLUTION 1917–1921

Abstract. Introduction. *The article on the example of Cherkasy region analyzes the regional peculiarities of the functioning and content of the newspaper periodicals of the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921.*

*The **purpose** of the article is to find out the informative possibilities, the thematic and genre orientation, the founders and the conditions of issue of newspapers that were published in the territory of the region.*

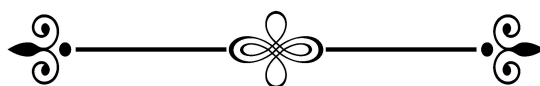
Results. *According to the results of the study, it was established that the first newspapers in Cherkassy region began to be published in the early twentieth century. Until 1917, they were all Russian-speaking (except Kanev Week, which was published in Ukrainian and Russian).*

The next and qualitatively new period of development of newspaper periodicals in Cherkasy region began during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and the restoration of Ukrainian statehood. In the county cities of the region began to appear different in content, and in the areas of newspapers and magazines - state, party, military, trade union, cooperative, educational and other areas. Party-political publications that were printed in local print shops prevailed.

Conclusion. *Newspaper periodicals were an important component of the national-cultural and social-political life of the region. For the first time, Ukrainian-language newspapers and other periodicals, containing a wide range of thematic information, both official and daily, were widely published in Uman, as well as in other district cities - Zolotonosha, Zvenigorodka, Cherkasy, Kanev and Chigirin. The leading position in the newspapers was occupied by materials on the socio-political life of Ukraine and the region and an assessment of the political situation. Attention was paid to the peasant issue, cultural and educational life and local chronicle. Newspapers also featured advertising and various background information.*

Key words: *press, revolution, newspapers, press, subject matter, Ukrainian People's Republic, Cherkasy region*

Одержано редакцією 22.05.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019

КУЛЬТУРНА / СОЦІАЛЬНА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 39:615.89(=16)

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-83-90

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович,
кандидат історичних наук, доцент,
Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0003-3999-9459
e-mail: temchen@ukr.net

«ТІЛЕСНА ДУША» В ЛІКУВАЛЬНО-МАГІЧНИХ ПРАКТИКАХ СЛОВ'ЯН

Лікувально-магічні практики слов'ян є залишками архаїчних міфів про людину. Важливим компонентом цих міфів є вчення про душу, окремі фрагменти яких можливо реконструювати, вивчаючи тексти, що виконували під час здійснення лікувальних обрядів. Свідчення про існування тілесної душі зустрічаються у працях К. Мошинського і М. Поповича, які стверджували, що в уявленнях слов'ян душа людини є потрібною. Висновки учених підтверджуються етнографічними, фольклорними і лінгвістичними даними.

Потрібна структура душі зіставляється з трьома рівнями тіла, які позначають його верх, середину і низ, що відповідає вертикальній структурі міфологічної картини світу, властивій індоєвропейській традиції. Верх тіла персоніфікується обличчям людини, власне душа концентрується в очах й ідентифікується як «знаюча». Міфологізація погляду пояснюється природою зору як основного засобу пізнання дійсності, а також його зворотною функцією – здатністю передавати інформацію невербального характеру, що пояснює дотримання обрядових регламентів на «право погляду», його тривалість і виразність. Середина тіла асоціюється з емоціями і відчуттями, тому розташовується в серці, з яким пов'язують також сферу інтимного життя людини. Традиційно апелювання до «чуттєвої» душі зустрічається в жіночих текстах-приворотях і чаруваннях. Нижня душа – «утроба» контролює фізіологію людини, тому з нею зіставляються дихальні, травневі, видільні і репродуктивні органи. Найчастіше лікування нижньої душі здійснюється в замовляннях від механічних ушкоджень внаслідок важкої праці, а її «регулювання» – в обрядах на важкі пологи. Структура «утроби» людини відрізняється від аналогічної душі у тварини, яка асоціювалася з поняттям сили – «спору», що відбилося в лексичному матеріалі.

Ключові слова: міф, тіло, лікувальний обряд, душа, очі, голова, сліпота, живіт, серце, сила.

Постановка проблеми. Проблема осмислення «тіла» і «душі» людини набуває рис важливої онтологічної проблеми, що простежується в дослідженнях з філософської / культурної антропології і психології. Існують декілька підходів у тлумаченні зазначених категорій, які трактуються як дуальність або цілісність. Однак найбільш раціональною є думка, що «душа фізичної людини <...> втілена в реальному образі, видимість якого є зовнішнім втіленням нашої душі. Людина є душевно-тілесна, психофізична істота або інакше: людина є одухотворене тіло або тілесно втілена душа» [1]. Цікавим є те, що роздуми відомого філософа перетинаються з теорією міфу, де зазначені поняття є нероз'ємними, тобто «тіло» мислиться як «спресована» проекція «душі». Схожі трактування простежуються в сучасних напрямках психології, зокрема у вченні про те, що фізичні хвороби викликані не лише зовнішніми, але внутрішніми факторами [2].

Метою статті є аналіз лікувально-магічних практик слов'ян, що є залишками архаїчних міфів про людину.

Виклад основного матеріалу. В цьому контексті актуальними видається аналіз лікувально-обрядових текстів (далі – ЛОТ), де «тіло» сприймається як фізична іпостась «душі», структура якої, так само як форма «тіла», не є однорідною. На думку М. Поповича, в міфологічній картині світу слов'ян (далі – МКС) тілесна душа є потрібною і ототожнюється з головою / очима, серцем і низом тіла [3, 71-72]. Рудиментарні свідчення про множинність душ зустрічаємо в ЛОТ: «Свети Яне, Боже каплане (священик), стережи мої душечки» [4, № 975], а також в сталих виразах на кшталт «Душа у п'яти заховалась», «Душа у мене вступила» [5, 509, 529], що описують стан стресу («переляку»), внаслідок чого «верхня» душа переміщується «вниз», тобто повертається у стан тваринних рефлексій, коли домінуючим видаються первісні інстинкти виживання.

У МКС людина є моделлю всесвіту [6], тому її «верхня» душа асоціюється з космічним верхом – небом (зоря – «небесне сяйво», лит. *zereti* – «сяяти», рос. зрение). Традиційно «*vultus est index animi*» (лат. «очі – дзеркало душі»), тому душа розміщується безпосередньо в очах, які одночасно випромінюють / «зрять» (д.-р. зьрти) і сприймають / «бачать» (*ob-aciti ↔ *oko) світло, розрізняють і усвідомлюють його, тому асоціюються зі знанням (у-зріти – «зрозуміти»). Важливим видається якість цього світла. Аналогічно до небесного воно диференціюється на таке, що творить, і таке, що шкодить – знищує, спопеляє, «зурочує» (діал. *zenki*). Семантика бачення тут розуміється в ширшому контексті і стосується не лише зримого, але й невидимого світу, оскільки по очам можна передбачити наміри людини або змодельовати («зглазити») її подальші дії. Крім лексичних зв'язків семантика зору набуває метафоричного прочитання і ототожнюється з істинним видінням-віданням (д.-р. *видеть-вѣдять*), яке реалізується у правилі «Краще один раз побачити, ніж сто раз почути», а також може транслюватися у формі ритуального говоріння – баяння (чеськ. *bájit* – «розповідати казки» [7, 138]), яке є сентенційним («*Sermo est imago animi*» (лат. «мова – образ душі»)). Цікавими також видаються інші паралелі ситуативного характеру, пов'язані із семантикою зору, голосу і знання, на кшталт: укр. бачити – «видіти» / з рос. діал. бачить – «говорити»; д.-р. *глась* – «голос» / рос. глаз – «орган зору»; д.-р. *сьмотрѣти* – «дивитися» / лит. *matrùs* – «обережний», лтш. *mast* – «сприймати».

У МКС «верхня» душа ототожнюється з *person*(ою), що пояснює звичай відсікання голови як способу обрядової деперсоналізації тіла, позбавлення його ідентифікації і здатності бачити / діяти у світі чуттєвих / видимих об'єктів. Аналогічним чином в ЛОТ знищуються хвороби: «Чи ти гнетуха, чи ти трясуха <...> буду я тобі лице замовляти, буду тобі очі випікати» [8, 126-127-е]; «А ти, Ісус Христос Спасіцель, тачи мечи і здимай бесу голаву с плечей»; «Ісаче, бярі острый меч і рубай змеїним дочкам голови с плеч» [4, № 236, 548]. Актуальною в цьому сенсі видається опозиція «зрячий-сліпий», оскільки

здатність бачити є властивістю живих і протиставляється сліпоті як ознаці потойбічного світу. Життя людини вимірюється можливістю сприймати світ візуально, що відбилось в семантиці поняття «вік» – у значенні віка-ока і власне життя-віку як часу перебування у світі зримих об'єктів, по завершенні якого закриваються очі / віко домовини. Закривання очей-вік покійникам простежується ще в ямній, катакомбній культурах, де мерцям заліплювали зіниці глиною. В такий спосіб відбувалося обрядове засліплення мертвого, на що указує структура субстантиву «с-ліп-ий». Аналогічним чином утворені іменники, де префікс «с» указує на приналежність або спільність: рос. с-частьє – буквально «з частиною» (за Б.О. Рибаківим частина під час поділу загальної здобичі / урожаю [9, 384]); с-путник – «подорожній», со-ратник – «побратим» і т. п. Натомість корінь «ліп» як варіант іменника «леп» позначає землю, де ховали покійника. Звідси «ліпити» в значенні «створювати штучну форму (із землі-глини?)», яке наближене з д.-р. лѣпо – «добре» (пор. з віруваннями, що Бог виліпив людину з глини [10, 89-90]).

Значеннєва спорідненість лексичної пари «ліпити-засліпити» опосередковано свідчить, що іменник «сліпий» міг позначати «того, в кого замащені очі», тобто бути табустичним найменуванням мерця. Подібні називання простежуються в тотемних назвах тварин, зокрема «косолапий», «господар»; «сохатий» тощо. У слов'янській міфології хтонічні істоти, як правило, сліпі [11, 72-73]). В ЛОТ «сліпий» також ототожнюється з деформованим тілом «мертвого»: «тут тобі (пристріт – прим. авт.) не стояти <...> кості не ламати, крові не розливати, руса волоса не в'ялити, світлих очей не сліпити» [8, 138]. Аналогічні тенденції зафіксовано в прокльонах – обрядових апеляціях до потойбічних істот («Щоб <...> чорт узяв», «Щоб <...> ще маленьким лихо взяло», «Мара світова»), які співвідносяться з констатацією різних етапів поховального обряду, зокрема із закриванням очей, виходом душі з тіла і кремацією: «Щоб <...> очі повилазили», «Щоб <...> пусто було», «Щоб <...> з димом пішов» [8, 98]. Ставлення до сліпих як до напівпокійників простежується в архаїчному звичаї засліплювати полонених ворогів як запобіжного засобу від помсти і можливості псування поглядом. Геродот переповідає, що скіфи засліплювали рабів, нащадків яких називали «синами сліпих» [12, 81-91], тому око могли приносити в якості викупної жертви (пор.: «Око за око, зуб за зуб»). Рудименти цього звичаю залишились в епосі кавказьких народів, де син сліпого (раба) народжується богатирем [13, 95].

У міфології втрата фізичного зору могла бути метафорою rites de passage. В балканських текстах віли вибивають око старцю, пошук якого (відновлення «іншого» зору) і становить сюжет казки [13, 95]. В східнослов'янських казках герой, потрапивши до хатинки Баби Яги, жаліється на біль в очах [11, 75], тому тимчасове позбавлення зору (замашування, зав'язування очей), тобто введення в стан лімінальності, могло бути елементом ініціального обряду, що здійснювався з неофітами-жрецьми. Сліпими були легендарні провидці Тиресій і Гомер, а також українські кобзарі, які володіли «таємними» знаннями.

На відміну від «бачення», за допомогою якого сприймається зрима частина буття, середня душа «оперує» у світі невидимого, де людина керується інтуїцією і передчуттями, які співвідносяться з серцем: «Чути серцем», «Серце холоне», «Куди серце лежить, туди й око біжить», «Що на серці – то на серці, а що в животі, то чого там нема» [5, 389, 557]. В ЛОТ серце зіставляється з емоціями і стосується сфери інтимних стосунків: «Полети ж ти, огнений бугало, до козака у двір. Де ти його спобіжиш <...> учепись ти йому в серце, затопи ти його, запали ти його: щоб він трясся і трепетався душею і тілом за мною» [14, 41]. Семантичні відмінності між верхньою і середньою душею проявляються у фразеологізмі «Душа бачить, а серце чує», де здатність знати-бачити-говорити відрізняється від можливості слухати-чути-відчувати.

В тілесній ієрархії серце і голова посідають вищу позицію і термінологічно відрізняються від органів, розташованих в нижній частині тулуба. Печінка, нирки,

шлунок, кишки сприймаються як єдине ціле і позначаються спорідненими родовими поняттями живіт або «утроба»: д.-р. животь – «життя, майно»; серб.-хорват. жівот – «чоловічі статеві органи» [7, 52]; словен. otroba; серб.-хорв. утроба црна – «печінка», утроба бижела – «легені»; д.-р. утроба – «живіт, матка»; чеськ. útroba – «нутроці, материнське лоно» [15, 176]. На відміну від розмовного «живіт» архаїчне «утроба» вживається у «взузькопрофільних» обрядових текстах, що виконували перед здійсненням абортів: «Помилуй мене, Господи, за чадом моє, умертвлене мною в утробі моїй» (с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.). Рудименти уявлень про плотську, «утробну» душу зустрічаємо в приказках типу: «Аби душа сита, та тіло не наге», «Прийми душа із ковша», «Душу проквасить», «Не йде до душі» в значенні *несмачне* [5, 14, 217, 240, 440, 543].

Органи, що розташовуються в нижній частині, «відповідають» за життєзабезпечення тіла і продовження роду, тому їх ще називають «маткою». В. Милорадович зазначає: «матка, особливий чоловічий орган, який розміщується в здоровому стані поблизу пупка <...>», після чого додає, що під «маткою» розуміється також жіночий дітородний орган [16, 81-82]. У цьому контексті «матка» є мовним атавізмом і, на думку М. Маковського, позначає принцип споживання і запліднення: *mater співвідноситься з готськ. matjan – «їсти» + д.-англ. teors – «penis» [17, 163]. Звідси семантика рос. діал. матерый – «сильний»; болг. матор – «міцний, здоровий, зрілий» [18, 581]. У Західній Сербії, щоб попередити град (надмірність чоловічого принципу зволоження-запліднення), господарка виходила назустріч хмарі, де перебувала Хала, і, задравши поділ сорочки (жіночий принцип споживання-ковтання), кричала: «Біжи, чудо від чуда чудного!» або «Не йди, зміюка, на зміюку! Моя зміюка достатньо таких ковтнула» [19, 594-595].

У текстах до худоби цю частину тіла називали по іншому, що указує на диференціацію понять людської і тваринної душі: «Сонце ў очи, місяц у плечи, шоб ніхто не потяг з моєї корові спору, ні ў день, ні ў ночі, ні на воде, ні на еде» [4, № 887]. Доречним тут видається порівняння з д.-р. Споринею, білор. Спорішом – втіленням культу родючості і життєвої сили, що початково позначав подвійне зерно / «цар-колос» [20, 467]. Відповідні етимології підтверджуються лексичним матеріалом: д.-р. съпоръ, словен., польськ. sroǫ; чеськ., словц. srog – «суперечка» семантично пов'язане з д.-інд. pṛt-, pṛtanā – «боротьба»; але рос. спорный – «кмітливий, проворний», укр. спорий – «успішний», д.-р. съпоръ – «багатий», болг. спор – «прибуток, урожай», чеськ. sroǫ – «міцний, щедрий», споріднене з д.-інд. sphirás – «багатий, великий», лат. prosper – «щасливий» [21, 737-738]. Скоріш за все, «спор» є складним поняттям і зіставляється з д.-р. пьря – «сила» (звідси пора – «сприятливий час»), а префікс «с» слугує засобом підсилення, що презентує його обрядове значення як місця концентрації життєвої сили.

Поняття з коренем «пор» / д.-р. пьрь зіставляються з побутовими предметами, діями, тотемами, міфологічними персонажами, що сполучаються з поняттям сили: «прести» (сполучення «ст» є засобом додаткового підсилення, в міфології нитка є символом долі, товщина якої позначає силу життя), «то-пор», «ве-пр»; «о-пиратися» (можливо, звідси о-пир / у-пир в значенні «чужа сила»); як варіант: «в-поратися»; «по-правлятися». З д.-р. пьрь асоціюються інші поняття, зокрема: правий – «сильний», протиставляється лівому («слабкому»); пряний – «духмяний» позиціонується до смердючий (похідне від *mer / *mor → *mertī → ст.-слов. мрѣти); прямиий – «рівний, сильний» протиставляється кривому – «не-рівному, хромому, сліпому» (пор. «кривий на одне око, ногу», загнутися, перекинутися – «померти»). Звідси: кривда – «не правда, не-доля»; красти – «присвоювати чуже добро, силу»; кривлятися – «спотворювати дійсність», споріднене з поняттям потворний – «той, хто діє навпаки». Крив – міфічний предок кривичів, які проживали у малодоступних «кривих» місцях. Очевидно відбиває частину опозиції «свій / прямиий» – «чужий / кривий» [22, 23, 27]. Слова з коренем «пра» (як можливий

варіант «пор») зіставляються з поняттями з префіксами «пре», «пра» із значеннями досконалості, сили, першості: рос. прекрaстный; престол; д.-р. прапруда – «сильна злива»; пре-док, пра-щур (Ілля Муромець після зустрічі з прашурами-старцями «чує у собі силу велику»). В контексті ЛОТ співвідноситься також з поняттями з суфіксом «ищ»: «Ніч темна, ніч тишна <...> замкни моїм ворогам губи і губища, щоки і прашоки, очі і праочі» [8, 106-е].

На відміну від людей в МКС тварини мають лише плотську душу, вони позбавлені почуттів і розуму, що зумовлено горизонтальною структурою їхнього тіла («утроба» перебуває в одній горизонталі з головою і серцем). У міфології душу тварини розміщують в «місцях сили» і ототожнюється з рогами, ратицями, зубами і пазурами. Сповідування культу тваринної сили є рудиментом тотемних вірувань, залишки яких збереглися в ЛОТ: «Вилетів ворон з чорного моря, очі в нього червоні, ніс, нігті і панігті, відідрав він вроки і урочища» [23, 128]. Цікавим у цьому аспекті видається співвіднесення семантики «нігті-панігті», якими ворон «віддирає уроки», з традиційними заборонами розкидати зрізані нігті. Українці вірили, що нігті необхідно ховати для того, щоб ними не скористався чорт [8, 96], оскільки їх вважали осереддям сили, що пояснює використання цього образу в магічних лікувальних практиках. «Жилами, силами, кігтями, нігтями (ім'я) сустави на місце стали»; «Беру жилами, силами, кігтями, нігтями, шчоб (ім'я) сустави на містечко стали» [4, № 401, 606].

Висновки. Рудименти уявлень про душу, яка насичує різні частини тіла, свідчать про трансформацію давніх анімістичних уявлень і розвиток аналітичного мислення, пов'язаного з необхідністю локалізувати місце ураження. Traditional hominem на відміну від первісної людини починає розрізняти «персональні» властивості розуму й емоцій і, незалежні від вольових імпульсів, функції фізичного тіла. На цьому етапі міф трактує душу не як окрему, від'ємну від тіла субстанцію (так вважають адепти окремих релігій і представники деяких філософських течій), але сприймає її як цілісність, де тіло є реалізацією духовного плану, його фізичним втіленням, створеного «за образом і подобою». Натомість після смерті тіла душа втрачає цю здатність і стає безплотною матерією всесвіту.

У цьому контексті стають зрозумілими міфологічні уявлення про позаземне життя, перекази про «блукаючі» душі не «виживших віку» самогубців, які прагнуть знайти «інше» тіло, або неспокутувані душі грішників, яких «не приймає земля», тому вони не можуть здійснити «перехід» в світ прашурів.

За логікою міфу діяльність душі обмежена тілом, що пояснює, чому в ЛОТ вона концентрується в голові, серці і животі. Потрійність душі в МКС слов'ян нагадує античні вчення про три іпостасі душі – розумну, тваринну і рослинну (в традиційній культурі – знаючу, чуттєву і «утробну»). Схожими є також інші концепції, наприклад уявлення про людину у ведичній філософії, а також дослідження в галузі аналітичної психології.

Ідентифікація знаючої душі з обличчям / очима людини пояснюється тим, з обличчям ототожнюють ту чи іншу особу. Візуалізація відбувається не лише зовнішності, яка характеризує соціальну, вікову і статеву приналежність. За рисами обличчя угадували також вдачу і характер, що пояснює походження фізіономіки.

Відповідні властивості пояснюються подвійною природою «верхньої» душі, яка сприймає видиму інформацію і переосмислює її. Результат цього внутрішнього процесу продукується через погляд, тому вважається, що очі віддзеркалюють сутність особи – її думки, емоції і прагнення (в тому числі негативні «уроки»). Зрозуміло, що погляд фіксує лише окремі моменти буття, іноді такі, що асоціюються з метафізичними станами, описання і передача яких здійснюється за допомогою обрядово-поетичної мови, що пояснює обрядову синонімію між поняттями «бачення» і «говоріння». Таке ставлення до «верхньої» душі пояснює звичай відсікання голови небезпечним

злочинцям (а також хворобам, хтонічним істотам), яке має ознаки ритуальної страти, оскільки деперсоніфікує особу. Схожими за семантикою є інші види покарання, зокрема осліплення, яке частково дублює обезголовлення, що пояснює ритуальне випікання «недобрих» очей «відьмам» і «врагам». Розуміння сліпоти як аналогу смерті пояснює семантику тимчасового позбавлення зору під час перехідних обрядів.

Міфологічні уявлення про душу доповнюються її здатністю передчувати-віщувати, що дає їй змогу оперувати в світі невидимого. Відповідні властивості приписуються «середній» душі, що асоціюється з серцем, яке відповідає за інтимну сферу буття, а також інтуїтивне сприйняття дійсності.

В МКС «базовою» вважається «нижня» душа – «утроба», яка контролює фізичний стан. Невипадково в текстах, які виконуються з метою полегшення родів або лікування фізичних ушкоджень, ця іпостась душі детально описана і представлена за допомогою ланцюжкоподібних перерахувань. У тварин фізична душа асоціюється з поняттям сили і розташовується в рогах, зубах, ратицях і кігтях. Атавістичні форми, що асоціюються з поняттям сили, фіксуються також в назвах окремих предметів, дій і тотемів, які крім побуту використовуються під час виконання апотропейних і лікувальних обрядів. Рудименти цих форм дійшли до нашого часу у вигляді сталих понять і виразів, що регламентують моральні норми функціонування соціуму.

Список використаної літератури

1. Философия Спиркин А. Г. URL. <https://fil.wikireading.ru/63543> (Дата звернення 08.09.2019 р.).
2. Франц А. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение / пер. с англ. С. Могилевского. – Москва Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 352 с.
3. Попович М. В. Мироззрение древних славян. – К. : Наукова думка, 1985. – 167 с.
4. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подг. текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. – Москва : Индрик, 2003. – 752 с.
5. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших. Уклад М. Номис / упор. прим. та вст. ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 766 с.
6. Темченко А.І. Семантика тілесності в лікувальних практиках українців Полісся. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси. 2015. № 9 [342]. С. 43-47.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва, под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс. Т. 1 (А – Д). 1986. 576 с.
8. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 1. 224 с.
9. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва : Наука, 1994. 608 с.
10. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. К. : Довіра, 1992. 414 с.
11. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Санкт-Петербург : Издательство С.- Петербургского университета, 1996. 366 с.
12. Дюмезиль Ж. Легенды о «сыновьях слепых» на Кавказе и в Прикавказье. *Этнографическое обозрение*. 1996. № 5. С. 81-93.
13. Башилов В. Н. Слепые в кавказском и среднеазиатском фольклоре. *Этнографическое обозрение*. 1996. № 5. С. 94-109.
14. Українські замовляння / упор. М. Н. Москаленко, авт. передм. М. О. Новікова. – К. : Дніпро, 1993. 309 с.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва, под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс. Т. 4 (Т – Ящур) 1987. 864 с.
16. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). *Українські чари* / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь, 1992. С. 32-95.

17. Маковский М. М. Феномен табу в традициях и в языке индоевропейцев. Сущность – формы – развитие. Москва : КомКнига, 2005. 280 с.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва, под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс. Т. 2 (Е – Муж), 1986. 672 с.
19. Толстой Н. И. Глаза. *Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого.* Москва : Международные отношения, 1995. Т. 1. С. 500-502.
20. Иванов В. В., Топоров В. Н. Спорыш. *Мифы народов мира : в 2 т. / пор. ред. С. А. Токарева.* Москва : Советская энциклопедия, 1992, Т. 2. 719 с.
21. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва, под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс. Т. 3 (Муза – Сят). 1987. 832 с.
22. Иванов В. В., Топоров В. Н. О древних славянских энтонимах (Основные проблемы и перспективы). *Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси : сборник научных трудов.* К. : Наукова думка, 1980. С. 11-45.
23. Малорусские суеверия, коим мало, кто верил, собранные 1776 года. Рукопись А. И. Чепы. *Киевская старина.* 1892. Т. XXXVI. С. 119-130.

References

1. Philosophy Spirkin A.G. URL. <https://fil.wikireading.ru/63543> (08.09.2019).
2. Franz Alexander Psychosomatic medicine. Principles and practical application. Moscow. Москва: Publishing house «EXMO-Press», 2002. 352 p. [in Russian].
3. Popovich, M.V. (1985). The worldview of the ancient Slavs. Kiev: Scientific thought, p. 167 [in Russian].
4. Agapkina, T.A., Levkivskaya, E.E., & Toporkov, A.L. (Eds.). (2003). Polesye conspiracies (in the records of 1970—1990-ies). Moscow: Indrik [in Russian].
5. Ukrainian sayings, proverbs and so on. Collections of O. V. Markovich and others (1993). Kyiv: Lybid. 766 p. [in Ukrainian].
6. Temchenko, A. (2015). Semantics of the lower body in the mythological representations of Ukrainians. Ukraine in the ethno-cultural dimension of centuries (Issue 5, P. 82-90) [in Ukrainian].
7. Fasmer, M. (1987) Etymological dictionary of the Russian language: in 4 v. Moscow: Progress, 1986-1987. V. 4. 864 p. [in Russian].
8. Chubynsky, P. P. (1995). Wisdom of the Centuries. Ukrainian folklore in Pavlo Chubynsky's creative heritage: in 2 v. (Vol. 1). Kyiv: Art [in Ukrainian].
9. Rybakov, B. (1994) Paganism of the ancient Slavs. Moscow: The science. 608 p. [in Russian]
10. Bulashev, G. (1992). The Ukrainian people in their legends, religious views and beliefs. Kyiv: Trust, 414 p. [in Ukrainian].
11. Propp, V. Ya. (1996). Historical roots of the fairy tale. St. Petersburg: St.-Petersburg University Publishing House [in Russian].
12. Dumezil Georges (1996) Legends of the “sons of the blind” in the Caucasus and in the Caucasus. *Ethnographic Revue.* № 5. P. 81-93 [in Russian].
13. Basilov, V. N. (1996) Blind people in Caucasian and Central Asian folklore. *Ethnographic Revue.* № 5. P. 94-109 [in Russian].
14. Ukrainian orders (1993) Kyiv: The Dnieper. 309 p. [in Ukrainian].
15. Fasmer, M. (1987) Etymological dictionary of the Russian language: in 4 v. Moscow: Progress, 1986-1987. V. 4. 864 p. [in Russian].
16. Talanchuk, O. M. (Ed.). (1992). Recipes of folk medicine, ordering from illness. *Ukrainian charm* (P. 32—95). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
17. Makovsky, M. M. (2005). The phenomenon of taboo in traditions and in the language of Indo-Europeans. Essence – forms – development. Moscow: ComBook [in Russian].
18. Fasmer, M. (1986). The etymological dictionary of the Russian language: in 4~v. Moscow: Progress. Vol. 2 [in Russian].
19. Tolstoy, N.I. (Ed.). (1995). Eyes. *Slavonic antiquities: an ethnolinguistic dictionary: in 5~v.* Moscow: International Relations (Vol. 1, P. 500-502) [in Russian].

20. Ivanov, V.V., Toporov, V.N. (1992) Knotweed. Myths of the world: in 4 v. Moscow: Soviet encyclopedia, Vol. 2. 719 p. [in Russian].
21. Fasmer, M. (1987). The etymological dictionary of the Russian language: in 4 v. Moscow: Progress. Vol. 3 [in Russian].
22. Ivanov, V.V., Toporov V.N. (1980) About the ancient Slavic names of peoples (The main problems and prospects). *Slavic antiquities*. Ethnogenesis. Material Culture of Ancient Russia: collection of scientific papers. Kyiv: Scientific thought. P. 11-45 [in Russian].
23. Manuscript of A.I. Чепа. Little Russian superstitions, how few who believed collected in 1776. (1892) Kyiv antiquity. 1892. Vol.. XXXVI. P. 119-130 [in Russian].

TEMCHENKO Andriy, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

“BODILY SOUL” IN HEALING AND MAGICAL PRACTICES OF THE SLAVS

Abstract. Introduction. *The subject of the human body and its binding with the soul makes an interest not only to ethnographers, but is also actively studied in the writings of representatives of other humanitarian branches, indicating the acuity of the chosen problem.*

Purpose. *Healing and magical practices of the Slavs are the remnants of archaic myths about the human. An important component of these myths is the doctrine about the soul, the separate fragments of which can be reconstructed by studying the texts, which were read during the healing ceremonies. Evidence of the existence of a bodily soul is found in the works of K. Moshynsky and M. Popovich, who stated that in the beliefs of the Slavs, the human soul is triple. Conclusions of the scientists are supported by ethnographic, folkloric and linguistic data.*

Results. *Triple structure of the soul is matched with three levels of the body, which denote its top, middle and bottom parts, corresponding to the vertical structure of the mythological picture of the world, typical for the Indo-European tradition. The top of the body is personified by the face of the human; the soul itself is concentrated in the eyes and is identified as “knowing one”. The mythologization of a sight is explained by the nature of the vision as the main means of knowing reality, as well as its reciprocal function - the ability to convey nonverbal information that explains the observance of ritual regulations for the “right to have a sight”, duration and expressiveness of the sight. The middle part of the body is associated with emotions and feelings, that’s why it is located in the heart, with which the sphere of intimate life of the human is also associated. Traditionally, appealing to the “sensual” soul is found in female lyrics-love spells and charms. The lower soul - the “womb” controls the physiology of the human, therefore, respiratory, digestive, excretory and reproductive organs are compared with it. Often, the treatment of the lower soul is carried out in spells against mechanical injuries caused by hard work, and its “regulation” - in the rites of difficult childbirth. The structure of the “womb” of the human differs from the similar soul of the animal, which was associated with force – “dispute”, which is reflected in the lexical material.*

Key words: *myth, body, healing rite, soul, eyes, head, blindness, stomach, heart, strength.*

Одержано редакцією 17.06.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019

УДК 39:[659.1+638.1+639.2](=161.2)“16/17”
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-91-108

БУТКО Андрій Олександрович,
аспірант кафедри суспільних
наук, інформаційної та архівної
справи Центральноукраїнського
національного технічного
університету, м. Кропивницький,
Orcid ID: 0000-0002-8631-5112
e-mail: butandrej17@gmail.com

РОЗВИТОК УХОДНИЦЬКИХ ПРОМИСЛІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАДНІПРСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ У XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

У статті розглянуто рівень розвитку рибальства, мисливства, пасічництва, та млинарства на території Задніпрських місць Гетьманщини протягом XVII – першої половини XVIII століть, проаналізувавши наявні в розпорядженні документальні та історіографічні писемні джерела.

Ключові слова: територія Задніпрських місць Гетьманщини, документи з прав власності на ґрунти, промислові уходи, рибні та звірині лови, пасіки, млини.

Постановка проблеми. З 40-х рр. XVIII ст. назва “Задніпрські місця”, використовувалась в офіційних гетьманських та російських документах для позначення заселених територій південного Правобережжя – задніпровської території Лівобережної Гетьманщини [1, 7–15]. Визначним чинником заселення та господарського освоєння території Задніпрських місць, являлась так звана “народна колонізація”, але під постійною спробою всебічного контролю з боку козацької полкової та сотенної старшини Гетьманщини. Заселення та господарське освоєння цього краю розпочався на початку XVII ст. Значно посилювались ці процеси у першій половині XVIII ст., до часу відведення цієї ж території під поселення сербів, і створення в зв’язку з цим на території Задніпрських місць придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків військово–господарського поселення – Нової Сербії в 1752 р.

Територія південніше річок Тясмину і Великої Висі, від Дніпра до Синюхи та Бугу, ще наприкінці XV – XVI ст. частково входила до сфери впливу Черкаського староства Київського воєводства, згодом Корсунського і Чигиринського староств, що виділились з Черкаського, та частково – Брацлавського воєводства, а з середини XVII ст. до Чигиринського полку, та частково до Корсунського і Білоцерківського полків [2, 8–9], а з кінця XVII до середини XVIII ст. – до лівобережних придніпровських сотень, та з 40-х років XVIII ст. і до правобережних сотень Миргородського і Полтавського полків [3, 116].

Природні умови сприяли розвитку промислів на території краю. Протягом XVII ст. до місцевих річок та їх приток, степових та лісових урочищ, жителі як вищезгаданих адміністративних одиниць, так і порубіжних, “уходили” на сезонні промисли – мисливство, рибальство, бортництво та інші їх види, часто організовані українською і польською адміністрацією і панівною шляхтою, козацькою “реєстровою” старшиною і козаками, що з часом привласнювали та освоювали земельні, лісові, водні угіддя на правах займанщини, викупляли право володіння та користування ними (з намаганням закріпити за собою права володіння, підтверженого документально польським чи російським урядом, та козацькою старшиною, гетьманом) в господарських цілях за внесені кошти до урядової чи козацької казни, будували млини, створювали тут свої пасіки та заводи господарства на хуторах [3, 120–213; 4, 7–127, 159–209]. З часом, в першій половині XVIII ст., промисли –

рибальство, мисливство, пасічництво та млинарство на території Задніпрських місць Гетьманщини досягли певного рівня розвитку, який ми розглянемо в дослідженні.

Аналіз досліджень і публікацій. Рівень розвитку промислів – рибальства, мисливства, пасічництва та млинарства на території Задніпрських місць Гетьманщини ще недостатньо досліджено, та все ж маємо деякий об'єм публікацій про зародження та поширення явища уходництва та, з часом, функціонування вказаних промислів, в яких наявні відомості, пов'язані з темою нашого дослідження на визначеній території протягом XVII – першої половини XVIII ст.

Історичний документ про пасіку Б. Хмельницького поблизу Чорного лісу з короткою анотацією вперше був опублікований в журналі “Київська старовина” в 1901 р. [5, 4].

У 20–30-х рр. XX ст. зростає інтерес до національної, української історії. Дослідженнями займаються здебільшого професійні історики. Розвиток мисливства, подано як історія українського ловецтва до кінця XVIII в. в праці І. Крип'якевича [6]. В цей період з'являється ґрунтовне дослідження, що висвітлює процеси заселення та господарського освоєння території Задніпрських місць історика С. Шамрая [7], в якому в загальних рисах розкрито розвиток пасічництва та млинарства. Зародження та поширення уходництва пов'язаного з козацтвом, висвітлювали в своїх працях визначні українські історики Д. Яворницький, Н. Полонська-Василенко, В. Пірко та ін. [8, 403–409; 9, 361; 10, 85, 101–106, 122–131; 11, 15–16]. Розвиток млинарства на українських землях в XVI–XVII ст. висвітлено в працях М. Стрішенця [12; 13; 14].

Для сучасної української історіографії характерним є зосередження уваги на проблемах регіональної історії. В науковий обіг було введено широке коло архівних джерел і матеріалів [3; 4; 40; 41], в яких наявні відомості з тематики нашого дослідження. Останнім часом з'явилась ряд статей з проблеми урядової та народної колонізації, заселення та господарського освоєння території Задніпрських місць, ґрунтованих на архівній джерельній базі [15; 16; 17; 18], які містять інформативні матеріали, пов'язані з темою нашого дослідження та необхідні для повнішого її розуміння.

Джерелознавча база писемних історичних матеріалів з тематики нашого дослідження на території Задніпрських місць не достатньо об'ємна та розпорошена, але наявний масив дає змогу зробити певні узагальнюючі висновки.

Мета. Розглянути рівень розвитку промислів – рибальства, мисливства, пасічництва, та млинарства на території Задніпрських місць Гетьманщини протягом XVII – першої половини XVIII ст., проаналізувавши наявні в розпорядженні документальні писемні джерела.

Виклад основного матеріалу. Територія Потясминя відома від княжих часів, як місцевість, де київські князі влаштовували полювання (лови). Цей край в давнину був багатим на ліси, а відтак – і звірині лови та бортні урожаї, тобто місця гніздування диких бджіл. За часів протекторату Речі Посполитої територія за річкою Тясмином до кінця XVI ст. відносилась до промислових угідь уходників¹ Черкаського замку та староства, на якій велися промисли, як от рибальство, мисливство, бортництво (див. додаток А). В кінці XVI ст. для оборони кордону від набігів татар, на річці Тясмин за королівськими розпорядженнями було організовано ряд поселень, жителі яких мали виконувати в тому числі і сторожові (оборонні) функції. На лівому березі Тясмину в 1589 р. осаджується містечко Чигирин, а 1592 р. йому надається Магдебурзьке право. Маємо опис меж території, що закріплювалася за Чигирином, окресленої у наданні містечку 1589 р. : “почавши от Тасменя вышей Чегрина в чотырех милях, через поле в реку Днепр, Днепром вниз до речки Суры, од Суры по реку Бог, от Богу аж по границу Корсунскую, зо всеми землями,

грунти, польми, леси, бори, гаи, реками, озерами з ставищами, пасеками, з лови зверними, рыбними, бобровими и инными всякими пожитками” [19, 4 зв.–7; 20, 85], [4, 143].

У другому десятилітті XVII ст. в цій місцевості за проханням корсунського і чигиринського старости Яна Даниловича королівським розпорядженням засновано сторожове містечко Крилов. Вперше опис цієї території зустрічається в Київському літописі під 1190 р., а саме устя річки Тясмин, в зв'язку з полюванням – ловами звірів, в цій місцевості київського князя Святослава Всеволодовича із своїм сватом Рюриком [21, 349]. Щодо назви урочища, на якому пізніше розташовувалось містечко Крилов, то, можливо, її походження пов'язане з полюванням в цій місцевості мисливців способом “критих ловів” ще з давньоруських часів. Так в усті р. Тясмин, оселяється поселення, згадка про яке, як містечко Крилов, містить ревізький опис (люстрація), проведена в лютому–березні 1616 р. в Корсунському старостві [22, 3], де повідомляється, що Крилов – містечко, осаджене рік тому, має 200 домів. Фундація містечка Крилова 1616 р., містить опис ґрунтів, що були виділені для користування його жителям в межах території Чигиринщини вздовж р. Дніпро до Кременчука з дозволом вести на них свої промисли і будувати млини на річках [23, 127]. При заснуванні містечок, їх осадникам та жителям дозволялося використовувати для отримання засобів існування та доходів звірині та рибні лови, засновувати пасіки та будувати млини, як от Чигирину 1589 р.: “А жеби теж войт наш Черкаский, староста Черкаский за то, иж там местце пустце осадит, ласку нашу познал, вольно ему будет пожитки на себе вынайдывати з уходов рыбных, бобрових и инного вшелякого зверю и з пасеки, к тому млины там будовати, а оних, так же и корчмы горелчаные, на себе уживати” [19, 4 зв.–7], Торговиці 1661 р.: “Кторе то добра меноване з фольварками, футорами, млинами, корчмами, пасеками, поддаными и их повинностями, чиншами, данями, лесеми, ставами, озерами, пасеками и инными околичностями, з здавна до тихже добр належачими, ловы рыбными, гоны бобровыми и зверинными, з воль-ностями, добрам земским належачими, менованый уроджоный Каплонский и потомкове его мужска полу, з линии его походячи, тримать намененым правом, заживать и пожитки вселякие уподобано приводить бедзе /было/ и будет” [24, 776; 25, 122 зв.–123; 26, 250]. Крилов теж мав рибні і звірині лови, остільки його територія була лісиста та розташовувалась вздовж Тясмину і Дніпра до Кременчука. Тож як видно з джерел, промисли, в тому числі і на території за р. Тясмином, були досить поширеним заняттям населення в XVII ст.

Крім надань території містам з правом їх осадникам та жителям займатися в її межах промислами, існували і надання та наділення такими ж правами урядових посадових осіб. Маємо відомості про такі надання на території, розташованій на Лівобережжі, від 1589 р.: “Данина Михайлу Грибуновичу Байбузе уходу замкового, власного пожитку старостиного, Черкаского прозваного, реку Псол [Псел. – Авт.] зо всеми пожитками и належностями, якие на старост тамошних бывали” [27, 460; 28, 34 об.–35], від 1590 р.: “Данина уходу реки Псол [Псел. – Авт.], лежачого неподалеку Черкас, Байбузам” [29, 468; 30, 144–145], від 1595 р.: “уступления Ближинскому на уход рыбный, прозванный Кременчук на реце Днепре” [31, 450–451; 32, 136 об.–137].

У подальшому, на початку повстання під проводом Б. Хмельницького відбулося звільнення території від польського урядування. Із запровадженням ним у 1649 р. полковосотенного устрою, Чигиринський полк отримав статус окремої адміністративно-територіальної одиниці держави Війська Запорозького. Його територія займала як правобережні, так і лівобережні землі понад Дніпром. Так територія на південь за р. Тясмином і Великою Виссю до устя Синюхи в середині XVII ст. (на деякий час) ввійшла до складу Чигиринського полку Війська Запорозького – Гетьманщини і відносилась до правобережних володінь Чигирини [2, 8–9; 4, 145] (див. додаток Б). Тож на визначеній

території протягом XVII ст., на південний-захід від криловських угідь для промислів, розташовувались угіддя мешканців Чигиринщини (в своїй переважній більшості) та зайшлих з інших правобережних територій, південніше – задніпрські володіння (угіддя) мешканців Кременчуччини (в своїй переважній більшості) та інших лівобережних придніпровських сотень. Маємо відомості 1661 р. про королівське надання уманському полковнику урочища на р. Буг для лову риби.

Та від часу падіння Чигирини (1678 р.) вже за Бахчисарайським миром між Росією, Туреччиною і Кримським ханством 1681 р. та в статтях, ратифікованих 1682 р. в Константинополі, було оговорено право на ведення промислів за Дніпром нижче Чигирини виключно за козаками прилеглих полків Лівобережної Гетьманщини та Запорозької Січі.

Після підписання “Трактату про вічний мир” між Річчю Посполитою і Московським царством (1686 р.) поступово територія Гетьманщини, в тому числі і на південь від р. Тясмину, закріплюється за Московським царством². Згідно з умовами “Трактату...”, територія південніше річок Тясмина і Великої Висі переходила до Московського царства, хоча чіткого розмежування кордону зроблено не було [33, 114] до 1732 р., коли вперше був здійснений опис прикордонних з Польщею територій, відповідно до скарги гетьмана та генеральної старшини до російського уряду, про захоплення і освоєння цієї території поляками [34]. Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. визначався російсько-турецький кордон, та заодно, знову прийшлося робити розмежування і опис кордону з Польщею в 1740 р., оскільки польська шляхта посилила свій вплив, скориставшись послабленням колонізаційних процесів на території Задніпрських місць Гетьманщини в цей період. Було чітко описано лінію кордону від р. Дніпра до р. Бугу з визначенням відстані його протяжності [35, 196 зв.–197].

Тож, поступово промислово освоєна та колонізована населенням придніпровських лівобережних, а з 40-х рр. XVIII ст. і правобережних козацьких сотень Миргородського і Полтавського полків, територія – так звані “Задніпрські місця”, мала протяжність від річок Дніпра і Тясмину до Синюхи і Бугу, шириною в середньому близько 20-ти кілометрів.

З кінця XVII – у першій половині XVIII ст. промисли на задніпрській території від Дніпра до Бугу мали мешканці придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини (в своїй переважній більшості), велика частка яких були вихідцями із колишнього Чигиринського полку, що перейшли на помешкання в Малоросійські полки в 1711–1712 рр. (ймовірно, що саме ці переселенці після встановлення відносного спокою в регіоні почали знову займати свої або сусідні землі, які вони добре знали) і тут, незважаючи на періодичні заборони, фактично урядували полковники та сотники прилеглих лівобережних Власівської, Кременчучської і Потоцької сотень Миргородського полку, а далі на південь вздовж Дніпра – Келебердянської, Переволочанської та Орлянської сотень Полтавського полку.

Варто звернути увагу ще на один момент – претензії запорожців на північні території Задніпрських місць Гетьманщини, що набрали розмаху після їх повернення у межі Російської імперії в 1734 р. Річ Посполита і Московське царство/Російська імперія всіляко хотіли обмежити запорізьких козаків у їх вольностях і правах, включно з територією, а періодичні скарги запорізьких козаків до урядів цих держав, про захоплення та колонізацію їх земель, не знаходили схвальних відгуків у вирішенні питання на їх користь. Та й територія Задніпрських місць ніколи не освоювалась Запорізькою Січчю в господарському відношенні, і їх зимівників, у класичному розумінні цього терміну, тут не було. Зафіксоване “Трактатом про Вічний мир” 1686 р. досить не чітке визначення межі території “...от Сечи вверх Днепра, по устью реки Тясмины, которая впадает в Днепр...” Запорізької Січі, як самостійної політико-адміністративної одиниці у складі Московського царства та на

якій “они, Запорожцы, всякое удовольствие как в лесах, так и в звериных и рыбных ловлях и соляных промыслах добыток себе приуготовляли издавна” [36, 774], залишалося тільки на папері. В даному випадку не брався до уваги той факт, що землі за Тясмином належали до володінь Чигиринського полку, оскільки полк не переходив під протекторат Московського царства, а залишався у складі Речі Посполитої. А так як землі за Тясмином відходили до Московського царства, то в договорі їх приписали до Запоріжжя та володінь запорожців, які фактично ніяких промислів тут не вели. Запорожці мали свої промисли на більш південних степових просторах, а сюди їх господарський вплив майже не поширювався. Угіддя, що постійно використовувались для промислів, житла та господарства запорізьких козаків розміщувались значно південніше умовної лінії: по річкам Тясмин, Велика Вись, Синюха. У пізніших працях істориків, краєзнавців, довідковій краєзнавчій літературі іноді зустрічаються твердження про розміщення на цій території запорізьких зимівників і ведення ними тут постійних промислів, та про знаходження тут навіть укріплення [37, 826–829], але ця інформація не підтверджується документально та за наявними картографічними матеріалами [38] (див. : додаток В). Щодо південної межі Коша Запорізької Січі, маємо певні претензії від нього до Нової Сербії з 1752 р., та Слобідського козацького полку з 1754 р., але ґрунтувалися вони в основному на підробних універсалах Стефана Баторія та Богдана Хмельницького” [39; 4, 144].

Від початку господарського освоєння території Задніпрських місць польською шляхтою, генеральною та полковою козацькою старшиною і козаками, заможними міщанами та духовними особами на правах надання “добр за заслуги”, займанщини, куплі-продажу, спадковості, урядом та місцевими урядовими особами видавалися чи посвідчувалися документи з прав власності на задніпрські ґрунти (польові, лісові, водні угіддя) та господарсько-виробничі об’єкти (млини, пасіки) [17].

Надання прав на шляхетські володіння заносилися в списки Руської чи Коронної метрик. Щодо володінь полкової та сотенної старшини, вони регулювалися на місцевому рівні і до Руської чи Коронної метрик, як правило, не потрапляли. У багатьох випадках саме записи обох метрик містять і найдавніші письмові згадки про відомі чи маловідомі урочища на території краю. Спочатку вони стосуються переважно порубіжних територій вздовж річок Дніпра та Тясмину, але поступово з’являються відомості і про більш глибинні місця по річках Інгул та Інгулець, які лише побіжно згадані серед уходів одного з найбільш давніх описів Черкаського замку 1552 р. [40, 84], та біля р. Синюхи [4, 135].

У зв’язку з передачею Задніпрських місць під поселення сербів та “інших православних народів” в 1752 р., згідно інструкцій російського Сенату, з посвідчувальних документів на право власності на ґрунти були зняті копії, які були надіслані сотенними управліннями, разом з їх описами та описами земель з відомостями про поселення та їх жителів, в полкові Миргородську та Полтавську канцелярії, а звідти в Генеральну військову канцелярію, матеріали якої знаходяться в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАК) та в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Тож матеріали Генеральної військової канцелярії, що зберігаються у фондах ЦДІАК України містять у своєму складі документи з прав власності на задніпрські ґрунти [35].

Матеріали збірки документів про утворення Нової Сербії з колекції О.М. Лазаревського, що зберігаються у фондах ІР НБУВ також містять у своєму складі документи з прав власності на задніпрські ґрунти [41]. Справа містить документи та копії купчих на задніпрські ґрунти Полтавського полку.

Копії документів з прав власності на задніпрські ґрунти Миргородського та Полтавського полків та, в деяких випадках, дотичних до них територій – це урядові кріпості

на право власності, купчі, духовні, дарчі записи, універсали, свідоцтва, записи про розподіл общинної землі між окремими власниками, судові та урядові декрети, посвідчувальні листи та записи, посвідчувальні описи місцевих жителів, виписи з урядових книг, заставні листи, розписки, посвідчувальні грамоти.

Згадані документи з прав власності на задніпрські ґрунти (так як і деякі інші – описи території, реєстри пасік і млинів), подають відомості про наявність звіриних і рибних ловів³, пасік, млинів на визначеній території, а відповідно і дають можливість визначити певний рівень розвитку промислів (рибальства, мисливства), бортництва (бджільництва), млинарства.

Так, із документів з прав власності на ґрунти Миргородського полку маємо відомості про наявність звіриних і рибних ловів, які виступають об'єктами купівлі-продажу чи спадковості: на р. Інгулець в 1615 р., в 1648 р., в 1650 р., в 1681 р. (причому в цьому випадку вказується на пасіку з ловчими ямами на звіра), в 1706 р.; на р. Тясмин в 1671 р., в 1704 р., в 1744 р.; на р. Омельничок (Переволочанському) 1741 р. Про наявність рибних ловів маємо відомості (з документів з прав власності на ґрунти Полтавського полку) на 1752 р.: при придніпровських урочищах Свидовку, Щуровці, по річках Домоткані і Савоткані. Маємо відомості і про наявність чисельних рибних ловів по р. Дніпру та організовану риболовлю на них, рибу постачали і до гетьманського двору (лов знаходився в районі м. Переволочної). “Найбільш ранні з них приведені у тому ж описі Черкаського замку 1552 р., починаючи від стану і уходу Воловського (при так званому Білобережжі в лівобережному куті Тясмину та Дніпра) і до Романкового стану: “Керменчуцкий, Лесок, Тясменский, Песельский /Псельский/, на Ревучом, Кешинський, Волчий остров, Орельський, еще два уходы уверху того Орельского, Романовский, а також уход на Днепре на имя Беловец князя Володимировского Путивльського, також три станы у Белбережьи” [40, 84, 86]. Їх послідовність, як вона означена в описі, досить непевна, що, вочевидь, зумовлене нерівномірним чергуванням переважно лівобережних і правобережних уходів. З часом відбувалися зміни і в їх просторових межах (через поглинання, поділ тощо). Та й русло Дніпра ніколи не залишалося незмінним, постійно утворюючи нові острови, плавні, протоки та прибережні затоки – озера. Перманентно змінювалися також їх власники.

Зокрема, в 1659 р. гетьманом Іваном Виговським було підтверджене надання Богданом Хмельницьким Прилуцькому Густинському монастирю на вилов риби в Дніпровських озерах при Вовчому стані [42, 92–93, 424–425], назва якого походить від давнього Вовчого острова (а то й групи островів), що тягнулися від устя Псла і до Келебердянського рогу.

Маємо відомості також про підтвердження у 1677 р. універсалом кодацького полковника Андрія Домонтовича прав на рибні лови при Романківському уступі, надані Лубенському Мгарському монастирю [43, 538], що, вочевидь, перебрав на себе і уходи при Романковім озері колишнього Чигиринського Новоскитського монастиря, згадані у королівському наданні 1663 р. У 1688 р. уходи при впадінні Орелі, що незмінно виходили і на правобережжя Дніпра, універсалом гетьмана Івана Мазепи були закріплені за Полтавським монастирем [43, 81–82]. Розташовані дещо вище (проти Переволочни) рибні уходи при Ревучому стані тривалий час належали до гетьманського двору. Після передачі у 1754 р. частини Задніпрських місць під поселення Слобідського полку певний час при озері Ревучому згадується новоутворена Рибача слобода [44, 6], звідки постачали рибу насамперед до розташованого поруч Мішуринорозького ретраншаменту.

Не менш привабливими були і лівобережні рибні уходи в районі Паньківської вітки та Фурсина острова, що деякий час також належав до Гетьманського двору (знаходився нижче розташованого навпроти устя Самоткані острова Жучок). Після смерті Данила Апостола у 1734 р. та ліквідації гетьманської посади ці угіддя поступово переходять у

підпорядкування Запорозької Січі, козакам якої саме у цей час було дозволено повернутися з-під Олешків. Вверх від Самоткані і до Тясмину вздовж всієї акваторії Дніпра фактичним розпорядником уходів стає сотенна та полкова старшина прилеглих полків Гетьманщини [4, 135–136].

Наявні відомості вказують, що звірині і рибні лови були найбільш поширені на задніпрській території річок басейну Дніпра та на лісових і степових угіддях Придніпров'я. Попервах, в ході колонізації цього краю, лови здійснювались населенням Чигиринщини, а пізніше – і зайшлим населенням лівобережних придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків, та з часом, і сталим населенням правобережних сотень цих полків.

Як бачимо з відомостей документів, розвиток промислового мисливства та риболовлі на задніпрських угіддях, перебував на недосить розвиненому рівні. Звісно, що ми не маємо в нашому розпорядженні всіх документів, що подавали б повні відомості про наявність звіриних та рибних ловів на визначеній території, щоб зробити висновок про наявність їх більшої кількості та значніший рівень розвитку відповідних промислів. Рибальство та мисливство у населення задніпрського краю було хоч і недостатньо поширеним видом промислів, та все ж існувало, особливо серед козацтва, для забезпечення власних потреб та з метою отримання прибутку [6]. В деяких випадках приватні, закріплені за власниками на правах займанщини чи надані за службу, звірині та рибні лови являлися в подальшому об'єктами купівлі–продажу чи родинного спадку, що говорить про їх немалу значимість для життя населення краю. Промисловий вилов риби та звіра на приватних чи общинних (урядових) ловах (уходах) мав сезонний характер зайнятості чоловіків, не приносив особливих прибутків їх власникам та зайнятому цими видами промислів представникам (скоріш був вигідний для забезпечення власних та родинних потреб), тож не обкладався зі сторони гетьманського, полкових та сотенних урядів великими грошовими податками. В більшості випадків, податок був натуральним, визначався деяким умовним відсотком добутого, для забезпечення власних потреб урядових і посадових осіб у продукції цих промислів.

Деякий інший стан справ був у сфері пасічництва і млинарства.

Досліджувана нами територія вперше згадується в документах, що засвідчують земельну власність родини Волевачів, жителів м. Чигирин. Найдавнішими є тестаменти чигиринського козака Т.Ф. Волевача, датований 1601 р. [45, 44 зв.] та купча 1615 р. [45, 43 зв.], де вже є згадка про пасіки. Тихон Федорович лишив у спадок своїм синам Антону, Андрію та Івану пасіку на річці Чутка з дванадцятьма байраками. Іван Тихонович Волевач, знатний козак, по смерті батька і двох старших братів Антона й Андрія став єдиним власником нерухомості, що належала його родині. У 1615 р. він купує ліс, що зветься Плоский, розташований на витоках р. Цибульник. У купчій зазначається, що при лісі ще є дванадцять байраків з малими байраками, звірине поле і хуторище із сінокосом, степом і поселенням людей. У 1648 р., вже перебуваючи на посаді обозного Війська Запорозького, Іван Волевач додає до своїх володінь пасіку, яка простяглася до р. Інгулець.

За давніми правилами ведення пасічництва та розміщення пасік, відстань між ними повинна бути від 3 до 6 кілометрів. Периметр Чорного лісу, визначений за допомогою сучасних електронних методів вимірювання відстаней та площі, зокрема карти google, за нанесеними відстанями по його контурам, наближений до 55 км. Отже, навколо Чорного лісу могли (мали змогу) розміщуватись від 9 до 18 пасік (див. додаток Г). Периметр Чути лісу, визначений тим же чином, наближений до 60 км. Тож, навколо Чути лісу могли (мали змогу) розміщуватись від 10 до 20 пасік (див. додаток Д).

З реєстру пасік у лісах Чорному і Чути, доданого до опису прав на задніпрські ґрунти Миргородського полку 1744 р. маємо наступні відомості про кількість пасік: “Да в

присланной 744 году июля 19 дня при доношении хоружего полкового миргородского Максима Леонтиева ведомости показано: в Черном лесе пасек 20, в Чуте лесе пасек 17” [45, 20–22, 46–47]. За описом Криловської сотні Миргородського полку 1745 р. маємо наступні відомості: “итого в лесе Чута пасек – 21; итого в лесе Черном пасек – 21” [46, 96 зв.–98 об.]. На території Задніпрських місць пасіки розміщувались також і по інших місцинам, по балкам та в байраках і лісах, як от Великому, Плоскому та інших.

Очевидно, бджіл на пасіках тримали в штучних, виготовлених з дерев’яних дуплявих колод бортях (дуплянки, пні), кількість яких на невеликих пасіках була 10–50 штук, на середніх 50–100 шт., на великих – більше 100 шт. З наявних відомостей можемо констатувати, що пасіки були як приватні, на яких господарством займався сам власник (або найманий ним ставленик – пасічник), так і общинні – монастирські та ін., на яких господарством займалися члени общини, або наймані общиною пасічники із своїх кіл (свояки). Влаштування пасік та збут товарів бджільництва було відносно прибутковою справою, тож пасічництво обкладалось визначеним податком, як правило, десятою частиною від вироблених за сезон товарів пасічництва чи рубль в рік. У період захоплення поляками території за р. Тясмином та тиску на українських колоністів до 1732 р., вони починають збирати з населення чималі податки, зокрема з пасік, забирають і “пчелину десятину”, яка належала в цій місцевості гетьманові, що примушений через це поновлювати свої скарги до російського уряду [7, 210]. 3-го вересня 1728 р. гетьман Апостол пише скаргу російському урядові, витяг з якої приводиться нижче: “Писал я в Государственную коллегию иностранных дел, доносячи, что поляки не только земли те, которые по тракту Вечного мира с стороны польской и с стороны Ея Императорского Величества надлежит быть в пусте, населили малороссийскими людьми, но которые земли по тому ж трактату принадлежат в державу Ея Императорского Величества, там они поотнимали у малороссиян грунта, пасеки, леси и другие угодия, ибо по тому утвержденному мирному трактату от устья реки Тясмина /як в грамоте Ея Императорского Величества к покойному гетьману Скоропадскому присланной написано/, граница меет быть в верх в поле простою линиею проведена, нечепаяючи Чигрина, до лесу, который называется Чорний, и то повинно быть в сторону Ея Императорского Величества, на что я просилем указа Ея Императорского Величества. А ныне объявил мне письменно полковник наказный и судия полковий миргороцкий Матвей Иванов по жалобливому ему доношению сотников полку Миргородского Городиской, Кременчуцкой, Власовской, Потоцкой и протчих, что прислание нарочно от губернатора чигринского Станислава Орловского в Чорном лесе по байраках в пасеках людей тех сотен и моей десятину пчелиную отписали, которые пасеки позанимали там в надежду того, что грунта, в тех местах найдующие, належат в державу Ея Императорского Величества, и сверх того за оние пасеки от пчол требуют погребоваго от каждой пчелы по денге, а писареви от пчол по копейке ...” [34]. Деякі посадові особи мали звільнення від податків, як видно, наприклад із універсалу гетьмана І. Мазепи 1704 р. про звільнення пасіки власівського сотника Устима Сахненка від бджолої десятини [47, 1].

Набуті способом займу чи надані за службу та спадкові родові пасіки та млини, на вказаній території мала генеральна старшина, полкові та сотенні військові, світські посадові, духовні особи, запорозька відставна старшина. В історичній літературі є згадки про розташування в Чорному лісі пасіки запорізького кошового отамана Івана Сірка [8, 409].

Власні пасіки на території Задніпрських місць мали особи знаних українських родів Хмельницьких, Дорошенків, Лизогубів, Апостолів та інших. Гетьман Богдан Хмельницький розширив свої земельні володіння за Тясмином. При Чорному лісі

Б. Хмельницький мав ґрунти, підтвержені королівським наданням 1652 р., а саме: “прямою пустыню за Тасменем, от пасеки Хмельницкого, некогда старого [Михайла. – *Авт.*], через Ингулец и Черной лес до устья речки Бержка [Бешки – *Авт.*] и к байракам; а с другой стороны от устья речки Каменки к речке Каменке, в Ингул впадающий, лежащий, а в владенье нашем королевском будущем” [48, 468; 49, 130–130 v]. Крім того, є відомості про відібрану Б. Хмельницьким пасіку у Шульганя, (очевидно, чигиринського сотника Івана Шульги), за яку пізніше Юрій Хмельницький сплатив відкупні його вдові [35, 92]. Половину цієї пасіки просив у своє користування вже в Юрія Хмельницького Павло Яненко-Хмельницький. Та на це прохання від нього він отримав відмову. На 1690 р. Пивогірський монастир закріпив право власності на цю пасіку (під назвою Онисковська) за собою [50, 1]. В вищезгаданому реєстрі пасік у лісах Чорному і Чуті 1744 р. [45, 46] вказано, що пасіку в Чорному лісі, яка раніше належала Б. Хмельницькому, на даний час, близько 30-ти років займає власівський житель Пилип Майбороденко, але підтверджувальних документів з права власності на неї він немає. В цьому ж реєстрі значиться: “пасека, прозиваемая Шульгановская, по наследию от давних лет владеемая, ныне состоит без пчел и людей впусе” [45, арк. 20]. Це, ймовірно, дві різні пасіки, за які велися спірні процеси у питанні спадку володінь гетьмана [45, 20]. При перерахуванні в універсалах спадкових володінь Лизогубів за Дніпром вказується на досить значні володіння біля Чорного лісу: “Пасеки: две в Мотренином лесе, одна, от Хвеска Цилюрника, а другая от Марка Беди, купним способом набитии; третья в Чорном лесе з сема байраками, купленная ж у Хвеска Бузувского; четвертая в Чорном же лесе, Капустинская, Шакуновская з садом; пятая, Максимовская, там же; шестая над Ингулом [Малим. – *Авт.*] в байраках з ставом, садом и полями; семая там же, Дорошова, у Грицка Каранди купленная” [35, арк. 150 зв.]. В реєстрі пасік у лісах Чорному і Чуті 1744 р. вказані пасіки Лизогубова і Лизогубовська в Чорному лісі [45, 46, 20 зв.], з яких першу займає з дозволу Лизогуба власівський житель Семен Боцький вже близько двадцяти років, а друга, за показом пасічника, зостається в його ж, Лизогуба, власності.

Млини розташовувались на річках. Будувались методом насипання греблі через річку і її перегороджування для направлення потоку води, і відповідно були водяні. Млини, в переважній більшості, були з одним, двома каменями, рідше з трьома, чотирма каменями, також використовувалась ступа. Одна з перших документальних згадок про млини, є розписка майстра 1674 р., чигиринського жителя Івана Федоренка, про закінчення будівництва млина на р. Тясмин та його передачу в експлуатацію Андрію Дорошенку, брату гетьмана [35, 154].

З млинів брався податок, так звана “войсковая часть”, очевидно, збір до скарбниці на військові потреби Гетьманщини, від якої, в деяких випадках, генеральна старшина за привілеями мала звільнення, як от: “поважним панам Лизогубам ... з млинов части войсковой, а з пасек десятины не брано” [35, 149–149 зв.]. Як видно із донесення Колегії закордонних справ в Сенат про уточнення кордонів за Дніпром для оподаткування млинів від 29.11.1743 р. [35, 190–191], та з указу Генеральної військової канцелярії миргородському полковнику Капнисту від 27.02.1744 р.: “...о битии состоящей на Российском береге мельницы, в российском же владении и собирании с оной в скарб восковой, против протчих тамошних мельниц часты войсковой, имеете учинить исполнение” [35, 187], млини були об’єктами, що суттєво поповнювали казну, податок з яких доходив інколи до половини їх прибутків. Заможність людності викликала у старшини не тільки прагнення захопити землі; старшина намагається й здерти з цієї людності як найбільші податки. 1747 р. цей одкуп бере Миргородська полкова канцелярія, а з 1748 р. особисто полковник Капнист; він збирає не тільки ці податки, але й різні збори з млинів, зокрема всі прибутки з млина Булаївського.

Правда, за це Капнист має платити вже 480 рублів і 55 копійок річно. Збирати податки він мав у розмірах, в яких і досі збиралося. А втім 1750 р. полкова канцелярія (знов, очевидно, на спілку з Капнистом) тримати цей одкуп одмовилася, бо торік ставсь недобір у податках. Як зазначала канцелярія, причини були такі: пограничні форпости не пропускають через Тясмин підвозу хліба з польських володінь, а через те зменшилося гуральництво й млинарство на цій території” [7, 221].

З опису Задніпрських місць 1732 р. та доданого до нього “Реестра мельницам, имеющимся на Днепре и по речкам Тясмине, Ирклее, Малом Ингульце, Цибульнику и Чуте”, складених генерал-квартирмейстром Карлом фон Штофелем маємо наступні відомості: “всех мельниц 14, в том числе одна затонула, другая пустая, третья недостроенна” [35, 193–196 зв., теж 51, 941–945]. Звісно, що протягом визначеного нами для дослідження проміжку часу на території Задніпрських місць було побудовано дещо більше млинів, як от за відомостями 1743 і 1744 рр.: “яко сверх имеющихся в тих Заднепрских местах мельниц, с коих действительно войсковая часть в скарб войсковий взимается, нашлись еще две мельницы, прозываемые одна Булаева, по сей стороне Тясмина, а другая Салова... которая на другой стороне реки Тясмина” [35, 190, 186 зв.], та деякі з них з часом були занепали чи зруйновані, як от млин Саловий, якому за умовами “Трактату про вічний мир” “надлежит быть в пусте”, та з причини, зокрема, періодичних військових дій на території задніпрського краю.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Як видно з нижче приведеної порівняльної таблиці (Таблиця 1) складеної на основі відомостей 203 впорядкованих документів з прав власності на задніпрські ґрунти Миргородського і Полтавського полків, з яких 1752 р. знімалися копії в зв’язку з передачею Задніпрських місць Гетьманщини під поселення Нової Сербії, млини були об’єктами процесів спадковості та грошових відносин купівлі-продажу 17 разів. Пасіки були об’єктами процесів спадковості та грошових відносин купівлі-продажу в два рази частіше ніж млини.

Таблиця 1

Кількість основних об’єктів купчих записів на задніпрські ґрунти Миргородського і Полтавського полків за період 1600–1752 рр. (за даними 1752 р.)

Період	Роки включно	Кількість років в періоді	Об’єкти купчих та інших записів	
			млини	пасіки
1	1600 – 1686	87	5	13
2	1687 – 1711	25	5	12
3	1712 – 1739	27	3	9
4	1740 – 1752	13	4	2
Разом	-	152	17	36

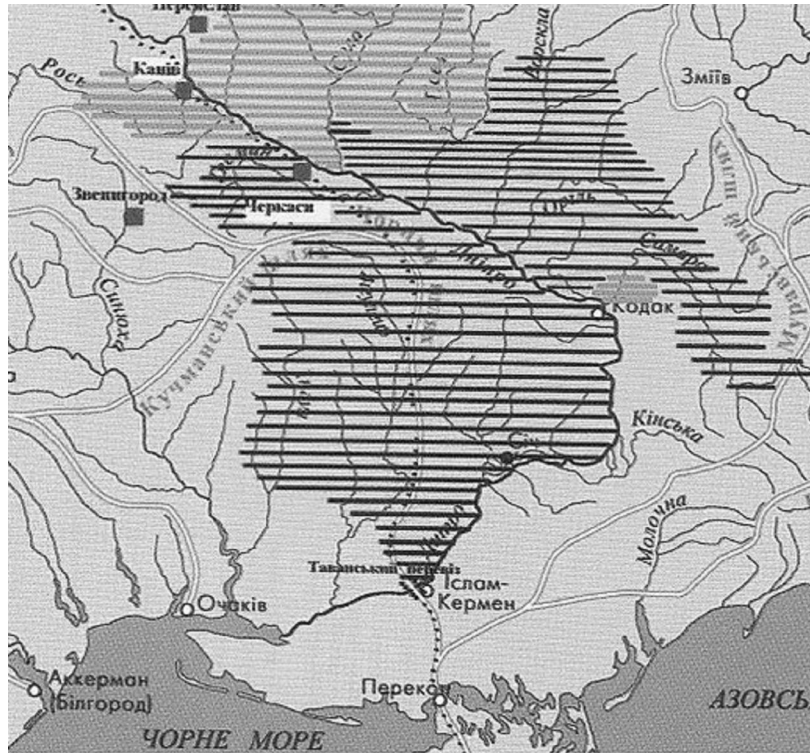
Облаштування і утримування пасік було копіткою справою, і вимагало деяких затрат та сплату податку, та збут товарів бджільництва приносив власникам, орендарям, працівникам відносно немалий прибуток. Насипання греблі на річці, побудова млина, його подальше утримання, плата працівникам та сплата податку, було недешевою справою. На це була спроможна незначна кількість заможних осіб (в основному козацького старшинського стану), та все ж доходи від роботи млина теж були, очевидно, не малі.

Власниками пасік і млинів були в основному представники козацького стану місцевої сотенної та полкової старшини, місцеві заможні жителі (посполиті) і представники духовенства. Пасіки, як і млини, мали свої власні назви, які, в переважній більшості випадків, були похідними від ім’я чи прізвища власника.

Місце розташування пасік та млинів на території колишніх Задніпрських місць Гетьманщини встановити, хоч і наближено, досить проблематично, в першу чергу через відсутність фіксації цих об'єктів у тогочасному картографічному матеріалі. Наближено, це можна визначити за описами їх розташування на місцевості.

Додатки

Додаток А

Джерело: Території промислових угодів населення Черкаського та Канівського староств. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Черкаське_староство.

Додаток Б

Джерело: Межі Чигиринського полку на фрагменті картосхеми адміністративного поділу України 1648-1654 років // Полки за Крип'якевичем. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>.

Додаток В

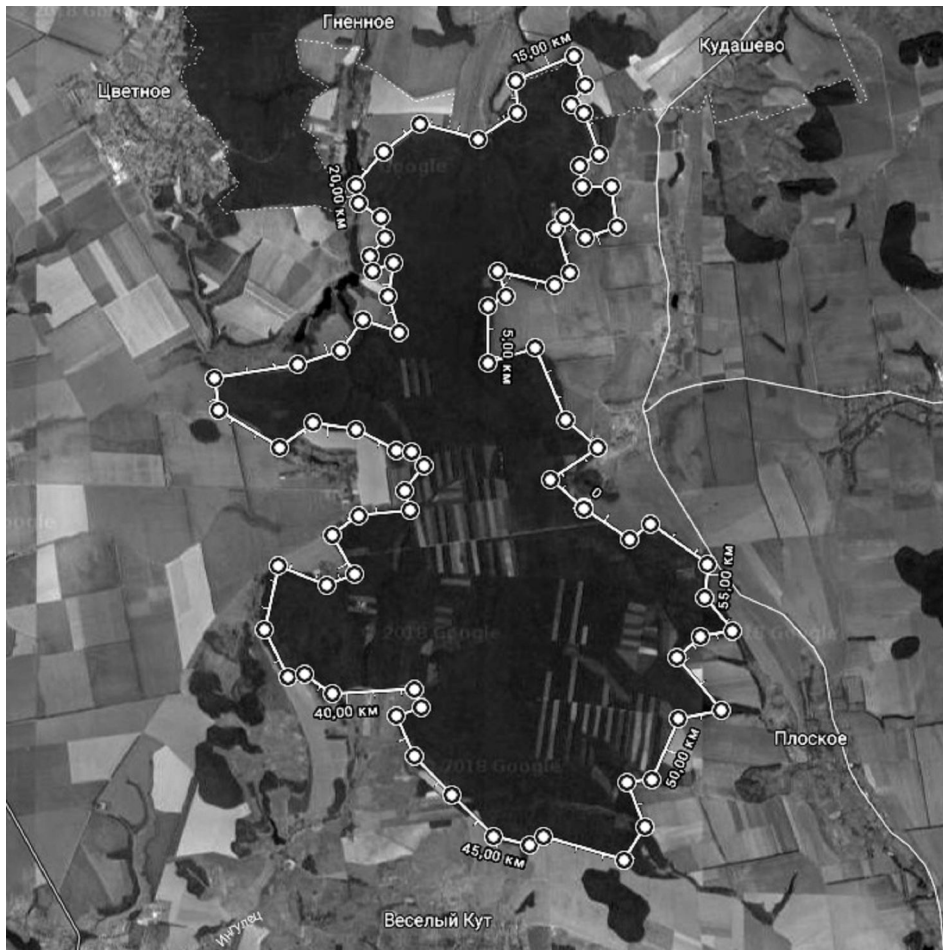

Джерело: Задніпрські місця Миргородського і Полтавського полків на фрагменті “Генеральной карты от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова с показанием Украинской линии, также Турецкой области и Польского владения с Российской империей граничащей. Копировал Киевского гарнизона Киевского полку сержант Иван Синельников 1759 году. С находящейся при Киевской инженерной чертежной в сходстве картой свидетельствовал инженер майор Василий Левин” (ІК НБУВ. – Д. 6746, фотокопія) // Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – К. : Академперіодика, 2003. – С. 259.

Додаток Г

Фрагмент карти google з нанесеними контурами та відстанями по наближеному периметру Чорного лісу. Джерело: <https://www.google.com.ua/maps> (дата звернення 17.05.2019).

Фрагмент карти google з нанесеними контурами та відстанями по наближеному периметру Чути лісу. Джерело: <https://www.google.com.ua/maps> (дата звернення 17.05.2019).

Примітки

- ¹ Уходники, люди різних станів – селяни, міщани, бояри і навіть магнати, що незважаючи на ризик ходили у XIV – XVI століттях на “уходи” в степ на полювання, рибальство, збирання меду.
- ² Тогочасний кордон в тексті трактату визначається так: “от устья реки Тясмины рубеж имеет быть вверх, в поле, прямою чертою веден, Чигирина не займаю, к лесу, которой называется Черной, в сторону Их Царского Величества имеет належать” (Полн. собр. законов Российской имерии. – Спб, 1830. – Т. II, № 1186. – С. 774.
- ³ Лови – промисел по добуванню риби (рибальство) і звіра (мисливство, полювання); також – підходящі природні території (уходи), (водні, лісові, степові угіддя) з наявністю риби та звірини, з можливістю їх вилову для власних потреб та на продаж, з метою грошового доходу.

Список використаної літератури

1. Бутко А.О. Територія Задніпських місць Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть / А.О. Бутко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2018. – № 1– С. 7-15.
2. Реєстр Війська Запорозького 1649 року // Підгот. до друку О.В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
3. Пивовар А.В. Поселення Задніпських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. / А.В. Пивовар. – Київ: Академперіодика, 2003. – 336 с.

4. Пивовар А.В., Бутко А.О., Дідик В.Ф. Документи з прав власності на задніпрські ґрунти. – Рукопис. – 268 с.
5. Пасека Богдана Хмельницького // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 1–3.
6. Крип'якевич Іван. Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII в. / Іван Крип'якевич. – Львів, 1925. – 24 с.
7. Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). / Сергій Шамрай // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. XXIV. – С. 207–302.
8. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д.І. Яворницький. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1990. – 592 с.
9. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. / Н.Д. Полонська-Василенко. – Т. 1. – Мюнхен, 1972. – 591 с.
10. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / В.О. Пірко. Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
11. Шевченко С.І. Кіровоградщина – козацький край. / С.І. Шевченко. – Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 2001. – 28 с.
12. Стрішенець М. Технічне обладнання водяних борошномельних млинів України XVI–XVII ст. / М. Стрішенець // Вісник ТДТУ. Історія. – 1996. – №1. – С. 25–29.
13. Стрішенець М.М. Архівні документи про будівництво водяних млинів на Україні в 16 – першій половині 17 ст. / М.М. Стрішенець // Архіви України. – 1989. – №2. – С. 64–66.
14. Стрішенець М.М. З історії борошномельного виробництва на Україні у другій половині 16 – середині 17 ст. / М.М. Стрішенець // Історія народного господарства та економічної думки України. – 1994. – Вип. 26–27.
15. Січова О.В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття) / О.В. Січова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Історія. – 2004. – Вип. 74–76. – С. 37–40.
16. Січова О. В. З історії колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). / О. В. Січова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2004. – Вип. 9. – С. 112–120.
17. Бутко А.О. Джерелознавча проблема визначення права власності на ґрунти території Задніпрських місць на основі документів кінця XVII – першої половини XVIII століття / А.О. Бутко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 23. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. – С. 227–233.
18. Бутко А.О. Природні угіддя, господарські об'єкти, населені пункти території Задніпрських місць Гетьманщини як об'єкти спадкових та грошових відносин купівлі–продажу / А.О. Бутко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 25. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім.В.Винниченка, 2019. – С. 153–169.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 61. – Спр. 768.
20. Архив Юго-Западной России (далі – ЮЗР). – Ч. 5: Акты о городах (1432-1798). – Т. I. – К., 1869. – 736 с.
21. Літопис руський / Пер. з давньоруської Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
22. Центральний Державний Історичний Архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 152.
23. Архив ЮЗР. – Ч. 3 : Акты о козаках (1500-1648). – Т. I. – К., 1863. – 557 с.
24. Книга Руська метрика (далі – РМ) 29, № 87 / Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Врацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – К., 2002. – 983 с.
25. Российский Государственный Архив Древних Актов (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 220.
26. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Підготував до друку Петро Кулаковський. – Острог, Варшава, Москва, 1999. – 608 с.

27. Книга РМ 12, № 21 / Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – К., 2002. – 983 с.
28. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 199.
29. Книга РМ 12, № 88 / Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – К., 2002. – 983 с.
30. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 199.
31. Книга РМ 11, № 166 / Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – К., 2002. – 983 с.
32. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 200.
33. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. / Н. Крикун. – К., 1992. – 185 с.
34. ІР НБУВ. – Ф. II. – Д. 1740.
35. ЦДАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11437.
36. Полное Собрание Законов Российской Иимперии: Собрание первое. – Т. II. – №1186.
37. Бублиев Н. Укрепления Запорожских казаков, в г.Александрии и Александрийском уезде / Н. Бублиев // ЗООИД. – Том 2. Отделение третье, 1848. – С. 826–829.
38. Інститут Картографії Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІК НБУВ). – Д. 6746 (копія 1759 року).
39. Жарких Микола. Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Terextemyriv/FalseChart.html>
40. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886. – 746 с.
41. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 63₁. – Д. 59303–59347.
42. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657– 1 687). – Київ ; Львів, 2004. – 1118 с.
43. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II. – Київ ; Львів, 2006. – 800 с.
44. ІР НБУВ. – Ф. – IX. – Спр. 1733.
45. ЦДАК України. – Ф. 51. – Оп.3. – Спр. 20316.
46. Российский Государственный Архив Древних Актов. – Ф. 248. – Оп. 39. – Д. 2667.
47. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 27537, теж: – Ф. 40. – Спр. 664. – Арк. 29 зв.
48. Акты ЮЗР. – СПб, 1878. – Т. X.
49. Archiwum Giywne Akt Dawnych w Warszawie. – Metryka Koronna 393 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml#series1
50. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20550.
51. ІР НБУВ. – Ф. II. – Д. 1965.

References

1. Butko, A.O. (2018). Territory of Zadnipsky places of the Hetmanate in the period from the beginning of the XVII – in the first half of the XVIII centuries. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya: Istorychni nauky. (Bulletin of the Cherkasy University. Series: Historical Sciences)*. (1), 7–15. (in Ukr.).
2. Shevchenko, F. P. (Ed.), Todiichuk, O. V. (Comp.). (1995). The Register of the Zaporozhian Army in 1649. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukr.).
3. Pyvovar, A. V. (2003). Settlement of Zadnipsr'kykh places before foundation of Nova Serbia in the documents of XVIII century. Kyiv: Akadempriodyka. (in Ukr.).
4. Pyvovar A.V., Butko, A.O., Didyk, V.F. Documents on the property rights of the zadnieprs'ky soils. *Rukopys*. (in Ukr.).
5. Apiary Bogdan Khmel'nitsky. (1901). *Kyevskaya staryna (Kyivan olden)*. Т. 72. (1–3), 4. (in Russ.).
6. Kryp'yakevych Ivan. (1925). Essay on the history of Ukrainian animal husbandry till the end of the XVIII century. L'viv. (in Ukr.).

7. Shamray S. (1929). To the history settling by people of Steppe Ukraine in the XVIII century (Krylivshchyna i Lyzavetchyna)]. *Zapysy istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN (Notes of the historical and philological department of All-Ukrainian Academy of Sciences)*. XXIV, 207–302. (in Ukr.).
8. Yavornyts'kyi, D.I. (1990). History of Zaporizhian Cossacks. T. 1. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukr., in Russ.).
9. Polons'ka-Vasylenko, N.D. (1972). History of Ukraine. T. 1. Myunkhen. (in Ukr.).
10. Pirko, V.O. (2004). Settlement and economic development of Steppe Ukraine in the XVI–XVIII centuries. *Ukrayins'kyi kul'turolohichnyi tsentr. Donetsk: Skhidnyy vydavnychyy dim.* (in Ukr.).
11. Shevchenko, S.I. (2001). Kirovograd region is the Cossack region. Kirovohrad: Kirovohrads'ke derzhavne vydavnytstvo. (in Ukr.).
12. Strishenets' M. (1996). Technical equipment of water flour mill mills of Ukraine in the XVI–XVII centuries. *Visnyk TDTU. Istoryia (Bulletin of the TSTU. History)*. (1), 25–29. (in Ukr.).
13. Strishenets', M.M. (1989). Archive documents on the construction of water mills in Ukraine in the 16th – the first half of the 17th century. *Arkhivy Ukrayiny (Archives of Ukraine)*. (2), 64–66. (in Ukr.).
14. Strishenets', M.M. (1994). From the history of flour-grinding production in Ukraine in the second half of the 16th - the middle of the 17th century. *Istoryia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoyi dumky Ukrayiny (History of the national economy and economic thought of Ukraine)*. (26–27). (in Ukr.).
15. Sichova, O. V. (2004). Origins and initial stage of colonization of the southern lands of the Right Bank and their accession to the Hetmanate (the first third of the XVIII century). *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoryia (Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. History)*, (74–76), 37–40. (in Ukr.).
16. Sichova, O. V. (2004). From the history of the colonization of the southern lands of the Right Bank and their accession to the Hetmanate (the first third of the XVIII century). *Rukopysna ta knyzhкова spadschyna Ukrainy (Manuscript and book heritage of Ukraine)*. (9), 112–120. (in Ukr.).
17. Butko, A.O. (2018). Source-study problem of determination of the ownership right to the territory of the Zadnipsr'kykh places on the basis of the documents of the end XVII – the first half of the XVIII century. *Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky (Scientific Notes. Series: Historical Sciences)*. Kropyvnyts'kyi: RVV TsDPU im. V. Vynnychenka. (23), 227–233. (in Ukr.).
18. Butko, A.O. (2019). Natural lands, economic objects, settlements of the territory of Zadnipsr'kykh places of the Hetmanate as objects of hereditary and monetary relations of purchase–sale. *Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky (Scientific Notes. Series: Historical Sciences)*. Kropyvnyts'kyi: RVV TsDPU im. V. Vynnychenka. (25), 153–169. (in Ukr.).
19. Instytut rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernads'koho (dali – IR NBUV). – F. 61. – D. 768.
20. Archive of South-Western Russia (hereinafter - the SPM). – Ch. 5. – T. I. (in Russ.).
21. Makhnovets, L. E. (Per. from the Old Russian); Mishanich, O. V. (Back edit). (1989). *Chronicles of Rus*. Kyiv: Dnipro. (in Ukr.).
22. Tsentral'nyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAK Ukrainy). – F. 2227. – Op. 1. – Spr. 152.
23. Archive of SPM. – Ch. 3. – T. I. (in Russ.).
24. The book of the Russian metric (hereinafter – the RM) 29, № 87 / Russian (Volyn) metric. Regge documents of the Crown Office for Ukrainian lands (Volyn, Kiev, Vrazdlava, Chernihiv Voivodeships). 1569–1673. (2002). Kyiv. (in Ukr.).
25. Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arkhiv Drevnikh Aktov (dalh – RGADA). – F. 389. – Op. 1. – D. 220.
26. Kulakovs'kyi Petro (prepared for publication). (1999). Russian (Volyn) metric. Book for 1652–1673 biennium. Ostroh, Varshava, Moskva. (in Ukr.).
27. Book PM 12, № 21 / Russian (Volyn) metric. Regge documents of the Crown Office for Ukrainian lands (Volyn, Kiev, Vrazdlava, Chernihiv Voivodeships). 1569–1673. (2002). Kyiv. (in Ukr.).
28. RGADA. – F. 389. – Op. 1. – D. 199.

29. Book PM 12, № 88 / Russian (Volyn) metric. Regge documents of the Crown Office for Ukrainian lands (Volyn, Kiev, Vrazdlava, Chernihiv Voivodeships). 1569–1673. (2002). Kyiv. (in Ukr.).
30. RGADA. – F. 389. – Op. 1. – D. 199.
31. Book PM 11, № 166 / Russian (Volyn) metric. Regge documents of the Crown Office for Ukrainian lands (Volyn, Kiev, Vrazdlava, Chernihiv Voivodeships). 1569–1673. (2002). Kyiv. (in Ukr.).
32. RGADA. – F. 389. – Op. 1. – D. 200.
33. Krikun N. (1992). Administrative-territorial structure of the Right Bank Ukraine in the XV–XVIII centuries. The borders of voivodeships in the light of sources. Kyiv. (in Russ.).
34. IR NBUV. – F. II. – D. 1740.
35. TsDIAK Ukrainy. – F. 51. – Op. 3. – Spr. 11437.
36. The Complete Collection of the Laws of Russian Imperatiya: The First Collection. – T. II. №1186. (in Russ.).
37. Bublikov N. (1848). Fortifications of Zaporizhzhya Cossacks, in Alexandria and Alexandria district. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey (Notes of the Odessa Society of History and Antiquities)*. T. 2. (3), 826–829. (in Russ.).
38. Instytut Kartohrafii NBUV. – D. 6746 (kopiya 1759 roku).
39. Zharkyykh Mykola. Access mode: [https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs / Terextemyriv/FalseChart.html](https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Terextemyriv/FalseChart.html)
40. Archive of SPM. – Ch. 7. – T. I. (in Russ.).
41. IR NBUV. – F. I. – Spr. 63₁. – D. 59303–59347.
42. Universal of Ukrainian Hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoilovych (1657–1687). (2004). Kyiv – L'viv. (in Ukr.).
43. Universals of Ivan Mazepa (1687–1709). (2006). Ch. II. Kyiv – L'viv. (in Ukr.).
44. IR NBUV. – F. IX. – D. 1733.
45. TsDIAK Ukrainy. – F. 51. – Op. 3. – Spr. 20316.
46. Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arkhiv Drevnikh Aktov. – F. 248. – Op. 39. – D. 2667.
47. IR NBUV. – F. II. – Spr. 27537, tezh: – F. 40. – Spr. 664. – Ark. 29 zv.
48. Acts of Southwestern Russia. (1878). Sankt Peterburg. T. X. (in Russ.).
49. Tsentral'nyy arkhiv istorychnykh zapysiv u Varshavi. – Metryka Koronna 393. Access mode: http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml#series1
50. IR NBUV. – F. II. – Spr. 20550.
51. IR NBUV. – F. II. – D. 1965.

BUTKO Andriy, Graduate student of the Department of Social Sciences, information and archives
 ІІІ Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytsky City

DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL CRAFTS ON THE 'ZADNIPRSKY PLACES' TERRITORY OF HETMANATE IN 17TH – FIRST HALF OF 18TH

Abstract. Introduction. *The article deals with the level of development of crafts – fishing, hunting, beekeeping, and mynstration in the territory of the Zadniprsky places of the Hetmanate during the XVII – the first half of the XVIII century, having analyzed the available documentary and historiographical writing sources.*

The purpose of the article is this to consider the level of development of crafts – fishing, hunting, beekeeping, and mynarstration in the territory of the Zadniprsky places of the Hetmanate during the XVII - the first half of the XVIII century, having analyzed the available documentary and historiographical written sources.

Results. *During the days of the protectorate of the Rzeczpospolita area by the river Tysmyn until the end of the XVI century belonged to the industrial care of the Cherkassy castle and the old mansion, where nurses were doing crafts, such as fishing, hunting, boarding. At the end of the XVI at the beginning of the XVII century to protect the border of the Polish Kingdom from the raids of the tatars, on the river Tyasmin, a number of settlements were organized under the royal orders. When establishing settlements,*

such as from Chyhyryn, Krylov, their sedentary and inhabitants were allowed to use for livelihoods and income for beer and fish, to establish apiaries and to build mills. There was also the provision of the territory and the granting of rights to engage in crafts within its borders for government officials. To the south-west of the Krylov lands for industrial enterprises, the land of the inhabitants of Chyhyrynshchyna and the inhabited inhabitants from other right-bank territories were located, and to the south – the zadnipsky possessions (land) of the inhabitants of Kremenchuk and other left-bank Dnipro Cossack hundreds. During the period from the end of the XVII – in the first half of the sixteenth century the inhabitants of the prydnirovsky hundreds of the Mirgorod and Poltava regiments of the Hetmanate (in its overwhelming majority), whose large share was originated from the former Chigirin regiment, who moved to the Malorossiysk regiments in the 1711–1712 biennium, lived on their farms in the zadniprovska territory from the Dnieper to the Bug.

The level of development of the crafts of the former Zadnitsky places of the Hetmanate was not the subject of a separate study in Ukrainian historical science, and this topic still remains poorly researched. During the study of this topic, the author uses the available written sources and information on historiographical literature. Documents on the ownership of the Zadnipsky soils (as well as some other - the description of the territory, registers of apiaries and mills, hetman universals), provide information about the presence of beasts and fish, apiaries, mills in a certain territory, and, respectively, make it possible to determine a certain level the development of crafts (fishing, hunting), boarding (beekeeping), millinery. The research provides a rather solid, historically interesting data on the development of industrial and land, forest, water, apiaries and mills in the Zadnipsky places, and substantially complements the historical study of the level of development of industries – fisheries, hunting, beekeeping, and the ministries of the Hetmanate as a whole.

Conclusion. *Natural conditions contributed to the development of crafts in the territory. As can be seen from the sources, the fishery in the territory beyond the river Tyssyn and Vysytsia Great, were quite common occupations of the population in the XVII century. During the seventeenth century. to the local rivers and their influx, steppe and forest tracts, inhabitants of the fertile territories “went” to the seasonal crafts - hunting, fishing, boarding and other kinds, often organized by the Ukrainian and Polish administrations and the ruling gentry, the Cossack “registered” the elder and the Cossacks, who over time appropriated and mastered land, forest, water lands on the rights of the Zamanishi, redeemed the right to own and use them (with the attempt to secure ownership rights, documented by the Polish or Russian government, and the Cossack elder, hetman) in economic for the money paid to the government or the Cossack treasury, built mills, created their apiaries here and set up farms in the farms. Over time, in the first half of the eighteenth century, fishing, fishing, hunting, beekeeping, and multinationalism in the territory of the Zadnipsky places of the Hetmanate reached a rather high level of development.*

Key words: *territory of the Zadnipsky places of the Hetmanate, documents on the rights of ownership to soils, industrial waste, fish and animals of the cows, apiaries, mills.*

Одержано редакцією 22.05.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019

УДК 746.41.03

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-109-115

MELNYK Myroslav Tarasovych
PhD in Art Theory and History,
docent, professor of Art Textile and
Costume Design department,
Kyiv State Academy of Decorative
and Applied Art and Design
named after Mykhailo Boychuk,
Orcid ID: 0000-0002-0494-9403
e-mail: 5445941@ukr.net

TRADITIONAL UKRAINIAN COSTUME IN THE CONTEXT OF NATIONAL LIBERATION AND SOVIET OCCUPATION IN 1920s

Визначаються основні елементи традиційного українського костюма, які слугували для самоідентифікації та демонстрації патріотичних переконань українців на початку ХХ ст. Аналізується місце традиційного українського костюма та його впізнаваних елементів у контексті національно-визвольних рухів в Україні та визначається їх роль у ствердженні національної ідентичності перед більшовицькою окупацією і протягом раннього радянського періоду в Східній Україні. Визначаються традиційні елементи, які стали базовими в дизайні вітчизняного модного костюма в 1920-х, аналізуються причини перетворення етнодизайну на кітч в період сталінізму.

Ключові слова: традиційний костюм, українська вишивка, вишиванка, радянська мода, мода 1920-х, етнодизайн, кітч.

Introduction. Like many other nations, Ukrainians have a necessity of self-determination and its visual presentation. During the years when Ukraine was under the rule of empires, to wear traditional costume, as well as to use the Ukrainian language, has been a symbolic ostensible patriotism. In the first decades of the twentieth century the foundations of domestic fashion design was settled and Ukrainian traditional costume has become an important source of creators' inspiration. Today it is relevant and important to track how the tradition was adapted to the fashion trends and to the ideological attitudes of the Soviet regime and why traditional elements became kitsch later.

Recent researches and publications. Different aspects of folk costumes (and widely – the national style in clothing) was studied by many leading anthropologists, culturologists and art critics. Among them, in particular, are modern Ukrainian scientists Tamara Nikolaeva [1], Zinaida Vasina [2], Tetiana Kara-Vasylieva [3], Zenovia Tkanko [4], Maryna Olijnyk [5]. Djurdjia Bartlett [6], Andrey Boborykin and Sophia Egorova [7] devoted their works to the analysis of fashion in the Soviet Union.

The purpose of the article is to determine the main elements of traditional Ukrainian costume, which served to underscore the Patriotic beliefs of Ukrainians in the early twentieth century and to analyze these recognizable elements in the context of fashion design.

Results. At the end of nineteenth – beginning of the twentieth centuries Ukraine was under the repression of the Russian and Austro-Hungarian empires. Ukraine was not political, but rather cultural community – the nation, connected with relationships that rooted deeply in a cultural heritage. Ukrainians wanted their states independence; their aims were to cherish their ethnical traditions and to develop their unique nation. These processes clearly reflected in works of literature, fine and applied arts. Also that national aspiration found its specific manifestation in the field of costume.

For the majority of the Ukrainian population, the problem of identity choice was the rejection of the social (Cossacks, serfs, farmers), religious (Orthodox, Greco-Catholics, Jewish), regional (Ruthenians, Boyky, Lemky, Hutsuls) and other identities and providing benefits to the national concept of «Ukrainian». In Ukraine traditional national costume was a costume of peasants, which belonged to the lower, the most disenfranchised class. Ukrainian costume has certain distinctive features in different regions. For example, in the book “Ukrainian folk costume” authors presented seventeen variations of the Ukrainian folk costume [8]. Summarizing and discarding the distinctive elements, we can select the most common: vyshyvanka (white embroidered shirt), kraika (sash), svyta (outerwear), kersetka (woman’s vest), plakhta (festive panel skirt), zapaska (apron), korali (bead necklace). These elements provide Ukrainian style to the costume.

At the beginning of the twentieth century Ukrainian folk costume was not only a sign of patriotic, but also of democratic feelings. The introduction of traditional peasant elements into costumes of “upper classes” and urban clothing expressed the identification with the interests of common people, the recognizing of social equality, the willingness to fight against any oppression, for freedom of the nation as a whole. It raised the traditional peasant costume to the level of the national symbol and revealing tensions between narratives of nationhood and various interpretations of what “proper” patriot should be.

The deployment of creative intellectuals for the revival and updating of the national costume was observed in the second half of the nineteenth century. The most important element in both genders costumes was white embroidered shirt – vyshyvanka. Men wear the vyshyvankas, combining them with classic costumes of the English type. In women costumes vyshyvankas was supplemented by fashionable skirts. Fashionable women also decorated art nouveau dresses with Ukrainian embroidery, wearing korali. Also it was fashionable for a man to have long thick moustache (Cossack mustache), women made braids which were wound around the head. Suffice it to recall the famous photos of Olena Pchilka, Lesia Ukrainka, Dmytro Antonovich, Ivan Franko and many others dressed in costumes with Ukrainian traditional elements and emphasizing their national beliefs this way.

The appreciation of folk costume was strongly reflected in many works of art. For example, in the plays of Mykhailo Starytsky “Ne sudylos» (It Was Not Destined, 1881), «Za dvoma zaitsiamy» (After Two Hares, 1883) and «Po-modnomu» (Fashion-like, 1887) the author depicts caricature heroes caring too much about «modern shaped fashion» clothes, made from precious foreign materials. Contrary, all positive characters of Starytsky’s plays wear elements of the Ukrainian traditional costumes [9].

We must note that at the beginning of the twentieth century one of the important reasons for traditional costume popularization was a fast development of capitalism accompanied by urbanization. People wore folk costumes, trying to struggle against the unification and (or) to keep some symbolic connection with abandoned relatives and native villages. Very soon industrial production pushes away the self-made materials, hand-sewing and embroidery. Instead, inexpensive factory-made yarn and fabrics appeared. They had new plastic qualities and were painted in bright colors of aniline dyes. Fabric materials demanded the new technologies for production, new fashion styles and new routines of consumption. The problem of transforming centuries-old handicraft traditions into the design and industrial mass production of modern costumes was very important at that time.

During the 1910 – 1920s in Ukraine a number of ateliers and cooperatives established; they actively restored the tradition of folk clothing. Ukrainian woman periodicals supported the national style in fashion, promoting folk traditions of sewing and embroidery, providing the samples and tips for homemade crafts.

Alexandra Ekster, Yevgenia Pribylska, Hanna Sobachko-Shostak and many other artists of decorative and applied art developed the Ukrainian version of most fashionable Art Deco style. Their creations based on Ukrainian traditions and at the same time modern ideas, new experiences and techniques.

Alexandra Ekster was a painter and a designer of international stature who divided her life between Kiev, Moscow and Paris. Ekster developed her own original style, absorbed from many sources and cultures. In 1915–1916 she worked in the peasant craft cooperatives along with Kazimir Malevich, Yevgenia Pribylska, Natalia Davidova and others. She founded a teaching and production workshop in Kiev in 1918 [10]. But the political situation in Ukraine was further complicated at that time. The Bolsheviks declared the Central Rada counter-revolutionary and started a war against Ukrainian government. Immediately after the beginning of Soviet occupation Ukrainian national motifs were approved by the official ideology.

The official perception of Ukrainian traditional culture in the Soviet Union was complex and controversial. Soon after the proclamation of the New Economical Politic (1921), the government embarked on a policy of mass Ukrainization (1923). Embroidered shirts and other elements of Ukrainian traditional costume became the ceremonial clothing of the representatives of the new Soviet authorities. However, the new government condemned artistic interpretations of national culture as the «nationalism» very quickly.

Alongside with the return of folk traditions, Ukrainian artists and designers wanted to make clothing correspond to modern way of life and its demands. They believed that the efficient Soviet clothing had to be distinctly new to replace pre-revolutionary traditional dress. Alexandra Ekster wrote in 1921: «The pace of contemporary life demands the least expenditure of time and energy on production. To contemporary fashion changing according to the whims of businessmen, we must oppose clothes which are both practical and beautiful in their simplicity. The dress for general consumption must be made from the simplest geometrical forms, such as the rectangle, the square, the triangle; the rhythm of colors varies the impact of the form. They are quite utilitarian since they are constructed from a combination of parts and, in putting them on or taking them off, the wearer dramatically modifies both the form and its purpose» [11].

Besides her eclectic avant-garde-like style, Ekster's essential futurist and cubist costumes were always in tandem with her attention to the color and rhythm, which based on the Ukrainian traditions.

Yevgenia Pribylska studied and restored Ukrainian traditional ornaments, using them to develop original stylized compositions, in which she combined folk motifs with the latest discoveries of avant-garde art. Pribylska also adapted East Galician embroidery for the industrial manufacture of clothing. She theoretically substantiates the feasibility of decorating fashion suit with embroidery and insisted that an embroidery cannot be a self-sufficient element and, like in the Ukrainian traditional costume, embroidery should build things together with the fabric. In her opinion, the precise texture and color rhythms of embroidery can organically link the elements of clothes into a single unit, to smooth the impression of poor color or material [11]. These ideas were particularly relevant in the context of the Soviet deficit. But at the same time Pribylska recognized that the embroidery is a luxury, which has a very limited scope. She wrote, that handmade embroidery could not improve the quality of mass production and traditional motifs need to be modernized so that they seamlessly blended into the aesthetics of European clothing of the mid-1920s [12].

Hanna Sobachko-Shostak worked with Yevgenia Pribylska in the peasant craft cooperatives before the Soviet came to Ukraine. Her drawings were made of panels and embroidery, which were successfully exhibited in Kiev, Paris, New York, Saint Petersburg and Moscow. The compositions of Hanna Sobachko-Shostak were lyrical and yet epic. She had used the principles of folk painting with intense colors and clear patterns.

Shortly after the Soviet occupation further development of Ukrainian fashion came under the influence and direct instructions from Moscow. Theoretical and ideological center of the Soviet fashion became the “Moscow sewing house”, founded in 1923. To work there, Alexandra Ekster and Evhenia Prybylska had to move to Moscow. Working there under the leadership of Russian Couturier Nadezhda Lamanova, Ukrainian designers continued to revive and popularize the Ukrainian folk costume elements, using the traditions of cutting and embroidery.

Basing modern costumes on embroidered decoration, designers used the constructions of rectangular shape, lending it to simple cuts. They used inexpensive material onto which the embroidered works were sewn, creating a silhouette and elongated proportions popular in European fashion.

In 1925 at the Parisian «Exposition Internationale des Art Decoratifs et Industriels Modernes» (International exhibition of modern decorative arts and crafts), the collaboration of Nadezhda Lamanova, Alexandra Ekster and Evhenia Prybylska got a Grand prix [13, 211].

Despite the aesthetic perfection and the compliance with the 1920-s fashion, it was unaffordable luxury for the majority of Soviet women. In those days Soviet industry was still coping with the deficiencies and shortages of the civil war. The only available textiles were unprinted fabrics; linen canvas, tarpaulin, soldier’s cloth, lowgrade woolens, thick flannelette, coarse calico and cotton [6, 61].

It is significant that next to the Grand prix, the Golden medal at this Paris International exhibition won the clothes, made on the drawings by Vera Bolsunova, who was a connoisseur of Ukrainian folk art. Bolsunova organized the enterprise of art products in Poltava in 1917 and later she worked in industrial societies [10, 47].

This great success achieved by small resources was a testament to the fact that the leading Ukrainian masters of embroidery and costumes design achieved the highest level of couture. They found the principles of combining European fashion with national features, which can be used in today’s fashion design. They widely used the experience of various artistic movements and trends, boldly experimented with colours, textures, volumes, flexibility. The designers have adapted and simplified ethnic ornaments to combine them with fashionable shapes and silhouettes. Their highly artistic, aesthetically expressive work promoted the ethnic fashion trends of not only in Ukraine, but also in 1920s Europe. For example, ethnic motifs were noticeable in the Haute Couture collections of such leading French designers as Gabrielle Chanel, Jeanne Lanvin and Paul Poiret [13, 211]. But for European designers ethnic embroidery was just an exotic element, which became unfashionable very soon.

Following the recognition at the Exposition Internationale, soviet designer’s creations supposed to be a representative schema of the Soviet democratization and modernization of life. They showed that the preference of Soviet shopgirls was not for shoddy silks but for elevated peasantry. This celebration of a rural tradition, embroidery, was a fortuitous circumstance for the regime, it created a sense of national continuity and assisted in distracting attention from the effects of the Stalin’s policy of enforced collectivization.

Dr. Jon Cockburn noted: «The younger woman’s dress carries the new design in its simplicity of cut and, importantly, in the incorporation of peasant embroidery, although more generous with material than the original template. The older woman represents several readings. The first is conventional: a return to the stable and traditional moral values some felt had been threatened during the early years dominated by left communism. The second is that she acts as both a contrast and a link between the «was then, is now» of the Russian past and the Soviet present. The younger woman represents what was not available to the older woman in her youth, but is now, thanks to Communism. Thirdly and somewhat paradoxically, the older peasant woman is the source, if not keeper, of the technique of embroidery» [14, 16-17].

After the abandonment of the New Economical Politic, government formed the new ideology of consumption, the cornerstone of which was a household asceticism: the desire to save the Soviet people from the bourgeois cult of things. In the new reality of things the Soviet people had to be content with needs, not «perverted» desires. The competition for furs, jewelry and even high-quality fashionable clothes condemned as a waste. The display of wealth was immoral. Clothing had to be warm, protect from cold, and not to display prosperity in a country where all are equal.

But it was contrary to the traditional values of the Ukrainian people. The traditional Ukrainian costume served to demonstrate the mastery of women and the viability of her family: a thin white cloth and rich embroidery, beads, sloe woolen shawls, silk ribbon and other luxury elements – all this was a source of pride and praise, the subject of conspicuous consumption. It motivated people to work and to be proud of their gains.

After Joseph Stalin put his First Five Year Plan into motion in 1928, the Soviet government began to criticize and censor folklore. The Soviet regime have believed that national traditions supported the old tsarist system and the capitalist economy. They saw it as a reminder of the past. The well-dressed people suffered of harassment and “punching” for “bourgeoisie” clothes. Public opinion on this issue was unchanged: if you have enough money and time to look good, then you don’t work hard enough to build the Communist society. And it spread not only the perception of clothing but also on the appearance: the femininity was considered as an attribute of the class enemy, as a sign of eroticism and decadence [6, 50].

Soviet ideology argued the use of folklore because it was the tradition of the working people and consequently could be used to motivate and inspire collective projects amongst the present-day proletariat. In Communists’ eyes, traditions sufficiently promoted the collectivist spirit and showed the Soviet regime’s benefits and progress. Further development of crafts in this direction gave rise of kitsch, when traditional Ukrainian culture developed and perceived in the world as a part of «Big Russia», and works of decorative and applied art were ornamented with patterns of «sickles and hammers», Communist slogans or portraits of Lenin, Stalin and other Soviet leaders.

Later, Soviet artists created individual works, which did not come from the traditions of the working class and consequently today it is perceived as a pseudo-folklore, rather than genuine Soviet folklore. The fashion design was developed in the context of the country’s isolation from contemporary art processes. It was almost required to design the clothes with folk elements. Without any true connection to the national traditions and without compliance with the contemporary trends, Soviet fashion design with ethnic elements was just a falsehood.

Conclusions. Analyzing the traditional Ukrainian costume and its’ elements in the context of 1920s shows that it was important way of expressing the national identity. There were two directions to use traditional elements to create a modern costume: in tune with fashion updating the traditions becomes harmonious and the conservative or idialogized use of traditions turns it into kitsch.

Список використаної літератури

1. Ніколаєва Т. О. Український костюм. Надія на ренесанс / Тамара Ніколаєва. – К.: Дніпро, 2005. – 320 с.
2. Васіна З. О. Український літопис вбрання: [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст.: Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З.О. Васіна. – К. : Мистецтво, 2006. – 448 с.
3. Кара-Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво України XX століття. У пошуках «великого стилю»/ Тетяна Кара-Васильєва, Зоя Чегусова. – К.: Либідь, 2005. – 280 с.
4. Тканко З. Мода в Україні XX століття / Зеновія Тканко. – Львів: Артос, 2015. – 236 с.
5. Олійник М. Український одяг у системі міської культури Києва (друга половина XIX – початок XXI століття): монографія / Марина Олійник. – К., 2017. – 312 с.

6. Барллетт Дж. Fashion East. Призрак, бродивший по Восточной Европе / Дж. Барллетт. – Москва : Новое литературное обозрение, 2011. – 360 с.
7. Бобрихин А. А., Егорова С. И. Одежда и мода как средство формирования советской идентичности // Концепт. – 2015. – Спецвыпуск № 18 – 6 с.
8. Український народний одяг = Ukrainian Folk Costume / [ред.: П. Одарченко, Г. Царинник ; пер. англ. О. Пащак-Трач ; іл.: Г. Титла та ін.]. – Toronto; Philadelphia: Світ. Федерація Укр. Жіночих орг., Коміс. нар. мистецтва, 1992. – 311 с.
9. Старицький М. П. Поетичні твори. Драматичні твори / М. П. Старицький. – К.: Наукова думка, 1987. – 576 с.
10. Кара–Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво України ХХ століття. У пошуках «великого стилю» / Тетяна Кара–Васильєва, Зоя Чегусова. – К.: Либідь, 2005. – 280 с.
11. Экстер О. О конструктивной одежде // Ателье, 1923, № 1, С. 4–5.
12. Прибыльская Е. Вышивка в настоящем производстве // Ателье. – 1923. – № 1. – С. 7–8.
13. Васильев А. А. Русская мода. 150 лет в фотографиях / Александр Васильев. – Москва : Слово/ Slovo, 2004. – 447 с.
14. Cockburn, Jon. Clothing the Soviet Mechanical-FIvneuse. The Space Between. Australia: University of Wollongong, 2005.

References

1. Nikolayeva, T. O. (2005). Ukrainian costume. Hope for Renaissance. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
2. Vasina, Z. O. (2006). Ukrainian chronicle of the dress. Kyiv: My'steczstvo (in Ukr.).
3. Kara-Vasyly'yeva, T., Chegusova, Z. (2005). Decorative art of Ukraine of XX century. In search of the "Grand style". Kyiv: Lybid' (in Ukr.).
4. Tkanko, Z. (2015). Fashion in Ukraine of the XXth century. L'viv: Artos (in Ukr.).
5. Olijny'k, M. (2017). Ukrainian clothes in the system of urban culture of Kyiv (the second half of the XIX – early XXI century): monograph. Kyiv (in Ukr.).
6. Bartlett, Dzh. (2011). FashionEast. The Ghost that roamed Eastern Europe. Moscow: Novoe lyteraturnoe obozrenye (in Russ.).
7. Bobry'xy'n A. A., Egorova S. Y. (2015). Clothes and fashion as a means for forming of the Soviet identity. *Koncept*. Special issue #18 (in Russ.).
8. Ukrainian Folk Costume (1992). In Odarchenko P., Tsarynnyk H. ed. Toronto; Philadelphia: Svit (in Ukr.).
9. Starycz'kyj, M. P. (1987) Poetic works. Dramatic works. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
10. Kara-Vasyly'yeva, T., Chegusova, Z. (2005). Decorative art of Ukraine of XX century. In search of the "Grand style". Kyiv: Lybid' (in Ukr.).
11. Ekster O. (1923). About constructive clothing. *Atel'e*, 1923, # 1(in Russ.).
12. Prybyl'skaya E. (1923). Embroidery in this production. *Atel'e*, 1923, # 1, (in Russ.).
13. Vasyly'ev A. A. (2004). Russian fashion. 150 years in photography. Moskow: Slovo (in Russ.).
14. Cockburn, J. (2005). Clothing the Soviet Mechanical-FIvneuse. The Space Between. Australia: University of Wollongong.

МЕЛЬНИК Мирослав Тарасович, кандидат мистецтвознавства, доцент, професор кафедри художнього текстилю та моделювання костюма, Київська державна академія декоративно-ужиткового мистецтва та дизайну імені Михайла Бойчука,

ТРАДИЦІЙНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОСТЮМ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ І РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1920-х рр.

Abstract. Introduction. During the years when Ukraine was under the rule of empires, Ukrainians have a necessity of self-determination and its visual presentation. To wear traditional costume has been a symbolic ostensible patriotism. When the domestic fashion design was settled, the Ukrainian traditional costume has become an important source of inspiration.

The purpose of the article is to determine the main elements of traditional Ukrainian costume, which served to underscore the patriotic beliefs of Ukrainians in the early twentieth century and to analyze these recognizable elements in the context of fashion design.

Results. *At the end of nineteenth – beginning of the twentieth centuries Ukraine was not political, but rather cultural community. Ukrainians wanted to develop their unique nation. This national aspiration found its specific manifestation in the field of costume: vyshyvanka (white embroidered shirt), kraika (sash), syta (outerwear), kersetka (woman's vest), plakhta (festive panel skirt), zapaska (apron), korali (bead necklace) provide Ukrainian style to the costume as the sign of patriotic feelings. The problem of transforming centuries-old handicraft traditions into the design and industrial mass production of modern costumes during the 1910 – 1920s has been solved by Alexandra Ekster, Yevgenia Pribylska, Hanna Sobachko-Shostak and other designers and artists of applied arts. Their creations based on Ukrainian traditions and at the same time modern ideas and techniques. The official perception of Ukrainian traditional culture in the early years of Soviet Union was complex and controversial, but design findings of Ukrainian creators were in demand both in Moscow and abroad. They found the principles of a harmonious combination of European fashion with national features, which can be used in today's fashion design.*

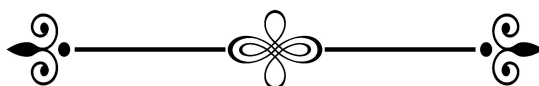
After Joseph Stalin put his First Five Year Plan in 1928, the Soviet government began to criticize and censor folklore and its further development gave rise of kitsch, when traditional Ukrainian culture developed in the context of the country's isolation from contemporary art processes, as a part of "Big Russia". The works of decorative and applied art were ornamented with patterns of "sickles and hammers", Communist slogans or portraits of Soviet leaders.

Originality *of the research is that the Ukrainian costume and its iconic elements are considered in the context of national self-determination and modernization of life.*

Conclusion. *Analyzing the traditional Ukrainian costume and its' elements in the context of 1920s shows that it was important way of expressing the national identity. The creation of a modern costume based on traditional elements was harmonious and successful when fashion trends were taken into account. Political ideologization of traditions turns them into kitsch.*

Keywords: *traditional costume, Ukrainian embroidery, embroidery, Soviet fashion, 1920s fashion, ethnic design, kitsch.*

Одержано редакцією 16.05.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Івангородський К. В. Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси) : монографія / К. В. Івангородський. – Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2018. – 422 с.

Історіографія етнічної історії східних слов'ян налічує сьогодні майже півтора десятки версій їхнього етногенезу. З одного боку, це зайвий раз підкреслює наукову значущість проблеми, але з іншого – свідчить про недостатність джерельного матеріалу, з яким працюють дослідники, прагнучи реконструювати етноісторичне минуле слов'янських старожитностей. Особливо помітною етноісторіографічна диференціація означеної тематики стала на сучасному етапі, зумовлена своєрідним ренесансом «нових» спільнот. Втім, окрім прориву в теоретично-методологічному плюралізмі та прагнення до конституювання національних імперативів минувшини, сучасні науковці опинилися в ситуації загрозливої самоізоляції на дослідницькому полі тих проблем, які виходять поза межі конкретної національної історіографічної ніші. Водночас ця ситуація ускладнюється й відомим рівнем теоретичної оснащеності сучасних східнослов'янських істориків, й подекуди банальним ігноруванням наукових здобутків один одного, що, зрозуміло, не є позитивним явищем.

З огляду на цю обставину, надзвичайно вчасним і актуальним видається запропоноване К. Івангородським етноісторіографічне дослідження, котре присвячене аналізу саме новітніх «східнослов'янських» історіографій етнічної минувшини спільнот східних слов'ян. На належному науковому рівні авторові вдалося компаративно підійти до досить розлогого і в хронологічному плані періоду історії й до надзвичайно різноманітного за жанровою наповненістю історіографічного матеріалу, присвяченого проблематиці реконструкції етнічної історії східних слов'ян. До позитивних моментів у рецензованій праці слід віднести вдалу структуру, до якої крім вступної та підсумкової частин, вміщені сім основних розділів, присвячених інтерпретації нинішнього рівня білоруської, російської й української історіографії, їхнього методологічного, теоретичного та джерелознавчого потенціалу.

Варто відзначити, що чимало уваги в книзі приділено базисному рівню цих новітніх дискурсів з проблеми, зокрема історіографічній рефлексії, точніше її слабкій присутності в них. Актуальним виглядає й препарування рівня застосування джерельних матеріалів сучасними дослідниками теми, що досить часто подається заледве не як ключова для всіх сучасних національних версій означених історіографій. Безумовно новаторським є й блок з'ясування методологічно-теоретичної притомності досліджуваних автором праць і зокрема пропонувананих у них когнітивних моделей. Не викликає сумнівів і важливість порівняльної методики, застосованої К. Івангородським щодо історіографічної верифікації основних

концепцій у царині східнослов'янського етногенезу, запропонованих за останні три десятиліття науковцями з уже різних національних дискурсів, але базованих на багато в чому усталених ще з радянських часів стереотипах, а подекуди й ідеологізованих конструкціях і міфах.

Доцільно погодитись із автором, що вагомою історіографічною проблемою є з'ясування того, наскільки трансформувалися у сучасній історичній науці України, Білорусі та Росії парадигмальні уявлення відносно «слов'янської» етнічної історії, котра до кінця 1980-х рр. назагал для них мала вигляд доволі гомогенного (і по суті декларативного) комплексу схем та ідеологем, а звідси – чи позбулися вони за три останні десятиліття насправді статусу «пострадянських»? У цій же площині заслуговують на увагу й такі аспекти стосовно окресленої проблематики, як конкретний приріст джерельного масиву (та, відповідно, нового історіографічного знання), визначення «точок дотику» та «векторів розходження», і чи зберігається для цих історіографій евристичний потенціал дослідницьких практик, скерований на етноісторичні реконструкції «східнослов'янського» минулого? Рецензована праця доволі переконливо демонструє досить розлогий спектр дослідницьких стратегій і практик відносно реконструкції давнього етнічного минулого як міфічного етносу «слов'ян», так і окремих східнослов'янських етнічних спільнот у межах сучасної історіографії. При цьому, незважаючи на значну кількість негативних факторів, пов'язаних із попередніми традиціями у цій царині (від романтичних поглядів на історичну суб'єктність етносів і архаїчного біологічно-лінгвістичного примродіалізму до ідеологічно заангажованих схем радянської історіографії), що через своєрідну консервативно-інерційну позицію пострадянських учених-гуманітаріїв дотепер багато в чому визначають парадигмальні уявлення відносно озвученої теми, все ж таки переосмислення останньої набуло сьогодні доволі переконливого звучання.

Доволі розлогий діапазон проблеми етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби, аналізований до того ж у форматі синхронного студіювання трьох сучасних історіографічних традицій, не завадив авторові логічно та вмотивовано структурувати відповідний матеріал у монографії, що, на нашу думку, вдало відображає сформульовані дослідницькі мету та завдання. Вже у Вступі К. Івангородський окреслює основні параметри та «больові» точки, присутні в дискурсі студіювання етноісторичного минулого східних слов'ян у попередній історіографічній традиції, наголошуючи зокрема на чималому його політизованому вимірі, зумовленому багато в чому геополітичними потрясіннями впродовж ХХ ст. Не викликають принципів заперечень об'єкт і предмет дослідження, але водночас варто було би більш чітко сформулювати хронологічні межі, зокрема стосовно її нижнього рубежу, пов'язаного із багато в чому умовним «початком» так званого періоду «сучасності». Втім, це аж ніяк не применшує того, що рецензована праця, як не дивно з першого погляду, є першим в історичній науці комплексним історіографічним аналізом етнічної історії спільнот східних слов'ян у новітніх українському, білоруському та російському гуманітарних дискурсах.

Відрядно, що пропоноване дослідження базується на методологічному плюралізмі та широкому арсеналі дослідницьких методик, основними з-поміж яких стали компаративний аналіз і принцип міждисциплінарності. Водночас приваблює авторська позиція, спрямована на політично-ідеологічну нейтралізацію контексту, що властивий новітнім дискусіям з приводу «слов'янського етногенезу» в усіх трьох названих національних історіографічних традиціях. Не в останню чергу цьому сприяє доволі ґрунтовне окреслення К. Івангородським методологічних принципів і теоретичних засад студіювання згаданої проблематики, детально викладених у першому розділі монографії. Зокрема заслуговує на увагу погляд на специфіку методологічного дослідження феномену «сучасної історіографії», адже сьогодні по суті спостерігається процес формування нової

історіографічної культури, покликаної створити й новий образ історичної науки та по-новому інтерпретувати природу історичного пізнання. Пропоноване дослідження якраз добре унаочнює таку специфіку, зокрема засобом паралельного розгляду кількох історіографічних традицій відносно єдиної проблематики, але в динаміці їхнього розвитку. Переконаливо черкаський історик охарактеризував і труднощі теоретичного характеру етнологічного студювання минулого, що дозволяє в іншому ракурсі оцінити й концептуальний вимір етноісторіографічного дослідження домодерних спільнот, які прийнято іменувати «східнослов'янськими».

Окремий розділ монографії присвячений встановленню історіографічної розробленості тематики, обраної для дослідження. В ньому, виходячи з принципу «включеного спостереження», з'ясовуються як рівні саморефлексії трьох сучасних історіографій у цьому сегменті пізнання, так і рецепція «сусідських» поглядів на проблему, що досліджується. Зрештою, саме такий «перехресний допит» дозволив автору дійти висновку, що, попри важливість і гостру дискусійність теми «походження слов'ян», вона дотепер так і не набула в межах української, білоруської чи російської історіографії ґрунтовної історіографічної рефлексії. Істотно погіршує відповідне враження й свідоме ігнорування дослідниками історіографічного аналізу проблеми не лише в межах «власних», але й «сусідніх» наукових традицій. Водночас, доцільно було також показати й загальні тенденції розвитку новітніх «східнослов'янських» історіографій у сучасну добу, зокрема особливості їхніх трансформацій в умовах «пострадянських» реалій.

Виходячи з того, що етнічна історія спільнот східних слов'ян може бути з'ясована тільки завдяки репрезентативній джерельній базі, К. Івангородський слушно відзначає, що в цьому сегменті сучасних пострадянських дискурсів також спостерігається чимало проблемних позицій. Приміром, білоруські вчені у своїх спробах реконструювати і загальний етногенез слов'ян, і формування східнослов'янських етнічних спільнот доволі поверхового підходять до аналізу джерелознавчого аспекту, що істотно знижує рівень наукової вартості та евристичних можливостей відповідних спроб. Натомість російські й українські дослідники, хоч і надають більшої уваги наявним джерелам з історії східних слов'ян, ця проблема й надалі залишається багато в чому штучно сконструйованою та схематизованою, якраз через недостатню репрезентативність джерельної бази. Ускладнює окреслену ситуацію й доволі слабка теоретична база емпіричних студювань сучасними науковцями етнічної минувшини східних слов'ян, що також досить розлого аналізується черкаським фахівцем. Втім, обсяг відповідного аналізу міг бути дещо меншим, оскільки відповідний розділ (с. 138–205) дещо переобтяжений, як на нас, складними теоретичними та термінологічними конструкціями зі сфери етнологічної науки, хоча, звісно, пропорований підхід цілком виправданий.

Наступні три розділи монографії, що рецензується, присвячені безпосередньому з'ясуванню всієї палітри новітніх етноісторичних досліджень відносно етнічної історії спільнот східних слов'ян, запропорованих у сучасній історіографії. Особливо варто відзначити чи не перше у новітній українській історичній науці детальне фахове студювання «сусідських» історіографій відносно спільної проблематики минулого. Насамперед, заслуговує на увагу розкриття особливостей сучасного історіографічного процесу в Білорусі, позаяк російська історична наука час від часу стає об'єктом дослідницьких зацікавлень із боку українських гуманітаріїв. Однак, і з погляду історичної науки Білорусі проведене К. Івангородським дослідження є цілковито новаторським, адже, крім «сусідської» рецепції історіографічного процесу в її межах, може стати в нагоді як для змістовнішого ознайомлення самими білоруськими фахівцями з новітніми параметрами осягнення слов'янської етноісторії, так і для налагодження міжнаціонального наукового діалогу відносно порушених проблем і в історіографічній, і в історичній, і в етнологічній, і в

решті полідисциплінарних площинах. Хотілося б, щоб і російські гуманітарії відкрили для себе після прочитання цієї книги нові грані щодо власної етноісторіографічної рефлексії, пов'язаної із ґрунтовним переосмисленням «слов'янського міфу».

Загалом, монографія К. Івангородського справляє позитивне враження, а охоплена автором надзвичайно складна та поліваріантна проблематика подається в коректній і виваженій формі, з ґрунтовним тлумаченням основних больових точок, з компетентним порівнянням у синхронній перспективі тенденцій і векторів розвитку трьох гуманітарних дискурсів на пострадянському просторі. Повною мірою це відображають і прикінцеві висновки до книги, позначені глибиною узагальнень, оригінальністю та історіографічною значущістю. Завдяки цьому, не важко переконатися, що проблематика «слов'янської» етнічної історії дотепер не втратила свого наукового (але, на жаль, й позанаукового) значення, а пропонує студію засвідчила надзвичайно розлогу палітру дослідницьких стратегій і практик відносно реконструкції давнього етнічного минулого як міфічного етносу «слов'ян», так і окремих етнічних спільнот, які «за звичкою» в історіографії іменують «східнослов'янськими». Відтак, сьогодні істотного переосмислення вимагають базові основи подібних дослідних практик – методологічні, теоретичні засади, а також полідисциплінарна методика верифікації наявних джерел та значно ґрунтовніше опрацювання етнологічних постулатів і фахової термінології. Відповідним дороговказом на цьому шляху може прислужитися якраз монографія К. Івангородського, історіографічний контекст якої змушує цілком по-іншому відтепер сприймати проблематику східнослов'янської етнічної історії.

Богдан Янишин (Київ)

Orcid ID: 0000-0003-0386-2530

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-116-119

Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.: колективна монографія / за редакцією Віталія Тельвака, Лідії Лазурко та Павла Серженги. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. –318 с.

Пильна увага істориків до феномену Речі Посполитої прикута ще з модерної доби. Її цивілізаційна спадщина представлена в історіографії неоднозначними, часто полярними та кон'юктурними оцінками. Знаково, що інтерес до річпосполитської минувшини не ослаб і понині. Це є закономірним передусім для сучасної політики пам'яті народів, які свого часу входили до її складу – польського, литовського, білоруського та українського. До того ж окремі спроби у деяких наукових та громадських колах повернутися до давно не актуальних історичних стереотипів підсилюють потребу об'єктивного переосмислення спадщини Речі Посполитої.

Тож природно, що така ситуація нині стимулює науковий інтерес до означеної проблеми. Своєрідним заклик до продовження і поглиблення наукових пошуків у цій царині вбачається колективна монографія за авторством українських і польських істориків «Спільна спадщина. Річ Посполита в польській та українській історичній думці XIX – XX ст.» за редакцією Віталія Тельвака, Лідії Лазурко та Павла Серженги. Вона акумулювала в собі підсумки наукових дискусій у межах Міжнародної наукової конференції з однойменною назвою, котра відбулася на базі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка 27–28 вересня 2018 р. Примітно, що колектив авторів

видання за національною приналежністю має майже паритетне представництво: 17 українських та 13 польських науковців. Тексти їх праць надруковані відповідно українською та польською мовами.

Матеріали монографії вивели на загальну різнопланову проблематику, що зумовило цілком виправданий поділ наукового доробку на шість тематичних рубрик.

Особливої уваги заслуговує перша рубрика – «Загальні та теоретичні проблеми». У ній презентовано три статті, в яких розкрито важливі теоретичні і методологічні аспекти дослідження історичної спадщини Речі Посполитої, вказані визначальні точки дотику українського й польського історіографічних дискурсів. Зокрема, Леонід Зашкільняк («Річ Посполита Обох Народів в ретроспективі української історіографії»), предметно розкрив процес формування й поширення міфів і стереотипів щодо поляків і Речі Посполитої у модерній та українсько-радянській історіографіях. Відтак актуалізував необхідність глибокого переосмислення нагромадженого історичного матеріалу з метою повернення наукових підходів до оцінки Речі Посполитої та її місця в історії європейських народів.

Кароліна Поласік-Вжосек та Войцех Вжосек («O dialogu historiografii «sąsiedzkich» w dwóch odsłonach / Про діалог «сусідських» історіографій у двох аспектах») у процесі аналізу особливостей взаємин історіографій сусідніх народів, прийшли до висновку, що польська та українська історіографії є традиційним прикладом взаємин таких сусідських історіографій.

У статті Ігоря Гирича («Концепт Люблінської унії в українській історіографії доби позитивізму: деякі теоретичні міркування») проаналізовано оцінки Люблінської унії 1569 р. в українській національній історіографії. Автор вважає, що, попри певні розбіжності в таких оцінках, загалом українські історики на громадські діячі дивилися на Люблінські домовленості як подію, що заважає українцям згуртуватися навколо здобуття культурної і політичної окремішності від Польщі.

Решта п'ять рубрик книги, сформовані за хронологічно-тематичним принципом та різні за обсягом, по суті становлять великий блок матеріалів, присвячений висвітленню проблематики витоків історичного знання, формування річпосполитських історіографічних образів, аналізу наукових шкіл і їх знакових представників.

Приміром, у рубриці «Ранньомодерна історіографія» представлена стаття Дмитра Вирського («Річпосполитський досвід України: представлення/конструкція уявлень в ранньомодерній історіографії»), присвячена дослідженню уявлень у тогочасній історіографії (XVI–XVIII ст.) українських версій феномену сарматизму – роксоланства і хозаризму. Дослідник вказує, що вони хоч і стали оригінальними варіантами сарматизму в Україні (умовно – варіанти шляхетський і козацький), утім опанувати масами так і не змогли, а можливо просто не встигли.

Інша публікація належить Томашу Мацьковському («Poglądy Gottfrieda Lengnicha na ustrój Rzeczypospolitej i ich recepcja w polskiej historiografii przed II wojną światową / Погляди Готфріда Ленгніха на устрій Речі Посполитої і їх рецепція в польській історіографії перед Другою світовою війною»). В ній йдеться про наукову діяльність та спадщину Готфріда Ленгніха – одного з найвидатніших представників польської історіографії XVIII ст.

Найбільш представницькою за кількістю статей книги є третя рубрика «Від Романтизму до Просвітництва». Тут увага зосереджена на аналізі доробку визначних представників переважно польської та меншою мірою української та російської історіографії у царині висвітлення різноманітних сегментів феномену Речі Посполитої. Так, Славомір Зелінський («Zgoda czy ustępstwo? Oblicza tolerancji religijnej w historiografii polskiej XIX w. Joachim Lelewel i Józef Szujski / Згода чи поступка? Релігійна толерантність в польській історіографії XIX ст. Йоахим Лелевель і Юзеф Шуйський») та Єжи Матерніцький («Joachim Lelewel i Józef Szujski: wizje konfederacji barskiej / Йоахим Лелевель і Юзеф Шуйський: бачення

барської конфедерації») вдалися до розкриття поглядів двох провідних польських істориків XIX ст. – Йоахима Лелевеля та Юзефа Шуйського. Зокрема йдеться про різне трактування ними таких знакових для історії Центрально-Східної Європи подій, як релігійні акти Речі Посполитої – Сандомирська угода (1570) та Варшавська конфедерація (1573), а також Барська конфедерація (1768).

Водночас, Валентин Ребенок («Українські козаки початку XVII ст. у висвітленні представників краківської та варшавської історичних шкіл (Ю. Шуйський і Т. Корзон») здійснив порівняльний аналіз наукової спадщини згаданого вище Ю. Шуйського та його сучасника Т. Корзона, присвяченої військово-політичній історії Речі Посполитої початку XVII ст. Автор розкрив ставлення науковців до польсько-литовської держави цього періоду, з'ясував місце і значення українських козаків в подіях польсько-московської війни, битві під Цецорою та під час Хотинської війни у працях істориків відповідно до їх наукових поглядів.

Фаховий розгляд позиціонування польським істориком Людвіком Кубалею ряду видатних історичних постатей (С. Чарнецького, Є. Любомирського, І. Радзейовського, шведського короля Карла Густава, гетьмана Б. Хмельницького та ін.) здійснив Тарас Гриневич («Образ героя та антигероя Речі Посполитої середини XVII століття в творчості Людвіка Кубалі»). Автор довів, що в формуванні їхніх образів учений використовував ідеали та політичні й культурні стереотипи, що панували в польському суспільстві наприкінці XIX – початку XX ст. з подальшою метою створити на їх основі виховні ідеали для тогочасного покоління поляків.

У числі польських дослідників оцінку наукового доробку здобув і Освальд Бальцер у статі Романа Новацького («Poglądy Oswalda Balzera na ustrój Rzeczypospolitej / Погляди Освальда Бальцера на устрій Речі Посполитої»). Зокрема, автором з'ясовано погляди дослідника на політичну систему Речі Посполитої, викладені в контексті його ранніх студій політичної, соціальної та економічної історії Польщі.

Варто зауважити, що цікавим і оригінальним вбачається прагнення Анджея Стемпніка («Nauki dla Polski. Kozacy i kozaczyzna w historiografii polskiej okresu międzypowstaniowego / Уроки для Польщі. Козаки і козаччина в польській історіографії міжвоєнного періоду») використати головні засади поглядів видатного польського просвітницького діяча Станіслава Сташиця («Перестороги для Польщі» (1790)) для потреб нового прочитання та інтерпретації польсько-української проблематики, представленої в історіографії доби романтизму.

Окрему увагу в межах рубрики було приділено й представникам української історіографії. Так, Іван Куций («Між «цивілізованістю» та «варварством»: Річ Посполита в історично-цивілізаційних уявленнях Пантелеймона Куліша») проаналізував історичні погляди та цивілізаційні уявлення Пантелеймона Куліша. Зокрема, йдеться про його інтерпретації проблеми цивілізаційної приналежності Польщі, а також розкрито його роль у процесі вивчення історії польсько-українських взаємин.

Також Василь Педич та Віталій Тельвак («Хмельниччина в дослідженнях львівських учнів Михайла Грушевського») здійснили аналіз праць представників львівської історичної школи Михайла Грушевського, присвячених історії Хмельниччини. Дослідники показали, що найвищим досягненням плеяди молодих істориків стало введення до наукового обігу широкого кола нових джерел з архівів Центрально-Східної Європи.

Із числа представників російської історіографії у авторів монографії здобув увагу історик і публіцист Михайл Коялович. Зокрема, Норберт Моравець («Panу», «schachły» і «kołtuny». «Polskość» a «zachodnioruskość» w «Wykładach z historii Zachodniej Rosji» Michała Kojalowicza / «Пани», «хохли» і «ковтуни». «Польськість» і «західноруськість» в «Лекціях з історії Західної Росії» Михайла Кояловича») здійснив спробу показати образ так званої

західноруської спільноти (малоросів, білорусів, литвинів) в праці Михайла Кояловича «Лекції з історії Західної Росії».

На окремий інтерес у розрізі цієї рубрики заслуговує аналіз польської візії образів Речі Посполитої. До такого вислідку вдалися, зокрема, Лідія Лазурко та Богдан Янишин («Образи Речі Посполитої на сторінках польських історичних часописів Львова ХІХ – поч. ХХ ст.»). Обравши об'єктом дослідження польськомовну наукову історичну пресу у Львові від часу її появи у ХІХ ст. до тридцятих років ХХ ст., вони простежили там передусім особливості відображення образу держави. Вони встановили, що в узагальненому сенсі Річ Посполита представлена як захисниця європейської цивілізації (в минулому – від варварів та іновірців, а в часи Другої Речі Посполитої – від комуністичної загрози). Також автори показали, що держава позиціонувалася в пресі і в інших, у тому числі й полярних, образах: як ідеальна держава, що забезпечувала процвітання різним народам та доступ до цивілізованого світу; жертва агресії сусідніх країн; нежиттєздатний державний організм.

Натомість Йоланта Кольбушевська («*Jakiego bohatera narodowego potrzebowali Polacy u schyłku XIX stulecia? / Якого національного героя потребували поляки наприкінці ХІХ століття?*») зосередилася на з'ясуванні польського уявлення образу національного героя. Дослідниця намагається розібратися, хто з історичних постатей і чому потрапив на вершину пантеону польських національних героїв ХІХ ст., як історики створювали/ моделювали героїв, зміцнюючи їхні легенди, спільно створюючи міфи.

У четвертій рубриці колективної праці («Неоромантичні візії») представлені дослідження, спрямовані на оцінку доробку окремих науковців у межах конкретної проблематики. Приміром, Еугеніуш Коко («*Wizja postaci hetmana Iwana Mazepy w dorobku Franciszka Rawity-Gawrońskiego / Постать гетьмана Івана Мазепи в доробку Францішка Равіти-Гавронського*») показав еволюцію оцінки постаті Івана Мазепи у творчості Францішка Равіти-Гавронського: від прихильника польсько-української угоди з перспективою союзу між Польщею та Україною до критики гетьмана через його незалежницькі прагнення.

Павел Серженга («*Pierwsza Rzeczpospolita w publicystyce Antoniego Chołoniewskiego / Перша Річ Посполита у публіцистиці Антонія Холоневського*») здійснив науковий аналіз поглядів відомого польського публіциста початку ХХ ст. Антонія Холоневського на минуле Речі Посполитої та її спадкоємність у перспективі відновлення польської держави.

Цікавим також видається трактування дослідниками окремих аспектів творчості В'ячеслава Липинського. Йдеться, зокрема, про його погляди стосовно державно-політичного устрою Речі Посполитої в аналізі Віталія Масненка («Державний/політичний устрій Речі Посполитої у візії В'ячеслава Липинського»). Автор вважає, що відправною тезою цього історика була оцінка державницького потенціалу провідної соціальної верстви – шляхти. На прикладі історичної Речі Посполитої той намагався довести, що втрата такого потенціалу оберталася крахом державності. Поки аристократія зберігала моральний авторитет і матеріальну силу ця держава мала класократичний устрій. Деморалізація шляхетського стану, втрата ним відчуття державницького обов'язку, завершилася послабленням королівської влади, руйнацією класократичних засад і встановленням шляхетської демократії. Монархія стала фікцією, а шляхетська республіканська демократія перетворилася на магнатсько-шляхетську олігархію. Розбалансованість політичної системи позначилася й на погіршенні становища селянства. Натомість міграція польської шляхти на українські землі сприяла посиленню тут державницьких тенденцій, зокрема зростанню державотворчого потенціалу українського козацтва, його європеїзації. На думку автора, вказана концепція докорінно відрізнялась від традиційних народницьких поглядів на цю проблему.

Водночас, проблему успішного державотворення у тлумаченні В'ячеслава Липинського під іншим кутом зору розглянула Тетяна Цимбал («Філософія героїзму в інтелектуальній

спадщині В. Липинського»). Розкриваючи концепт «героїзму» в історіософії вченого, вона вказує на чітке усвідомлення В. Липинським його важливості в контексті теорії державності, розумінні сутності та механізмів революційних змін, результатів аналізу політичної культури на українському ґрунті, досліджень ідеї месіанізму та елітарності. Авторка наголошує, що головною умовою успішного державотворення в Україні В. Липинський вважав консолідацію нації під керівництвом аристократів духу.

У п'ятій рубриці матеріалів монографії поєднано праці, спрямовані на синтетичний аналіз окремих аспектів повоєнного історіографічного процесу в контексті дослідження історії Речі Посполитої. Так, Рафал Стобецький («Na drodze do pojednania. Uгода w Nadziaczu w polskiej myśli historycznej na emigracji po 1945 r. / Дорогою єднання. Гадяцька угода в польській історичній думці в еміграції після 1945 р.») удався до аналізу трактування Гадяцької угоди в польській емігрантській історіографії після Другої світової війни. Дослідник виділив два підходи в трактуванні цієї історичної події – «класичний», що опирався на традиції Другої Речі Посполитої, і «ревізійний», розвинений в колі паризької «Культури». Представники обох підходів по-різному оцінювали минуле, посилювалися на різні аргументи, по-різному розподіляли акценти у стосунку до вибраних фрагментів минулого. Водночас вони однаково вплетені в сьогоденні спроби відповісти на питання про те, як повинні виглядати відносини Польщі з її сусідами на сході.

На інтерпретації Люблінської унії 1569 р. українською історіографією радянського часу зосередив свою увагу Віталій Яремчук («Люблінська унія в українській радянській історіографії»). Можна цілком погодитися з автором, що політична недоцільність у поєднанні з традиційним, успадкованим з попереднього часу негативним ставленням до цього акту та його наслідків завадили появі спеціальних ґрунтовних наукових досліджень проблематики Люблінської унії.

Заслуговує на увагу й стаття Олександра Аврамчука («Українscy historycy emigracyjni w USA wobec tzw. idei jagiellońskiej (1945-1989) / Ставлення українських істориків-емігрантів в США до так званої Ягеллонської ідеї (1945-1989)»), де автор аналізує погляди на так звану «Ягеллонську ідею» невеликої групи українських емігрантів-інтелектуалів у США, котра намагалася дистанціюватися від поширеної в українській історіографії «чорної легенди» колишньої Речі Посполитої. Ця тематика була вписана в більш широкий контекст змін поглядів істориків на польські впливи в історії України, а також фундаментальних змін в українській інтерпретації історії України, що відбулися в середовищі таких учених, як Омелян Пріцак, Ігор Шевченко, Франк Сисин. У тексті показано причини цих змін, взаємодію польської та української історичної думки в еміграції, а також роль політичних чинників (холодна війна) в історичній дискусії.

Нарешті, в останній, шостій рубриці («Сучасні історіографічні рефлексії») зібрані матеріали, які відображають сучасне наукове бачення певних історіографічних проблем в контексті дослідження історичної долі Речі Посполитої.

У їх числі передусім заслуговує на увагу сучасне трактування українською, польською та російською історіографіями історичної ролі Богдана Хмельницького. Саме ця проблематика стала предметом дослідження Юрія Степанчука та Сергія Корновенка («Сучасна історіографічна ситуація дослідження образів Богдана Хмельницького в Україні, Польщі та Росії»). Тут розкрито провідні закономірності сучасних інтерпретацій постаті Б. Хмельницького. Стверджується, що в контексті сучасного осмислення образу українського гетьмана з'явилося широке поле для комунікацій, взаємовпливів та взаємозбагачення між українськими, польськими та російськими істориками. Щоправда, досі побутує обмежене сприйняття традиціоналістською російською історіографією Б. Хмельницького через призму створення гетьманом переяславсько-московської системи 1654 р.

У статті Ореста Лильо («Стан та перспективи дослідження з історії мистецького осередку Львова та його представників другої третини – кінця XVIII ст.») представлена візія вітчизняної та зарубіжної історіографії на минувшину культурно-мистецького осередку Львова XVIII ст. Вказується на слабку вивченість цієї проблематики й назрілу потребу створення ґрунтовного узагальнюючого дослідження з історії становлення і розвитку Львова як мистецького центру Руського воєводства в складі Речі Посполитої, обґрунтування місця і значення митців у суспільно-політичному та культурному житті міста XVIII ст.

Основні тенденції сучасної білоруської історіографії, присвячені етнічному контексту перебування східнослов'янських спільнот у межах Великого князівства Литовського у своїй праці предметно розкрив Костянтин Івангородський («Етнічні трансформації східнослов'янських спільнот у межах ВКЛ: сучасна білоруська історіографія»). Автор вказує на суттєві складнощі у формуванні наукової теорії білоруського етногенезу, прийнятної для всього білоруського інтелектуального загалу. Зокрема, дискусії на цю тему між представниками «національного» табору та прихильниками історіографічного міфу радянського часу виявляються малоефективними. Навіть попри слабку появу компромісного варіанту. Дослідник вважає, що причиною відсутності в сучасній білоруській історіографії ґрунтовної і переконливої наукової теорії білоруського етногенезу, так само, як і концепції етнічної історії спільнот східних слов'ян у середньовічну добу, є слабкість методологічного і теоретичного рівня сучасної білоруської історичної науки.

Завершує презентовану рубрику і власне змістову частину монографії стаття Анни Бжезінської («Miejsce Ukrainy w Pierwszej Rzeczpospolitej na łamach «Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» / Місце України в Першій Речі Посполитій на сторінках «Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej»). Вона присвячена дослідженню висвітлення української тематики на сторінках польського часопису «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej». Це видання є одним з найважливіших форумів для діалогу істориків країн Центрально-Східної Європи вже більше десяти років. Авторка стверджує, що українське питання стало однією з найважливіших тем його публікацій з моменту створення видання.

Отже, головними маркерами проблематики монографії стали історія історіографії та ідей, теоретико-методологічні аспекти дослідження, напрацювання традиційних наукових шкіл та їх визначних представників, історіографічні інтерпретації історичних подій, явищ і процесів та образів Речі Посполитої.

Доробок авторського колективу наочно демонструє різноманітність і, почасти, діаметральну протилежність трактування в історіографії цивілізаційної спадщини Речі Посполитої. Як показують дослідження, такий стан речей зумовлений різними факторами: специфікою відповідної епохи, політичною кон'юнктурою, ідеологічними мотивами, теоретичними та методологічними вподобаннями тощо.

Природно, що матеріали представленої колективної монографії далеко не вичерпують студіювання історіографічної проблематики феномену Речі Посполитої. Адже в межах однієї книги це складно здійснити. Тож і критичні зауваження тут будуть зайві. Хіба що не вистачає іменного покажчика, який суттєво допоміг би орієнтуватися у розлозі тексті, особливо враховуючи наявність статей польською мовою.

Сподіваємося, що ця праця буде належно поцінована передусім науковцями, а також усіма, хто цікавиться історією Речі Посполитої.

Юрій Михайлюк (Черкаси)

Orcid ID: 0000-0003-1359-8454

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-119-124

НАУКОВА ХРОНІКА

XXVI ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНИЙ ІСТОРИЧНИЙ СЕМІНАР: «ІСТОРІЯ @ ТЕОРІЯ»

XXI століття – час змін, не лише в сенсі переосмислення минувшини й історичного дискурсу про неї, а й період взаємної співпраці істориків різних країн. Основними завданнями такого спілкування є подолання суперечностей національних історіографій на основі рівноправного наукового діалогу та поширення досвіду інноваційного методологічного забезпечення історичних студій.

Одним з таких заходів став XXVI інтердисциплінарний історичний семінар: «Історія@Теорія» (Interdyscyplinarne Seminarium Historyczne: Historia@Teoria), який відбувся 7–9 червня 2019 р. в м. Чернеєво (Великопольське воєводство, Республіка Польща).

Організатором та ідейним натхненником цього наукового зібрання вже десять років є професор Войцех Вжосек. Перший семінар під його керівництвом відбувся ще у грудні 2009 р. За цей час майже сотня дослідників (істориків, філософів, культурологів, літературознавців, політологів, антропологів) з різних наукових центрів долучилися до взаємкорисного спілкування на його методологічній платформі.

Кілька слів варто згадати про модератора заходу. Войцех Вжосек, доктор габлітований, професор, завідувач кафедри методології історії та історії історіографії Університету імені Адама Міцкевича у Познані. Учень відомого польського методолога історичної науки Єжи Топольського, один з найяскравіших представників познанської методологічної школи. Він досліджує західноєвропейську, зокрема французьку, теорію та історію історіографії, проблеми історичного мислення та історичної культури. Автор та редактор більше десяти книжок з теорії та методології історії. Українською мовою перекладені його праці «Історія, культура, метафора. Постання неklasичної історіографії» та «Про історичне мислення». У яких обґрунтовується конструктивістський підхід до аналізу історіописання та здійснюється одна з найпереконливіших у світовій гуманітаристиці спроб концептуалізації історії як культурної практики. Вжосек показує обмеженість традиційного підходу з його трактуванням історії як науки, що дає об'єктивне знання про минуле, і пропонує натомість власну концепцію, яка розглядає історію як частину сучасної культури, спрямовану на пізнання культури минулого. Відповідні ідеї вчений і пропонує до обговорення на міждисциплінарних семінарах.

У 2010-2014 рр. В. Вжосек був головним редактором часопису «Sensus Historiae. Studia Interdyscyplinarne», а від 2016 р. редагує теоретико-методологічний журнал «Historia@Teoria». Варто згадати, що у трьох перших томах «Sensus Historiae» містилася спеціальна рубрика «Interdyscyplinarne seminarium historyczne PRZY PTPN», у публікаціях

якої детально висвітлювалися обговорення і дискусії під час проведення вказаних наукових заходів*.

Робота чергового XXVI інтердисциплінарного історичного семінару проходила відповідно до традиційної структури: презентація наукових монографій чергувалося з доповідями докторантів і претендентів на габілітацію, та їх наступним обговорення.

Українську наукову спільноту на семінарі представляли професор Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького Віталій Масненко, професор Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка Віталій Тельвак та докторант Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, доцент Лідія Лазурко. Учасники заходу мали змогу обговорити як українські так і польські наукові видання.

Зокрема, українські історики презентували видання авторства В.В. Тельвака та В.П. Педича «Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 424 с.» і авторства Р.Я. Пирого та В.В. Тельвака «Михайло Грушевський. Біографічний нарис. Київ: Либідь, 2017. 576 с.». Наголошуючи на внеску М. Грушевського та його учнів у розвиток історичної науки як в Україні, так і в Польщі, в обговоренні взяли участь В. Вжосек, В. Вернер, Л. Лазурко, В. Юльковська, В. Масненко та ін. учасники семінару.

У наступній панелі семінару докторант Університету імені Адама Міцкевича у Познані Андріан Чос виголосив доповідь про специфіку born-digital джерел в історичних дослідженнях у світлі функціонування суспільних медіа. Зазначений підхід значно розширює обрії і можливості сучасного історіописання, але водночас породжує нові виклики, у тому числі й методологічного характеру.

На наступний день відбулося обговорення монографії доктора Магдалени Кардаш «Література та культурна політика у Східній Пруссії в 1933–1945 роках. Культурно-символічний ландшафт та відносини між центром та периферією» (*Literatura a polityka kulturalna w Prusach Wschodnich w latach 1933–1945. Krajobraz kulturowy i symboliczny a relacje centrum – peryferie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2018, 337 s.), у якому окрім авторки взяли участь професори університету Адама Міцкевича в Познані Єжи Каложний, Яцек Ковалевський та ін. учасники семінару.

Досить жваву дискусію, з помітними критичними конотаціями, викликала передгабілітаційна доповідь Томаша Наконечного, який зацентрував увагу на постколоніальних дослідженнях у польських гуманітарних науках.

На завершення семінару відбулося обговорення монографії доктора Магдалени Новак «Два світи. Проблема національної ідентифікації Андрея Шептицького в 1865–1914 роках» (*Dwa światy. Zagadnienie identyfikacji narodowej Andrzeja Szeptyckiego w latach 1865–1914*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2018. 614 s.), яку представив також і професор Вальдемар Лазуга. Авторка зосередила увагу на особливостях трансформації національної ідентичності знаного релігійного діяча від польської до української, на що звертали увагу в обговоренні М. Солярська, В. Вжосек, В. Тельвак.

Зрештою, учасники XXVI інтердисциплінарного історичного семінару: «Історія@Теорія» зійшлися на думці в потребі ширшої співпраці істориків-науковців Польщі та України для вибудування власних національних історичних концепції та належного інформування своїх громадян про історичну спадщину сусідів. Українські історики також звертали увагу на необхідності такого роду семінарів для серйозного теоретико-методологічного обговорення власних досліджень, особливо коли йдеться про тексти дисертацій і монографій.

Денис Хоменко (Черкаси)

Orcid ID: 0000-0002-3369-9239

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-125-126

* Див.: Chuda-Granat M. Sprawozdanie z posiedzenia odbytego w dniach 4-6 grudnia 2009 r. w Obrzycku wraz z omówieniem wystąpienia Karoliny Polasik-Wrzosek o kategorii miłości w piśmiennictwie Sylvii Plath i Anais Nin // *Sensus historiae. Studia Interdyscyplinarne*. – Vol. I (2010/1). – S. 159-169; Ї ж. Sprawozdanie z posiedzenia odbytego w dniach 15–17 czerwca 2010 r. w Ciążeniu wraz z wystąpieniem Krzysztofa Pietkiewicza o książce Władimira V. Klimenka pt. *Klimat: nepročitanaja glava istorii* // *Sensus historiae*. – Vol. II (2011/1). – S. 171-174; Ї ж. Sprawozdanie z posiedzenia odbytego 3–5 listopada 2010 r. w Ciążeniu // *Sensus historiae*. – Vol. III (2011/2). – S. 183-188.

ЗНАНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДЕКАБРИСТОЗНАВЦЮ ГРИГОРІЮ КАЗЬМИРЧУКУ – 75 РОКІВ!

Легенда Київського національного університету імені Тараса Шевченка, знаний історик та очільник київської декабристознавчої школи Григорій Дмитрович Казьмирчук відзначив свій 75-річний ювілей.

Народився майбутній вчений у мальовничому подільському селі Кальник (колишньому містечку) Іллінецького району Вінницької області, за рік до капітуляції нацистської Німеччини – 9 травня 1944 р. у багатодітній селянській родині, коріння якої сягають ще XVIII ст. Григорій в сім'ї був наймолодшою – восьмою дитиною.

У 1961 р. він закінчив Кальницьку середню школу. Спочатку обрав робітничу професію й два наступні роки навчався в ПТУ № 86 у м. Молодогвардійськ. По завершенню навчання отримав 4-ї розряд столяра. З серпня 1963 р.

працював столяром будівельного управління № 5 «Красноармійськжитлобуд». Далі обирає педагогічну спеціальність і у серпні 1964 р стає студентом Красноармійського педагогічного училища. З листопада 1964 р по грудень 1967 р. проходив службу в лавах Радянської армії. Наприкінці 1967 р. повернувся до навчання у педучилищі, яке закінчив з відзнакою в 1969 р.

З цього моменту й почався шлях вченого. Далі, у 1969-1974 роках він навчався на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Закінчив його з відзнакою за спеціальністю «Викладач історії, історії КПРС і суспільствознавства». Після цього, у характеристиці, підписаній тодішнім деканом історичного факультету, Юрієм Кондуфором, між іншим, відмічалось, що за час свого навчання «періодично виступав з лекціями, на його рахунок прочитано понад 60 лекцій».

По закінченні навчання Григорій Казьмирчук, у листопаді 1974 р., стає аспірантом кафедри історії СРСР дожовтневого періоду, а у вересні 1977 р. – асистентом цієї ж кафедри. Вже у 1975 р. з'являються його перші публікації, які мали науково-популярний характер. Вони й окреслили його інтерес до наукової проблематики – декабристи та революційні рухи XIX-го ст.

У наступні роки Григорій Дмитрович лише відшліфовував свій науковий стиль, продовжуючи дослідження за обраною тематикою, та публікуючись у наукових та популярних виданнях, таких як «Український історичний журнал», «Вісник Київського університету. Історичні науки», «Трибуна лектора», «Вопросы истории СССР» та ін. Вже тоді історик розширив коло свого наукового інтересу, досліджуючи також життя та діяльність багатьох відомих діячів минулого – Тараса Шевченка, Олександра Герцена, Федора Глінки та інших.

Активно працюючи над науковою темою, вчений налагоджує достатньо широкі наукові зв'язки по території всього Радянського Союзу. З ним ведуть постійне листування вчені та краєзнавці із Архангельська, Гродно, Дніпропетровська, Іваново, Іркутська, Ленінграда, Москви, Мукачево, Львова, Черкас та ін.

23 лютого 1985 р. в спецраді Інституту історії АН УРСР Григорій Казьмирчук захистив кандидатську дисертацію «Перший етап визвольного руху в Росії в дослідженнях істориків Радянської України (1917-1980 рр.)», його науковим керівником виступив проф. Віктор Котов, а опонентами проф. Анатолій Санцевич та канд. іст. наук – Микола Савичев.

Варто відзначити, що започаткування Григорієм Дмитровичем 1987 р. проведення першої декабристознавчої наукової конференції у Києві стало неабияким досягненням в тодішніх умовах радянської влади. Адже до цього часу дослідження історії декабристів вважалися фактично прерогативою радянських вчених в Ленінграді, Москві та інших «союзних», а по суті російських наукових центрах.

З 1989 р. Григорій Казьмирчук вже працює на посаді доцента кафедри історії СРСР дожовтневого періоду, а після перейменування – кафедри історії народів Росії, пізніше – історії Росії.

В процесі подальших наукових досліджень, Григорій Казьмирчук виступив з ідеєю, яка була критично сприйнята багатьма науковцями і в першу чергу – російськими. Дослідник висловив наукову гіпотезу про існування українського декабристознавства як окремого наукового напрямку. Остаточне формування і обґрунтування цієї концепції завершилося в процесі роботи над докторською дисертацією.

12 травня 1997 р. у спецраді Київського національного університету імені Тараса Шевченка захистив докторську дисертацію «Рух декабристів: історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років)». Написана вона була без консультанта. Офіційними опонентами виступили професори О.І. Пугро, В.Г. Сарбей, М.Г. Щербак. Як зазначав О.П. Реєнт: «Авторська оцінка досліджень про рух «споборників святої волі» виявила їхню залежність від тоталітарної системи. У дисертації показано причини, що негативно впливали на об'єктивне висвітлення проблем декабризму».

Звання професора науковець отримав 23 березня 2000 р., а потім у 2001 р. став і професором кафедри історії Росії. У тому ж 2001 р. Григорій Казьмирчук був обраний завідувачем кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка, яку незмінно очолював 15 років. Перебуваючи на цій посаді вчений реалізував свій давній задум – підготовку та видання першого наукового дослідження, присвяченого історії історичного факультету його Alma mater. Реалізований цей задум був до 170-річчя університету, у 2004 р.

Вчені, що вплинули на формування його творчого методу, зі слів самого Г. Казьмирчука, це Анатолій Санцевич, Григорій Сергієнко, Василь Спицкий, Порфірій Овчаренко, Валентина Маркіна, Віктор Котов, Андрій Буцик (особливо), Григорій Гербільський, Володимир Федоров, Іван Ковальченко, Оксана Киянская (Москва), Семен Коваль (Іркутськ) та ін.

Безумовною науковою заслугою Григорія Дмитровича стало те, що він зміг зламати стереотипи радянської, а потім і російської історичної науки в поглядах на декабристський рух та декабристознавство. Він зміг підняти із забуття концепцію українського декабризму, розроблену ще у 1920-х роках, біля джерел якої стояли такі відомі вчені як Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Осип Гермайзе та ін., і довести її до логічного завершення вже у 2000-х роках. Історик стверджував, що в епоху українського декабризму «на території України на зміну старій аристократичній опозиції автономістів прийшла опозиція «нового типу»; а серед них були і «декабристи-українці».

Найважливіші досягнення ювіляра в цій дослідницькій царині полягали в наступному. Вперше в декабристознавстві обґрунтовано наукову періодизацію дослідження проблеми, науково доведено існування та визначено критерії декабристськознавчих шкіл, зокрема детально досліджена українська школа (біля джерел виникнення якої стояли професори

Університету св. Володимира М.В. Довнар-Запольський та В.С. Іконников). Її відродження і здійснив Г. Казьмирчук в 80-ті роки ХХ ст., зокрема сформував власну історіографічну школу, визначивши її головні завдання та напрямки розвитку. Увага саме до історіографії визвольного руху є визначальною рисою методологічного підходу вченого. Важливим також є персоналістичний підхід – дослідження біографій, особистої долі декабристів: Є. Оболенського, А. Борисова, П. Борисова, О. Гангеблова та ін. Він також сприяв формуванню краснзнавчого декабриствознавства, яке отримало розвиток і підтримку в багатьох областях України, музеях, навчальних та просвітницьких установах.

Також Григорій Казьмирчук був ініціатором створення енциклопедичного довідника «Декабристи», який планувався до видання ще в 1991 р. Значною мірою він прислужився і відродженню декабристознавчого архівознавства: ним була здійснена публікація документів про рух декабристів, зокрема епістолярної спадщини декабриста П. Граббе, радянських дослідників цього руху та ін.

Важливим напрямом діяльності дослідника став бібліографічний. Під його редакцією світ побачило понад 10 бібліографічних покажчиків декабристознавчої літератури. Дослідник навіть розробив та викладав спеціальний курс для студентів історичного факультету «Історична бібліографія».

На сьогодні Григорій Дмитрович Казьмирчук цілком справедливо вважається засновником сучасної київської декабристознавчої школи. Адже цілий ряд його вихованців продовжили наукові дослідження у цьому напрямі. Він підготував високопрофесійних дослідників. Під його керівництвом написано і захищено 27 кандидатських дисертацій. Крім того, Г. Казьмирчук також був науковим консультантом 3-х захищених докторських дисертацій. Зокрема з проблеми декабристознавства захистили дисертації його учні: А.М. Куликовська (1991), Р.С. Вавренюк (1993), Л.В. Губицький (2003), О.В. Вербовий (2004), Р.М. Конта (2004). Пізніше над декабристською тематикою працювали: проф. Т. В. Орлова, М. Г. Казьмирчук, кандидати історичних наук В. С. Дмитрієв, І. А. Мохнатюк, Т. Н. Соловйова та ін.

Г. Казьмирчук був організатором і керівником Міжнародних науково-практичних конференцій «Декабристські читання» (1987-2005), що мали широкий науковий резонанс не тільки в Україні, а й закордоном, особливо на пострадянському просторі. Крім того, він також ініціював створення і редагував періодичні видання, що стали справжньою дослідницькою лабораторією для оприлюднення наукових розвідок з історії руху декабристів та інших наукових напрямів: «Декабристські читання» (10 випусків), «Декабристи в Україні: дослідження й матеріали» (вип. 3-7), «Проблеми історії та історіографії України» (11 випусків); «Соціальна історія. Науковий збірник» (10 випусків). Будучи головним редактором останнього, він писав у 2007 р.: «Застосування комплексу новітніх методик і спеціальних дисциплін (соціальна антропологія, етноісторія, урбаністорія, історична демографія, локальна історія, історія сім'ї, історія жінки, історія сексуальності, гендерна політика, історія злочинності, історія воєн, історія міст, історія повсякденності та ін.) надасть можливість отримати справді цікаві наукові результати у вивченні діяльності людини як суспільної істоти». І ці слова та вся діяльність Григорія Дмитровича підкреслюють широту його наукових поглядів, результативне реагування на зміни в науковому світі, відсутність вузькоспрямованого наукового пошуку.

Мабуть, варто відзначити також те, що Григорій Дмитрович Казьмирчук був членом редакційних колегій багатьох наукових видань та членом спеціалізованих вчених рад по захисту дисертацій, зокрема, у Києві, Переяславі, Дрогобичі.

Авторству Г. Казьмирчука належить понад 560 опублікованих наукових праць, а серед них – 35 монографій, брошур та курсів лекцій. Окрім основної декабристознавчої

тематики, він також досліджує проблеми історіографії, бібліографії, історії України, Росії, краєзнавства. Зокрема, суспільно-політичний і революційний рух в Росії XIX ст., студентський рух (в Університеті св. Володимира, в Харківському університеті), Кирило-Мефодіївське товариство, життя і творчість Т.Г. Шевченка, селянську реформу 1861 р, соціально-економічні проблеми Правобережної України першої половини XIX ст., історію Університету св. Володимира та інших університетів України. Особливе місце в його творчості зайняло вивчення історії своєї «малої батьківщини» – села Кальник, якому було присвячено кілька книг з опублікованими архівними матеріалами та різноплановими дослідженнями.

Основні наукові праці Г. Казьмирчука: Декабристи. Історіографія проблеми. 1917–1935 рр. – К., 1994. – 125 с.; “Апостоли правди”. Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першій половині 30-х років. – К., 1997. – 209 с.; Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. – К., 1998. – 174 с. (співавт. Т. Соловйова); Історіографія руху декабристів: В 4-х ч. – Ч. 1. Дореволюційне декабристознавство (1825–1917 рр.). – К., 2000. – 169 с.; Ч. 2. Становлення радянського декабристознавства (1917 – перша половина 1930-х рр.). – К., Черкаси, 2001. – 238 с.; Українське декабристознавство. – К., Черкаси, 2002. – 282 с. (співавт. Ю. Латиш); “Українські декабристи чи декабристи на Україні?»: Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упор., вступ. ст. та примітки Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша. – К.: Логос, 2011. – 195 с. (співавт. Ю. Латиш).

У 2012-2019 рр. вийшло 11-томне видання «Вибрані твори» Григорія Казьмирчука: Т.1. Декабристи в Україні / Г. Д. Казьмирчук. – К.: Логос, 2012. – 244 с.; Т. 2. Декабристознавство / Г.Д. Казьмирчук; наук. ред. О.В. Вербовий – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2012. – 195 с.; Т. 3. Історіографія руху декабристів / Г.Д. Казьмирчук; наук. ред. Ю.В. Латиш. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2013. – 422 с.; Т. 4. Село Кальник. – Кн. 1. Документи / Г.Д. Казьмирчук, М.Г. Казьмирчук. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2013. – 473 с.; Т. 4. Село Кальник. – Кн. 2. Роде наш красний: Дослідження соціальних проблем села Кальника з найдавніших часів до наших днів / Г.Д. Казьмирчук, М.Г. Казьмирчук. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2013. – 337 с.; Т. 5. Декабристознавчі студії / Г.Д. Казьмирчук; упор. Ю. В. Латиш. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2013. – 194 с.; Т. 6. «Апостоли правди». Рух декабристів в історичній літературі 1917 - першій половині 30-х років / Г.Д. Казьмирчук; упор. М.Г. Казьмирчук. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2016. – 223 с.; Т. 7. Українське декабристознавство / Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш; передмова і упор. М.Г. Казьмирчук. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2016. – 264 с.; Т. 8. «Кальник – сториця України...» / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчуку, Ярослава Рябцева. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2017. – 353 с.; Т. 9. Університет св. Володимира і Тарас Шевченко / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук; передмова Я.Г. Рябцева. 2-е вид., виправлене й доповнене. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2017. – 195 с.; Т. 10. Вступ до університетських студій: нариси та інформативні документи / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук; педмова Я.Г. Рябцева; відпов. ред. О.С. Лукянчук. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2018. – 196 с.; Т. 11. Кальницький козацький полк (1648-1712 рр.). 3-є вид., випр. і розширене / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2019. – 174 с.

Вагомі наукові напрацювання професора Г. Казьмирчука забезпечили його високий викладацький рівень. Багатьом поколінням студентів історичного факультету запам'яталися навчальні курси, які він викладав зокрема: «Історіографія історії СРСР», «Історія Росії XIX – початку XX ст.», «Опозиційний рух у Росії в першій половині XIX ст.», «Рух декабристів: вітчизняна історіографія», «Рух декабристів: всесвітня історіографія», «Російська культура XIX ст.», «Історична бібліографія» тощо.

Наукову справу Григорія Дмитровича продовжують його доньки: Марія Казьмирчук – доктор історичних наук, доцент кафедри етнографії та краєзнавства КНУ імені Тараса Шевченка, Ярослава Рябцева – кандидат юридичних наук, доцент.

У своєму житті Григорій Казьмирчук неодноразово був пов'язаний і з Черкасами. Тут він досліджував документальні матеріали місцевого архіву. А у 1980-х роках вів плідне листування із черкаським краєзнавцем Миколою Шмиголем з приводу пам'яткоохоронної роботи та пошуку свідчень про декабристів і їх родини. Планувалося навіть видання спільної книги в Черкасах. На сьогодні він активно співробітничав з істориками Черкаського національного університету, зокрема, брав участь у кількох наукових конференціях, які проводилися на базі університету, був офіційним опонентом на захистах дисертаційних робіт Н. Попової, Ю. Китова та ін.

Григорій Дмитрович Казьмирчук і сьогодні продовжує плідно працювати на ниві української історичної науки, за що йому вдяка і пошана від історичного цеху.

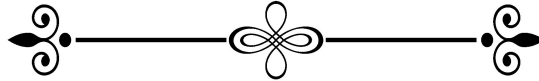
Віталій Масненко (Черкаси)

Orcid ID: 0000-0002-7825-3871,

Валерій Ластовський (Київ)

Orcid ID: 0000-0001-8900-5569

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-127-131

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 1. 2019

Відповідальний за випуск
Масненко В. В.

Відповідальний секретар
Івангородський К. В.

Підписано до друку 26.09.2019. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 12,0.
Обл. вид. арк. 11, 8. Тираж 300 пр.

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького**
18000, Україна, м. Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.